

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}

Ser.

69

Title:

Yoga Vasistha

Sanskrit Ramayana

Lat

Incomplete
(Sanskrit)

Yoga Vasistha	Ramayana	Title
:	with Sansara Taran	Author
:	Tika by Hummad Deva	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
69	:	Remarks

69

॥८॥ अथ स्थिति प्रकरणं ॥ ॥ ॥ सर्वस्मिन् प्रकरणे जगन्मनाविजासा इत्यत्र योगेन च मनोविजासं तौ शास्त्रातीतं ॥ अस्मिन् प्रकरणे मनसो जगन्मनस्यैव निष्ठितिः तच्च मनः स्वकारणे जगन्मनसि तिष्ठति प्रतियोगिते ॥ अत्र पंचात्मनानि शुक्रो हामादयो नीमादयो राश्वर उपदेशाश्चेति तत्र तावन्मनोमयस्य रूपस्य नामात्मन्यवस्थितवधारत्वेनात्मानं निरूपयितुमाधेयं रूपमाह ॥ अकर्तृकमिति ॥ चित्रं हि केन चि कर्तृकैश्चिदंगैरंजनं न द्रव्यैः ॥ कस्मिंश्चिद्रूपेणैव मूर्तेरिति ॥ क्रियते ॥

वसिष्ठ उवाच ॥ अर्तकमरंगं च गगने चिन्मूर्तिः ॥ अदृष्टकं मानुनवमनिद्रं त्वप्रदर्शितं ॥ १॥

इदं जगत्पञ्चमकर्तृकं ॥ अतः तेषां क्रियते नाकर्तृत्वात् ॥ अत्र गं चात्मनो द्वितीयत्वेन रंजकस्य द्वयो रस्या नावान् ॥ गगने विराट् केशोऽस्ति तं मूर्तं कस्य विरधिकरणस्या नावान् ॥ किंच अदृष्टकं मानुनवं यश्चानुनयनो न स स्म सत्यतिरिक्ते दृष्टिः ॥ इदं तु न तथा दृश्योर्नेहा नावान् ॥ किंच अनिद्रं त्वप्रदर्शितं ॥ सत्यानिद्राया नवति ॥ इदं तु न तथा जाग्रमावप्रतीयमानत्वात् ॥

राम १

साक्षीति ॥ साक्षीरूप इति साक्षी ॥ रूपपत्वात् साक्षी भूते समे परिहर्षे स्वच्छे निष्कले निर्विकल्पे नेरूपे ने विरात्मनि जगति मुकुरेथ यथा र्पणवन्निरर्थं प्रयोजनमंतरै लो वप्रतिविंबेति प्रतिफलंति ॥ निरिच्छ मिन्या वेच्छा मंतरेण त्वर्थः ॥ तत्र जगतां जडत्वात्मानं स्वासंगो हामीनतानि रिच्छ त्वं वेरित्वं ॥ एतदिति विश्वस्त्रीः कार्यकारणता वमत्ररे लो वप्रतिभावा च रूपेण ब्रह्मणि निधत्ते न द्र

माक्षी भूते समे स्वस्मिन् निर्विकल्पे विरात्मनि ॥ निरर्थं प्रतिविंबंति जगति मुकुरेथ यथा ॥ एतत्रैवामवस्था मिकार्यकारणता विनास्ति ता ब्रह्मणि विश्वस्त्रीः प्रतिभावा च रूपिणी ॥ एकब्रह्मचिदाकश सर्वस्मिन् कमखंडितं ॥ इति तावय पत्तेन चैव रथा च व्यशंतये ॥ रेखापरेखा बलितायथैकापीवरी ॥ शिवा तथा त्रैलोक्य चलितं ब्रह्मैकमिति दर्शनात् ॥ ८॥

हममिति नावः ॥ एवं ब्रह्मणा वयेत्कृतं ॥ नेहे प्रतीयमाने कथमैकमित्यत्राह रेखेति ॥ यथा हिकाचित्सी वसंगरी यसी गिरिशिखारेखोपलेखानि चलिता व्यासा करीतुरणगरिचित्रविचित्रदेवादि रूपेण प्रतीयमानतया सम्यग्नेरूपेण वस्तुना एकं वनया त्रैलोक्य चलितं त्रैलोक्यात्मना विस्तृतमपि ब्रह्म एकमेवेति दर्शनात् निश्चीयतां ॥ द्वितीये ॥

वा० छि० निःसंज्ञगतद्वितीयकारणानावात् प्रत्ययतिरिक्तस्य द्वितीयस्य कारणस्यानावात् ॥ नावरूपकाय रिक्तकालो मम वायस
 २ वायिनिमित्रानामसंज्ञावादेनोरनुत्पन्नमेवाक्यतहि द्वितीयत इत्याह ॥ स्फारेव्रह्मणि प्रतिनामावरूपधृतिनिव्रह्मण
 धस्तनयामरुमरीचिकायातरंगिणीचा प्रातिनासिकनयानिहतीत्यर्थः विश्वस्य प्रतिनामावरूपत्वनागविवृत्तानिह

द्वितीयकारणानावात् अनुत्पन्नमिदं जागता निहृतिव्रह्मणि स्फारे प्रतिनामावरूपधृति ॥ अत्र नागविरलां नेकथायामित
 वानवा ॥ अनुत्पन्नमिह विश्वेयेन चेत्तसि पश्यमि ॥ पुरामंदरशैलस्यामानो कुसुमसकुलो ॥ अतप्यततपोधोरं कम्मिश्च भगवान्
 भूः ॥ तमुपलभ्य तेन स्वीवालः पुत्रो मदायनिः ॥ शुक्रः सकलवैश्वानरप्रकाश इव नास्ति ॥ विद्याविद्या दशा मध्ये शुक्रो प्राप्त महापदः
 विशंकुर्विरोहस्यैव त्रैलोक्यं किं ॥ निर्विकल्पसमाधिस्थमकदाविमि नयथा ॥ अयं प्राणवदेको नेजितारि विवर्तमि पः ॥ इदं शिष्य
 रसेन वगच्छती न न सः पथा ॥ मंदारमालावजितां मंदारानिलवलालकां कांतामलोकानस्यान इह सा सतरलमनः ॥

शयिनाह ॥ अत्रेनादिना विद्येति यथा हि त्रिशंकु नमिग जाविश्वामित्रमहिष्वा वंजलदेहवानेव स्वर्गगिष्ठं देवैर्निर्गृह्यते गोरोक्ष्यो
 यावाष्टयिचोरं तस्मिन् एवावर्तते ॥ तथा शुक्रोऽप्यप्राप्त महापदनादनाधिगतव्रह्मना वनादिद्यादेष्टेरविद्यादेष्टे श्वानशाले अवर्त
 न ॥ तमः २

अथेति नामसरसंज्ञास्वत्मान्नोराज्यमिति ॥ इतः परं वक्ष्यमाणः शुक्रवृत्तान्तो मानसावेत्यर्थः ॥ अथेति नामसरसंज्ञादृशी प्राप्ता नुरक्ता
 अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवासीति नंत्तणः ॥ आस्वत्मान्नोराज्यमिदमेव किलो ज्ञानाः ॥ एषा हिललना व्योम्नि महस्रनयना लये संप्राप्तो
 यमहस्वर्गमाजोलसरसुदरां मरुत्तमथमानं गप इमास्ताः सुरयोषितः ॥ देवैश्चरं निषेवने वने वने वने लतापथा ॥ इह तावदिमं शक्रम
 हमास्यानमुष्टिं ते द्वितीयमिव त्रैलोक्यस्य शरमनिवाद्ये ॥ इति संविन् शुक्रेण मनसेव शरीपतिः ॥ तेना निवाहितस्तत्र द्विती
 य इव सेमगुः ॥ अथ सादरमुत्थापय शुक्रः शक्रेण प्रतिनितः ॥ स्वर्गविहर्तुमा रेने स्वर्गमिपरिमोहितः ॥ तत्र तां मृगशावाहीकांतामभ्या
 नाममो ॥ इदं शिष्यापितं समदृष्टा परवशा नवतारसादिकमतो न तमसो न्यमनुरक्तयोः ॥ २ ॥ प्रातरकुनिलिन्यार्थशो नास्ते
 वतयोरतृता ॥ अथ तां तादृशा दृष्ट्वा शुक्रः संकल्पितार्थनाक ॥ तमः संकल्पयामास स हारमिव नृक ॥ अथ सर्वेषु
 गतेषु गतेषु निमृतां दिशा ॥ अजगाम नृगोः पुत्रसामग्र्यी ववारिह ॥ ततः कल्पलताकुंजे नो विरोधमुतुः क
 चित् ॥ अथ विव्रविलासे विरमुत्प्रेक्षितप्रियैः ॥ अतएव नो भविष्यासीद्दृष्टये स समागमः ॥ अथावसदसौ शुक्रः
 पुरंदरपुरतया ॥ सुखं चतुर्गुणान्यशो हरिणेरुणया सह ॥ पुण्यतया नुसंधानात्पपा तावनि मंडले ॥ ॥
 तातामेकान्वितार्थनाकतया सह संजोगः संकल्पितोऽर्थः ॥ ते प्राप्ते मुद्यतः सन्नतज्ञौ क्षेपकाजकल्पनाय तमः संक
 ल्पयामास ॥ नूनमुक्कटः स हारमिव ॥ ॥

शक्तिः अक्षरपरिनिश्चिकदयं वासं कायकं कालं शरीरास्थिपत्रं ॥ ॥

३ पतिम्यावनौनस्यस्यपुरीस्त्रनिमागता जीवम्याद्रमसंज्योनिनगुसुनोर्विवेशह ॥ प्रालेयतामुपेत्याशुशालितामागत
नतः शालीस्तानुक्रवान्पकान्दशातेषुदिजोन्नमः ॥ सशुक्रः शुक्रतामेत्यनज्जायनिनयो नवताततो मुनी
नांसंमगत्रिपस्त्रयेवस्थितः ॥ अक्षरसन्नेरुगाहनेमत्तेतरमनितरमनिहितः ॥ तत्रैवतस्यसमुत्पन्नो मृग्योपुत्रो
नराकृतिः ॥ नत्वेहेनपरं मोहं पुनरस्याप्याययोरुणान्पुत्रस्याधनेमेस्तुगुणशायुश्वशश्वनो इत्यनारतविनाति
ज्ञहोसत्यामवस्थितिं ॥ धर्माचिंतापरिज्ञातुत्रार्थनोगवितया ॥ शीणयुषेनमहान्मत्सुः सप्यद्वानिनां शोभे क
विनयासाईसमुक्रातचेतनः ॥ प्राथमं शपुत्रवृमासीन्मद्रमहापतिः ॥ अथाप्यात्यपिजन्मानिममुपेत्यव
हृत्पि ॥ जातः समंगातीरस्यः नृपस्त्रितनयो मुनिः ॥ अथकालेनमहतापवनातपजज्ञैः ॥ कायस्तस्यपपा
तोयजिगुशुक्रसमुद्रवः ॥ रागदेषविहो नत्वात्रसपुण्याश्रमस्यतु ॥ महानपस्त्यात्वनगोननुक्रामगप
क्षितिः ॥ अथवर्षमहस्त्रेण दिव्येनपरमेश्वरः ॥ नगुः परमसं बोधादिरामममाधितः ॥ आपश्चदशैतनय
विनयावनताननं ॥ सीमांतेगुणसीमायाः ॥ पुण्यंमूर्त्तिमिवस्थितं ॥ अपकेवलं कायकं कालं पुरतो महत्वादेह
युक्रमिवाजाप्यं हरिश्चमिवमूर्त्तिमन् ॥ ॥

गमः

३

नापेति ॥ नापेनानपेना ॥ सुशुकायावपुः कृतिः ॥ हेहस्पकीर्त्तिं तस्मिन्प्रेषुस्फुरितानि त्रिरपः ॥ पक्षिविशेषाः यस्मिन्संशुकाः

नापशुक्रवपुः कृतिरंध्रस्फुरितनित्रिरि ॥ संशुकात्रोदरगुहाढायाविश्रान्तदडरे ॥ प्रेसतच्छुक्रकंकावमालानेडः ॥ त्वरेनि
नः ॥ हृत्पिपरपशमर्शमकुर्वन्नुगुह्यतेन ॥ आलोकासमकालं हिजात्वा पुत्रं मतेनगुः ॥ कालं प्रतिचकारशुक्रोपे पर
महाहणे ॥ अकालवममुत्रोनीतः किमिति कोपितः ॥ कालायशापमुस्त्रं नगानुपवक्रमे अथाकधितरूपोसोका
लः कवलितप्रजः ॥ आधिनोतिकमास्त्रायवपुमुनिमुपाययो ॥ त्वदपराधैः श्रीमान्कुंडलीकवचवितः ॥ पञ्चजः
षण्मुखोवासाहतः किंकरसेनया ॥ सउपेत्यमहाबाहो कपितं तमहामुनिं ॥ कल्पस्तुवाचिगतींसां तद्वत्सु
वचहात्वमनेततपाविशोवयनियतिपालकः ॥ तेनसंष्टयसेष्टयसाधोनेनरपेक्षया ॥ मातयः कृपयादुह
कल्पकालमहानजे ॥ योनदधोस्मिमेतस्मिं किं वंशापेनधस्यसि ॥ अत्रांडावलयोयस्तानिगीर्णरुद्रको
टयः ॥ तुष्कानिविष्कट्टेहानिकनराक्रवयमुने ॥ भोक्रागेहिवयं प्रपन्नो जने युष्मदादयः ॥ स्त्रायंनियति
रेखाहिनावयोरेतदीहिते ॥

॥ अनाः पर्यन्तायस्या तस्याउदरगुहायाद्यापां विश्रान्तदडरीमंशकायस्य
वाप्रेक्षेति ॥ आजनेबंधनस्तंने ॥ ॥

वा० छि० चेति नष्टकलंकया दृष्ट्या विमुक्तं ज्ञानेन सहजगतिकर्तृज्ञोक्तावनास्ति आत्मनो निर्विकारतया कर्तृज्ञोक्तत्वा संभवान्। दृष्टकलंक
 ४ या दृष्ट्या नानादिशनेन तु जगति बहवः कर्तरी नोक्ता रश्मिः कर्तरीने दृष्ट्या विद्यापरिकल्पितत्वं नाना तत्त्वान् पुष्पाने एतितनु
 पंटे पुष्पानी वनुवने पुनतानि प्राणिनः स्वकर्मणा आयां नियां नियां निचकल्यां ते तु विधेर्ब्रह्मणोपि यो हेतुः। प्ररत्रिनिश्चि

नेह कर्त्रे नोक्तास्ति दृष्ट्या नष्टकलंकया बहवश्चेह कर्तरी दृष्ट्या दृष्टकलंकया। पुष्पाणि तरुषं दे पुनतानि वनुवने पुचक
 म्मणायां नियां तीह कल्यां ते हेतुना विधेः। का सौ ज्ञानमयी दृष्टिः कमह तं कधीरुता। मागेसिर्वपसि द्वेपि किमंभइ
 वमुससि। स्वकर्मपरिपाकोच्चा मविचायदेशां मुनो किं म्स्वमिव सर्वस्वमुधामां त्राष्टुमिच्छसि। विन्नमेवेह पुरुषस्त
 नृकतं कृतमुच्यते। मनो हि जीवो। नाना बोनिश्चायकतया तु धीः। अहं करोमि मं त्वाना नातां स्वयमेति हि॥

हेतुः काय ईश्वरश्चावतेन यां त्यायां निवेत्यर्थः। नृगो पुत्रस्य चित्रमयं संसारं निरूपयितुं कालश्चित्रम्यमहिमाने तावदाहसा
 दैनिशो केन चित्रमेवेति। पुरुषो जीवः। कथं जीवमित्यत्राह। मनो हीति। मन एव जीवना त प्राणधारणान् जीव इत्युच्यते। नि
 श्चायकतया निश्चयहेतुत्वात्। धी बुद्धिः निश्चयात्मिका बुद्धिरिति जहणत्। अजिमतत्वात् हेममा निमान हेतुत्वात् हेतुत्वात् हेतुत्वात्
 पि। वतुष्यमपि जीवः॥

रामः
 ४

अथेत्वारिनासा दृष्ट्या कपंचकेन स्वर्गलोगानंतरजावि नो जन्म नेरा नाहा ताहा तत्र प्रथमां तानि जन्मने दपराणि। सप्तमं

तन्म न स्वस्तव पुत्रस्य समाधौ न पिसंस्थिते। प्रयातं वैतुधं सप्तमं त्यस्यो ज्ञानसं वपुः। अमेव तमुने तत्र विश्वावी देवसुंदरी
 ॥ अथ विप्रो दशां लेषु केशां लेषु मही पतिः। धीवरो यमहाट्यां हं सस्त्रिपथगानुरे। सूर्यवंशो ध्वनपः। जः पौंड्रः सोः शांतेषु
 देशिकः। कल्पे विधाधरः श्रीमान् धीमान् यमुनेः सुतः सो वीरेषु वसामतस्त्रिगत्रैव देशिकः। वंशगुल्मः किरातेषु
 हरिणार्जुना गजो। मरी सपस्ताले तमाले वनकुकुटः। अत्रा स्वयिवि वित्राष्टु वासना वशातः स्वतः। विषया स्वेव पुत्रस्ति
 च चारो तरयोनिषु। वासुदेवा निधानो सो मुनिप्रकमारकः। तपश्चरति ते पुत्रः स मंगल स रित्तु स्तटे। जहावान
 सवजयी जितसर्वेन्द्रियजम्। तत्र वर्षशतान्यष्टौ सस्थितः स्तपसि स्थिरे। यदीदृशिमुने इष्टु तस्वप्राप्तमनो भ्रमा तत्स
 मुन्मीलय ज्ञानजे त्रमाष्टु विलोकया इत्तु क्रेजगदी शानकालेन समदृष्टिना। मुनिः सचित्रयो मासज्ञाना त्रतनये हित॥
 ११३३ वमुद्रैर्न प्रतिजान वशाद सो। पुत्रो हं तमशेषेण बुद्धिद्वयं न विवितं॥

तानि तु देशे दपराणि ति इष्टम्। धीवरो मत्पादिधातकः देशिकः। आचार्यः सामं तोमं उजे श्वरः। वंशगुल्मः वेणुः संकः हरि
 णश्चाः हरिणरूपः मरी सप्तपः सयः॥

वा.सि. पुनरिति। काजाकाशग्रसंस्थितां। समंगायाकाजशरीरपुरो जागवर्तिनां॥ नगुध्यानि रस्या समंगाने दंगत्वा पुनरेत्यस्वतनुं विवेशे॥ ॥

५

पुनर्मंदरमानुषां काजाकाशग्रसंस्थितां। समंगायास्तदादेत्यविवेशस्वतनुं नगुः॥ विस्मयस्मरपा रस्या काजमालो ककांतयावी
नरागुमुवावेदं वीनरागो मुनिर्वचः॥ नगवन्तत नयेरा वाजावयमनुज्ञात्वा॥ तादृशमेव धीर्देवत्रिकाजमजदृशिनी। इत्क
कोनगवान्काजो हसन्निवजगदतिः॥ हस्ते हस्ते नजग्राह नगुमिडमिवांशुमान्। अथ काज नगदेवो मंदराचलकं दगन्तुं
तुं प्रहृत्वा वव नो समंगा सरितस्तटे। स एव पतुस्तत्र तौ समंगा तरंगिता। ददशायितटे तस्याः कस्मिंश्चित् नयं नगुः॥ शत्रेन्द्रि
यसमाधिस्तु मचंचलमनोमगं। समोजो कजगोः पुत्रं काजः संकल्पवानन्तु॥ विबुधतामयमिति समाधेर्विरामसः॥
उन्मील्य नेत्रे सोपश्यदग्रे काज नगुप्रताक देवजतिकापी वारया ह्यपननामतो॥ मिथः कृतसमाचारः शिलायां समुपपी
विज्ञात्वा॥ अथोवाच वचः॥ शांते समंगा तदेन्द्रिजः॥ नवतो दृष्टिनेनाहमधनिर्घृतिमागतः॥ यो नाशास्त्रेण तपसान् ज्ञानेन ननु वि
षया विनष्टो मे मनो मोहः स्त्रीणां सो दृष्टिने नवा। न तथा मुखयत्येतन्निर्मजाम् तदृष्टयः॥ यथा प्रहर्षयत्येतानामहताम्
वदृष्टयः॥ चरणान्यामिमं देशं न वसौ नूरिनेजसो। कौपवित्रितवतौ नः॥ शशां का क्वचिवा वरं। इत्क कवत प्रोवाच नगुज
न्मां तरन्मजं। स्मारात्मानं प्रबुद्धो सिनाजो सीतिरघदहा प्रबोधि तोसौ नगुण जन्मां तरदशानिजां। मुहुरमात्रात्
स्मारधानोन्मीलितलोचनः॥ अथा सो विस्मयस्मर मुणो मुदितमानसः॥ विनर्कमंथरी वाचमुवाच वदता वरा॥ अहो
अममयी दृष्टिर्जिते कापिचेतसि। यदृशादिदमा नो गिजगजा जे प्रवर्त्तेतो ज्ञाते ज्ञातव्यमथ नादृष्टदृष्ट्यमस्तनवि
श्रा नोस्मि विरंश्रांतश्चिन्मा ज्ञानास्मिस्ति किंच ना॥

राम
५

उन्निहेति मारुक्षोको वाक्। त्रियमैव वा तेः कौतुकं विजासं दृष्टुं विजयं दृष्टुं विहरामि गच्छामि। मे समीहितमिष्टं मेः समीहितमनिष्टं

उन्निहेतातगच्छमः पश्यामो मंदरस्थितां तां तनुं नियुते दृष्टुं कौतुकं विहराम्यहं। न समीहितमस्तीह ना समीहितमस्ति मे विचारयंत
स्तत्तज्ज्ञाति ते जागतिर्गतिः॥ समंगाया मुयः प्राणः स एव मंदरकंदरं। ददशजगवस्तत्र पूर्वजस्यो रूपां तनुं। उवाच वेदं हेता तशुकांत
तुं रियं हि सा। सा तया मुखसं नो गौ पुग समधिजा। जिता पश्यविश्रांतमंदेहं विगता शेष कौतुकं। निरस्तकल्प ना जातं कथं शो
ते सुखं वने। सर्वसो हारसे मोहमिहिकाश रदागमं। विचित्रं तं विनाना न्यवेयः॥ यश्यामि जेतुषु त एव सुखसं नो गमीमाने समु
पागताः॥ महाधियः प्राप्तधियो ये याता विमनस्कतां। सर्वतः खदृशां मुक्ता संस्थितां विगतक्षरां। दिष्ट्या पश्याम्य मनतां वनेत
नुमिमा महे। अथाह्निथ वचः स्तस्य कालः प्रोवाचा नागविं। प्रविशो मां तनुं साधो नगरी मिवापार्थिवे। एतत्तमसुरं प्राणो क
त्रममनया तया। कल्याणमस्तु को यामो वयं तन्निमतादिशं। इत्कत्का मुंचतो वषिंतयोः सों तरधीयतागने तस्मिन् नगव
तिनागवोनियते वशः॥ विवेश तो तनुं हि सा समंगा द्विजनावनी। तस्या प्रविष्टजी वायां पुत्रतत्तां महासुनिः॥ चकाश्याय
नं मे त्रेः सकमंडलुवारिभिः॥ सर्वानां स्ततस्तस्याः स एव विरेजिरे॥ अथ शुक्रः समुत्तस्त्वौ बहत्प्राण समीरणः॥ पुरो जि
वाहयामास पितरं पावना कृतिं। ततस्तौ कानने तस्मिन् पावने नगुजागवौ॥

चनास्ति सर्वेति। सर्वेषामाज्ञानमिदं नो दुःखमोहानामेवमिहिकां नो प्राप्तेयानां शरदागमं निवर्त्तकं विचित्रं तं निर्मनस्कत्वं॥

वा.स्त्रि.

इति श्रीमद्वाजसनेनिरुक्तनापद्वाक्यप्रमाणपरावारद्वयं नाथश्रीमुष्मदिदेवविद्धराचार्यविरचितैः संसारतरणिनाम्निवासि
हृदिवरलोच्छिनिप्रकरणमुक्तोपाख्यानं नाम चतुर्दशः ॥ पूर्वजागव्याने चित्रमयः संसारइति दर्शितं अत्र तु ह्यमाकपाख्याने स
चित्रमयः संसारो विवेके न विन्नशांतौ शांतिविवेकानावेतुर्वदने इति वप्रतिपाद्यते तत्र चित्रप्रसाहे सामग्रीमुपदर्शयितुमाह जंतो

संस्तौतौ मनो नमुक्तौ निस्तरंगविवरुहौ ॥ एवं तो नागव्याख्यानं वसिष्ठं रघुनेदना विचार्य सुदृढं चित्रे यथेष्टमिदं प्राकुरु ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये नागव्याख्यानं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ जंतोः कृतविचारस्य विगलदन्निवेतसः ॥ मननं त्यजतो नित्यं किंचित्तरिणा तात्मनः ॥ दृश्यं त्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषां द्विष्टारं पश्यतो नित्यमदृशरमपश्यतः ॥ निश्चित्ये परेतत्वे जागरूकस्य जीवतः ॥ सुप्तस्य घनसंमोहमंघे संसारवर्त्मनि ॥

पिति॥ सार्धेन श्लोकपंचकेन विगजदन्निवेतमः॥ विगलं त्योमलिन

इत्रयोयस्मान्नचेतोयस्यनस्यामनंसंकल्प।उपादेयं हमात्र दृष्टारमात्मने।सुप्तस्य च नुसंधानरहितस्य मुधत्वे हेतुः॥

अयेतपक्वैरागारिनिश्चरसेषुअव्यसुराख्याहेषु। ऐहिकविषयमेषुसुखासादन्नमिधेषुपारनौकिकविषयेषु। आखना
मृत्तिकेणखगानांजायेवागुरायामिववैराग्येपरहमासमास्वामनाजालेचोदितेवेदितेसतिहृदयग्रंथौअहंकाररूपेपर्वणि
चक्षुयेसतिकातकंफलमासाधवीरीचविज्ञानेचशतःस्वभावतःस्वरूपंसेप्रसीदतीत्यवयः। यद्वाजघर्षणाकलुषंजलंप्रसन्नंम
वति। तक्तकफलां नीरागमिति राग इहा विशेषः न इति नीरागं अत एव निरुपासंगं विषयासंगरहितं अतश्च निर्वर्द्धं सुख

अत्यंतपक्वरागादरसेषुरसेषुपि। संसारावासनाजाओ। स्वराजा न इवास्वना॥ त्रोटिते रुद्रयंग्रं थौ श्रयेयै रागपरहमाकात
कंफजमासाद्ययथावारिप्रसीदति। तथा विज्ञानवशात् स्वभावः संप्रसीदति। निरागो निठपा संगं निर्वंदं निठपाश्रयां विनि
यति। मनो मोहाद्विहगः पंजरदिवशात् संहृष्टौ रात्म्यं गतौ तत्कविन्मं परिहृणान् रंचेतः। एते इति वराजते। विचारेण
परिज्ञातस्वभावस्येति तात्मनः॥ अनुकंथानवंती ह्रस्वविस्तीर्णशंकरा॥ ५ः स्वप्ने दालुसंधी नु विरतं तश्च निरुपाश्रयं निरा

परिज्ञातस्वभावस्यादितात्मनः अनुकंथा भवंतीह ब्रह्मविस्तीर्णशंकराः॥
 ज्वनं। मनु मनो मोहादज्ञानबंधीनियतिविहगः पंजरदिवेति शान्ति। शान्तेति। शान्तं सदेहानां दौशस्य उष्टताय स्यागतः को
 नु कानां संकल्पानां विमो विना सोयस्मान् विचारेणेति। परिज्ञातस्वभावस्य साहचर्यतात्मनस्तत्त्वस्य च न एवोदितात्मनः। परि
 मणसिरूपरूपब्रह्मादयोऽप्यनुकंप्सा भवंति हतमततमेतदुःखिन इति शोचनीयान् भवंतीत्यर्थः॥

वा० ॥ महानरकेतिमहो तो नरका एव सा मा ज्यं इंद्रियादी लो जोगच्छान्ता नः ॥ ५ ॥ कृता येव मता वारणा ॥ इंद्रिया लो प्रवृत्तिहेतुत्वात् ॥ आशा मनोरथा
 एव चारजा कोऽशलाकारुपाः शराः ते प्रवर्त्यमानता चित्तोपशमस्येन्द्रियनपस्यचकवमाह प्रसी लोति जोगा वासना ॥ पुनर्जोगा ॥
 तावदिति ॥ एकतत्त्वदहा मा म्यात् ॥ एकस्मिन्नत्मन त्वेदो रू हे मूलो यो ध्या ना म्या सः न म्या वशी कृतं व ऊ प्राणिना मुपकरोतीत्या
 हा श्लोक दयेना न्यति ॥ मनो न त्या हि कार्य करणा त्रं न ॥ न त्या हि रूप ता मा पयत इत्यर्थ ॥ मतां हि तानां कार्या लो खत एव करणा नं वी
 वमिष्ट उवाच ॥ महानरक साम्रा ज्ये म नः ॥ ५ ॥ कृत वारणा ॥ आशा शर शलाका वा ॥ इंद्रिया हो द्रियार यः प्रसी ए चित्र दृष्य मा ते ग हो न
 द्रिया दिषः ॥ पक्षित्य इव हे मं ते रू यं ते जोग वासना ॥ ता व नि शी थ वे ती ला व जां ति रु हि वा म ना ॥ एक त्व दहा म्या मा न या व न वि जितं म
 नः ॥ न त्यो नि मत क र्त्त त्वा न्मं त्री म क्कार्य कारणा ना मा मं त र्मं द्रिय क्रां ता गु र्वि धा प्र हा न तः ॥ जा न ना स्मि ध ल व ना पा ज ना पि ता सु
 रु ड न म वि श्वा स न्य नो म न्य म नी पि ण ॥ स्वा लो कि तः श आ दृ श स वु ध्या स्वा नु भा वि तः ॥ प्र य ठ ति प रां सि दि त क्त ज्ञा त्मा नं म
 नः पि ता ॥
 इंद्रिया लो ज्ञान क र्म करणा ना मा क्रां ते र्नियो ज क त्वा न् ॥ व ऊ वि धा धि का र पु रु ष प्र वर्त्त कः ॥ साम ते श्वा स्वा लो कि त
 इति श आ दृ श वि च चार सि रु श स्त्री य ज्ञा ने न श्वा लो कि तः ॥ सु दृ प य लो कि तः ॥ स्व बु ध्या स्वा नु त वे न स्वा नु भा वि तः ॥ सु दृ नि
 श्र य प्रा पिः ॥ म नः पि ता पा ज न्ना त पा व नः पि ते क्त क त्वा न् ॥ म न ए व पि ता आ त्मा नं त्प क्त्वा स्व यं वि जी य प रां सि दि त् कै व ल्यं प्र य ठ
 ति ॥ क ल मु प क र ष्य ती ति ॥

सुदृ इति ॥ सम्पदः ॥ अत एव सुदृः संशयविर्यपरहितश्चादप्रकंषः ॥ अतश्च स्वोक्तिः सुकांतः सुतेज्ञायुक्तः सुप्रबोधितः समीची
 नं प्रवेधं प्रापितः ॥ सुगुणेन शमादिना ऊर्जित उत्कृष्टः समनोमणिर्दृष्टो जाताति ॥ एनमिति वक्रपंककलंकितवक्रनिर्मलिनवासना
 निःसंज्ञातकलंकं ॥ एनमनोमणिं विवेकवारिणा विचारजन्यं विज्ञानं विवेकस्तेनैव वारिणा प्रह्लाद्या सिधे कैवल्याया लोकवाशन
 वज्ञो भव ॥ अयमिति ॥ अयमहमिति पः पारिष्ठिकाकारविषयो वृथा निश्चयो विपरीतपरिठेदः तंश्च बुध्या जमया स्पृशयत्तदं

सुदृष्टः सुदृः स्वठः सुकांतः सुप्रबोधितः ॥ सुगुणे नोर्जितो जाताति रुद्रि रू षो यो म नो म णिः ॥ ए नं म नो म णिं श म व क्त पं क क लं
 कि तं वि वे क वा रि ण सि धे प्र ह्ला द्या लो क वा न् न व वि वे कं प र मा श्रित्य बु ध्या स त्प म वे स च ॥ इं द्रि या री न जं जि ता ती णे न व न वा णि वा
 श्र अ य म ह म ति नि श्च यो वृ था य स्त म ज म पा स्य म हा म ते स्व बु ध्या ॥ य दि त र द व लं च त त्प दं स व्र ज पि व न् सु त व श्र मे म न क्त ॥
 ॥ इ ति श्री बा ल्मी की ये मो क्षो पा ये ना र्ग वा पा र्त्वा नं च तु र्द शः सर्गः ॥ ॥ व सि ष्ट उ वा च ॥ ॥ हा म व्या ज क ट न्या यो मा ते न व तु रा घ वा जी म
 ना म ह ष्ठि त्या त वा स्ति नि वि शो क ता ॥ ॥ श्री रा म उ वा च ॥ ॥ हा म व्या ज क ट न्या यो जी म म ह ष्ठि ति ॥ ॥ अ न कि मु क्त भ व ता भ व ता पा
 प हा रि ण ॥

अहं तो न व छि न्नं य चै त न्यं त द व लं च अ म न क्तः म नः ॥ य ये ठं व व ह र त था म ति न व ध स इ त थ म ते नि हा मो वा
 वः क व धे ति हे त्वा व रं ने ते षां न्या यो वि वे क श्र न्ता च व हा र स्ते मा त व डः ॥ ती मो ता मो ह ष्ठि ति वा हो त्याः ते षां स्ति ता त व वि शो क ता क्त हा मे ति न
 व ता याः सं सा रः स्वा नि ता न प ह तु शी ल म स्ये ति ॥

रामः
६

वासनेति वासनात्मानिमानानां लोकवासनाया देहानिमानेन च हीनाः यतः प्रथमोऽहं ताः मायावशात्परस्मादात्मन एवोक्तं
वासनात्मानिमानाभ्यां हीनास्ते प्रथमोऽहं ताः नाभिया तं न वापा तं न विडस्तेषां यनं न जीवितं न मारणं ममरेण जया
जये। केवलं सैनिकानग्रे दृष्ट्वा ते ह न नो भ्रताः। शंवरश्चिंतया मासपरितुष्टमना स्तथ सदा इष्टानिष्टाग्निरेते हि वसना
भिर्यद्गिताः। तदेतेन पजायते देवैरनिहता अपि। इति निर्णयदेत्यं प्रोक्तं। रामव्याजकटाचिनां सेनां सप्रेष्या मासदेवैकं
इव ज्ञापति नंदैत्याः सागरकुमेभ्यः कंदरेभ्यश्च सायुधाः उद्गुनीमनिद्रुहिः सपरुगिरिबीजया अथात्र ह्युर्निकुंजेभ्यः
कंदरेभ्यः सुरावलात्। प्रयात इव शैले प्रानीमाः सर्वास्मिन्नांगणः देवा सुरपताकिन्योस्तथैव मनवत्रयोः। अकाशे च
एकज्या न नीषणं जुवनांतरे। तस्मिंस्तदावर्तमाने घोरे समरसंज्ञमे। पतितां गायुधानी ह प्रश्नवद्रुधिराणि चाप
योसीव विशीर्णी निरेव सैन्यानि द्रुवः। रामव्याजकटास्ता निचिरुमंतर्हिता न्यपि। अनुजामुर्धे सन्नादमिथ नानी
वपावकाः। अश्विव्यतोपियत्र न नाजमंतासुराः सुराश्च। अलक्ष्मणमरौघेषु ह्यमव्याजकटास्तथा। जामु
ः प्रताजकोशस्तं प्रपुरिताशयाः। अथ देवा विषणास्तैरुणा माश्वस्य वैयुयः॥ दामादिभिश्च वि
दिता व्रसाणामपि नोजसाः॥॥

ना॥ अतएववर्त्रेअनिपातंशत्रुप्रत्यनिपातंआपातंशत्रुणामागमेनेचनविडुःनजानेति॥ रामः॥

वा० १० पुदेति सुहा मवशा न पुनर्युद्ध प्रवर्तना मुकुराणां दृष्टानां आशये अत्र श्रेयः अहंकार रूपकः प्रत्ययविशेषः प्रतिविधमु
 १० नेषामाविश्व ब्रह्मरक्षा मनोविप्रलेमुस्तेसुरास्तस्मै तस्मै शंवरहिते सम्यक् प्रकथयामासुर्मियाजकटक्रमं समा कर्णा
 खिलं ब्रह्माविचार्यमिवारवान् उवाचे हं सुरानीकमाश्रयामनपरं वचः हेतवर्षमहस्तां तेषां वरम्यरणे सुराः जेतव्या सम
 रे मेनामी स्तावका जं प्रतीक्षतां रामव्यालकटा नेतान् युध्य ह्यममरे स्वराः योधयंतः पत्नी पध्वं युद्धार्थं पुनरववा युद्धाया
 मवशा देषां मुकुराणां मिवाश्रये अहंकार च मकारः प्रतिविधमुपेयति गृहीतवासना ह्येते रामव्याजकटसुराः मु
 जेयावो न विष्यति लयजाजाः खगा इव आस्तामात्रमनताडः खानामाकरं विडः अनास्तामात्रमजितः सुखानामा
 करं विडः वासनांतु वैद्यो यं जो कोहि परिवर्तते सा प्रवृद्धा निडः स्वाय सुखायोडे दमागताः धीरोप्यजिवहु ज्ञोपि प्रवृ
 द्वापि महानपि तल्लिया वध्य ते जंतुः सिंहः शृंखलयाया इत्कत्ता मगवान् देवस्तत्रेवात्र दिमायायो सुरास्ता कर्णत
 हां संजमुश्चानिमतां दिशो चक्रुर्दंडनि निर्घोषं प्रजयात्तरवोपमो अथ दैत्येर्महो व्योम्नि कै पातालतलोस्तिने कावह
 वकरधोरं पुनर्युद्धमवर्तता पुनः पजायनं चक्रुः युध्यत पुनः सुराः एवं ते काजहरण युद्धे न सुरपुगवाः चक्रुर्न निविधा
 पायै हे मया मोहकारणात् एतावता वकालेन दहामासादहं कृते दामादयो दमित्यास्तां जगदुत्क्रिचेतमः प्रववासन
 याग्रस्तामोहवासनयायुतः आशायावानिवहास्तेतनः कृपणातांगताः

रामः
 १०

वथनि दामादयो यथा प्रतिमात्र नृपिणः माया परिकल्पितवान् प्रतिनासिकदेहाः इमे वयमपि तथैव प्रतिमा मात्ररूपिण
 सिरोमरतु मे देहः सुखायास्तु धनं मम इति वधधियां ते जाधैर्यमंतर्दिमाययो अतमास्मिन्नुरणे हेताः सापे रुव
 मुपाययुः मरिष्यामो मरिष्यामस्तिर्विताकृताशयाः अथ प्रस्ता न सदा स्ते हंतु मप्रगतं नटं नरोकरिंधने स्त्री लोहविस्फ
 मिकप्रयः वहुनात्र किमुक्ते नमरणाभीतवेतसः पजायनेक शरणा नष्टास्ते स्तिदृशया अहमेतत्प्रवोधा यच्च दुःखायसि
 गृह्णाति द्वेजया ॥ श्रीराम उवाच ॥ कथं दामकटव्याजाः समुत्पन्नाः परान्पदान् इति मे संशयं ब्रह्मन्यथा वदस्व
 महामते रामव्यालकटन्यायो मानववितिलीलया अविवेकादुसंधानावित्तमापहमीदृशी अमं ननु न हं सि ॥ वसिष्ठ
 उवाच ॥ यथा दामादयो राम प्रतिमा मात्ररूपिणो तथैव मे वयमपि नवहिः कापि संस्थिताः अनीक मे
 ववाहामव्यालकटादीनां सजावो धीकमेव वा प्रतिमा समयी काविज्ञीवशक्तिः परात्मनः शंवरध्या नवि
 सुहा त्रिघोष्ता समवापसा ॥

: बहिस्त्रिहाकाशान् बहिः कापि नमुं स्थिताः प्रतीतिपरात्मनः सकाशात् प्रतिमा
 भासमयी सा काविज्ञीवशक्तिः शंवरध्यानिनविस्तृष्टा सा तीव्रधा दामादिरूपेण उल्लासमवाप ॥

वा.सि.
११

तस्मादिति। नेह प्रपंचः सर्वोद्यमस्य विहाकाशमात्रं शुद्धं संवेदनमेव संत्यो। तस्य विन्यासस्य शक्तिः समुद्रासमिहं न गच्छति न मि
नियोकद्वयानि प्रायः। सर्वत्रेति युथानुत्तने अत्रुजवातु सारेण सर्वप्रवृत्तिमिव स्ति। नृणां उच्यते वशादृशेदर्थेन वेदतु तं न हि
किंचन कविना स्ति शोते स ह्यपमेकं वस्तु इह मातनं व्यासे सदा इह विवमस्ये जगत् वेला नोति। अतः कारणमर्थस्य क
नस्मान्ने मेवयं सत्या न च हामाहयः कविना। सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधा काशं निरंजनं। सत्यं सर्वगतं वा तमस्य न त
मायो ह्यंतः पक्षः क्रिसमुद्रासमात्रं जगदिनिस्थितिः। सर्वत्र सर्वमिह मस्ति यथा नुत्तने नो किंचन कविदिहा स्ति
नवानुत्ततां तस्य हेकमिदमागतमिह मास्ते संत्यक्तं कं स पनेद म त स्वसारवः॥॥ इति श्री वाज्मी
की कये मोक्षोपाये रा मा कथं पाख्या नं पं वद शः सर्गः॥

शंकं अनेदं वा खं काशं नेहं व विहासु खं तिष्ठेत्यर्थः॥॥ इति श्री मद्भज सुखि सुनुना पदवाक्य प्रमाण पाशवार द
श्वना श्री मुम्मा डि हेव दिहा वा य वि र वि ने संसार तरणिना मि वा सिष्ट विवर एं हामा क पाख्या नं नाम पं वद शः सर्गः॥

११

एवं शमा क त्याख्या ने विवेका हं ममा निमाना न्यां संसारे वदने इत्युक्तं। इहानी जी मा क मार व्या ने हेहा हा व हं कार रा हितं पु
रुषयि प्रकल्प न इति प्रतिपाद्यते। तच्चाहो हितमुपदिशति इह मिति। सर्वजगत्तम्येव चर्तते। सर्वत्मकश्चात्मा यववसति
चवेनेव हो जगि हे तेन दुर्जगौ ह मिति। हीन प्राधेन इहं पु अहिकं मे स्यान्। इहं हे चाहिकं व मे स्यादिति या बुद्धित स्या हे तोः सत्यं
वमिष्ट उवाच॥॥ इहं मे स्यादिहं मे स्यादिति बुद्धिर्महिमते। सेन हे जगि हे तेन न सत्य उपनिषति। वेत्ति नित्य मुहा रा त्मा चै
लोका मपि यस्त एं तं स जे त्या यदः सर्वा मगा इव न रस्त एं। परिस्फुरति यस्यां तर्जितं सत्य च मक्तु क्रिय ब्राह्म मे दु मि वा रं
उं लो केशः पा जयंति तं। ये षं गुणेषु संतो षो रा गो ये षा क्तं प्रनि। सत्य अ सनि मो ये व तेन राः पश वो परो। अथा परि उरं
ता यो नैव गं तम म क्र मे। गऊ रप्य क्र मो लै व पि व न प्य म ते म तः। अ व व रा व रा ता या सि पां ति स र्व पि हः रूपं। अ स्य ये व व
नि श्रेयः की तं ये न गु लै र्य शः। पर मं पौ रु षं य ला हा स्या या हा य सू य मं। यथा श स्र म बु दे ग मा व र म्र को न सि ध्य ति॥

ब्रह्मलोपतिष्ठ न संविधे न प्रकाशत इत्यर्थः। परीति पस्यां तः सत्य व मक्तु क्रिः सत्य स्वरूप स्य ब्रह्म लो उ संधानं ति सं परि स्फ
रति तं पुरु षं ब्रह्म ग र्म वा न्। ब्रह्मां ड मि व जो केशः पा जयंति व ऊ म नं त इत्यर्थः। ये षा मि ति ते उक्ता गुण युक्ता पवन राः पुरु षाः अ
परि पश व इत्यर्थः॥

वा.सि०

१२

यद्येति विरकालं पक्वमिति पुष्टफलसती पशुमुक्तं कृष्टानवेदितं वयः। वीतेति। अनकांक्षा। गृध्राकोर्यामिति समासा
तोः अपयंत्रां। अपानकोरिज्या। अहमिति। अपरिज्ञातो हेतुद्वयार्थः परमार्थविरेविदाकात्रो मलं क इवा। परिज्ञातं दृष्टं वाहमर्थं

यथाशास्त्रं विहरता वराकयानि सिद्धिषु विरकालं पक्वमिति पुष्टफलानवेना वीतशोकजया समगदमपयं नृणं व्यवहारो य
थाशास्त्रक्रियतामा विनशा तां। अनर्थार्थसंपत्तिर्जगो घो नव रोगदः। आपदः संपदः सर्वाः सर्वज्ञानादशेन यः। आ वा
रवानुचरितस्य विविक्तवृत्तेः संसारसौख्यफलदः स्वदशा स्वगृहोः॥ आयुर्यशो मित्रगुणश्च स है वज्रह्मा फुल्लंति मा
धवजता इव सत्कजाप॥॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ नां तपोमिन तीर्थानि नशास्त्राणि जयेति हि। संसारसागरो त्राये सज्जनानां
वनं चिना। ज्ञानमो हरुषां यस्य तनुता उदिनं वेना यथाशास्त्रं विहरति स्वकम्पसु सज्जनः। अहमर्थे परिज्ञातः परमार्थो
वरे मजः। परिज्ञातो ह मर्थस्तु परमार्थं विरं न वेने विज्ञो क्त्वा याव हे वी मरहंकारवना वृता। विकाशपतिनो तावत्परमा
र्थकुमुदनी॥

परमार्थं विरं न वेना जीवन्नृणो रेकादिति जावाः। विज्ञोस्तेति। परमार्थकुमुदनी परमार्थः के वया॥

रामः

१२

अहमिति जन्मना मेव वृक्षाणो अहं नाव एवां कुरः। ममेदमिति जावः। तेषां जन्म वृक्षाणो असत्यत्वाः। इव फलाः। शाखा अनये
ति अनया शरीरपरिमिता त्वविषयया डरहं कृत्या जावा दनि प्रायाश्चिरं संत्यक्त्वा सत्याग्निं हंकारवान् सवर्त्मको ह

अहं नावां कुरो जन्म वृक्षाणामक्षपात्पानां ममेदमिति विस्तीर्णं तेषां शाखा ससत्कजा॥॥ श्रीराम उवाच॥॥ किमाहु
तिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रजो। मन्त्रा यो शरीरस्य त्यक्ते तस्मिंश्च किं न वेत्ता॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ त्रिविधो राघवास्तीह सो
हेकारो जगन्नयो। दोषेष्टावितरः ताजः। शृणु ते कथं याम्यहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमव्यक्तः। नान्यदस्तीह सर्वं
त्वापरमासत्यहं कृतिः। एषा सा मेव बंधाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते। सर्वस्माद्यतिरिक्तो हेवाद्याय सतकल्पितः। इति
यास विदेवामोहिनीयाह कृतिः। शुभा। मोहायोषानवधाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते। पाणिपादादिमात्रो यश्च ह मितं धनि
श्रुयः। अहंकारस्य स्त्री तीयो सोऽौ किकस्तु ठाव सं। वर्ज्य एष दुःशत्मा सोऽहं संसारसंततः। अनेनाभिहेतो जंतु
रवोऽप परिधावति अनया डरहं कृत्या जावात्संत्यक्त्वा चिरं शिष्टो हंकारवान् जंतुर्न वित्याशु विमुक्तये॥

सर्वतीतो ह मिति वयदावहे कारो शिष्टो तद्वान् जंतुर्मुक्ततां याति॥॥

॥ रामः ॥

॥ ॥ ॥

वा० लि० शरीरेति। डरहंकारवर्जनात डरहंकारं पूर्वोक्तं वदन्ति त्वया शरीरावस्थामहापुण्यामहनः पुण्यस्य हेतोः योगसाधनत्वात् पर

१३

प्रथमोऽवहंकारावंगीकृतौ नौ के कौ। न नीयाहं कृतिस्स्याज्यौ के की। डरवदपि नी। ए वातावत्परित्याज्यात्कैतां डः सदा
विनी। यथा यथा पुमोस्तिष्ठेत्यरमेति तथा तथा। अहं कृतिदशावेते पूर्वोक्तेनावयेद्यदि निष्ठस्य मे निपरमंततत्पदं पुरु
षोत्तम। अथ ते अपि संत्यज्य सर्वाहं कृतिवर्जितः॥ संतिष्ठति तथा स्पृचैः पदमेव धिरोहमिति। शरीरास्मा महत्पुण्या डर
हं कृतिवर्जनात्। अतः तं परमश्रेय एतदेव परं पदं॥॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ अयं ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेषु पितृदेवनि
र्जिते मे न्यो सो शं व शं रसा मानसः। पुनर्देववधापायं चिंतयामास हानवः॥ दामादयोऽपि रचितास्ते मया यथा पुशामो
हात्रे जीविता बुद्धिर्मिथ्यैवां न रहं कृतिः॥ इहानी संसृजामान् नाना नवान्माययोजमान्। तानप्यधात्मशास्त्रज्ञानस
विवेकाकैरोप्यहं। ततास्तत्परिज्ञाना निष्पन्ना वनयोहिताः॥ नाहंकारं प्रयास्यति विज्ञेयं ते च ते सुरान्। इति संवि
त्यहेत्ये इ स्ता दशान्दानवान्धिया। मायया त्या दयामास बुद्धिनिवधारिधिः॥ सर्वज्ञावेत्ता ये वीतरागा गते नष्टैः
सः। यथा प्राप्ते क कर्तारि नावितात्माननुत्तमः॥ नीमो मा सो हृ इति नामनिः परिजोडिताः। जगत्पण्डितो वा शेषं प
श्यंत्यः पावना शयाः तैर्देत्येव च प्राप्य तादयामासु खं रं॥ अयुधं त समं देवैरपि वर्षगणान् वरुन्॥

१३

मंश्रेयः परंपदमित्यपि एतदेव मान्यतत्साधनत्वात्॥

तेषामिति। तेषां नीमादीनां यावत्तमेहं अपमहमिति व वासनो त उदेति तावत्का जं स वासना विचारान् स्वस्वविचारहेतोः
असत्यतां याति। तेषां ब्रह्मविदादिह महं ते नो विरेज्यर्थः॥॥ इति श्रीमदह्मजसूरिस्मृत्युना पदवाक्यप्रमाणपाराशर्यरद

तेषां यावदुदेत्यं न ममिहमिति वासना तावत्क्षेपमहं वेति विचारतयतिः सतां। तन स्ते निरिहंकारेः जगत्परानिर्णयैः प्रा
प्तार्थकारिनिर्दिष्टैर्वर्तमाना बुद्धिनिः। वातयोत्तोगतदेषैः सततं समवृष्टिभिः॥ सादृषीदानवेः सेनाजी मजासदृशमि
॥ इतानुक्ता हता कंस्तृष्टा स्तां न श्रीरिविहृतिः। नीमना सदृहृत्ता तोगी वीणावाहिनी। परिदुःशचवेगे नृगं गेवहिमव
त्। कतासासुरानीकिना देवं ह्रीरोहास्यवशयिनं। जगत्पण्डर ए शैले वाता र्ज्यान्माजिका। अथ देवे नृते देसासंगरे
नशहाहणे। वकाग्रिहृत्तनिर्दग्धाः प्रापिता वेत्स्यं वीपुरीतस्माद्वासन पावदसुक्तं निर्वसिनं मनः। रा म- निर्वसनीना
वमाहुरासुविशेकतः। सम्पगाजो कनात्सत्याद्वासना प्रविजीयते। वासना विवये घेसः शममायानिदीपवेत्त॥॥ इति स्वि
तिप्रकरणे नीमाद्यपारव्यानेना मषोडशः सर्गः॥

निप्रकरणे नीमाद्यपारव्यानेना मषोडशः सर्गः॥

सिधवि वरणे स्थितिप्रकरणे षोडशः सर्गः॥

इति श्रीमुमुक्षुदेवदत्ताचार्यविरचिते संसाररहितनाम्निवा

वा.सि.
१४

एवं नीमाकमात्माने अहंकारपरित्यागः पुरुषार्थयिक ज्यत इत्क कां । इहानीत उपमादनाय जगत्स्थिते मायिकं विना देप्रमिपा
यनेतत्र तावदुपायमुपाय इति । अस्मेति । संसा रडः स्वस्य डः स्वयतीति डः स्वडु स्वहेतुरित्यर्थः । संसाररूपस्य डः स्वहेतोरिति मा
वता डः स्वहेतुः । सर्वोपद्रवदायिन इति उपायः निवृत्तपाप इत्यर्थः किमिति । इदं जगिति यद्यदस्त्वत्वा डमनसः प्रियं प्रती

वमिष्ट उवाच ॥ अस्म संसार डः स्वस्य सर्वोपद्रवकारिणः । उपाय एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः । श्रूयतां व्रानमर्वस्वं श्रुत्वा चै
वावधार्यतां । नोगेच्छा मात्र को वंधः । नया गोमोह उभे व्यते । किमन्यैः शास्त्र संदर्भैः क्रियतां मे तदेव तु । यद्यस्मादिह तत्सर्वं द
उपलां विषव क्रिबन् विषया विषमा नो गाः प्रविचार्य पुनः पुनः । मनसा संपरित्यज्य सेव्य माणा नाः सुखा वाहाः । मनसो न्क
रयो नात्रे मिनो नाशो महो दयः । इमनो नात्रा म न्ये निमनो तस्य हि श्रेयसा ॥

यतेतस्रं विषव इक्रिब वरूप तो सनां संतापहेतु

वा रहितमिति विचार्यतां । मनसा इति मनसः अजित उदयो विज्ञार इत्यर्थः । समनो न्क दयो नात्रा ॥ अत्मनो नात्रा ॥ स्वरूपा
इति हेतुवान् । मनो नात्रा स्तु अत्मनो महो दयः ॥ निःस्त्रेय सहेतु वा नास्ते ज्ञानिनो मनो नात्रा म न्येति । अज्ञस्य तु मनसो
एव श्रेयसा ॥

१४

नेति ज्ञानिनो मनो नि वसिनात् । व्यवहारहेतुत्वा च किमित्यपि निरूपयितुं न शक्यते । तथा हि न तावदानंदात्मकं जडत्वं
। न वनिगनं दं नानं दानुमवे हेतुत्वात् । न वलं आत्मेक निष्ठत्वात् । नावलं स्तिर नियतं यथा न वनि तथा वहिरपि स्फुरणात् ।
नमत्संकल्पाहेस्तकार्यस्याभावः । नासन् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवर्तनात् । नावेतेषां मानं दनिगनं हीनां मध्यं परस्परविरो
धपक्षं तगनु रधात् । तस्मादनिर्वचनीयं ज्ञानिमनो विडरित्यर्थः । विस्वस्य विवर्तनावो न विहात्म नावस्थानेन हि रं विवि

नानेदं न निगनं दं न वलस्थिते । नमना सन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानि नो विडः ॥ श्री राम उवाच ॥ यथेदं संस्थितं वि
श्वं विश्वाती ते विहात्मनि । तन्मे कथय मे व्रतं पुन वेधिविदुदये ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यथा सर्वांगे तस्यो
ह्यादाकाशो नोपलस्यते । तथा निरंशश्चिदावः सर्वगोपि न लस्यते । सर्वसंकल्प रहिता सर्वसंज्ञा विवर्ति
ता । सेषादि विद्विनात्मा त्रण स्वात्मेत्यादि कृतातिधा ॥

तु शिखरूप निरूपणाय डवत्तत्वं तावदाह । यथेति ।

शिखरात्मा शिखरकारो न ताकाशः सौहृदमनि रवत्वाद्यथा नोपलस्यते तथा चिदावस्थि रूपः पदार्थः सर्वगो
पि निरंशत्वा नोपलस्यते । सर्वेति श्लोक इयं वाक् । वस्तुतः सर्वसंज्ञा विवर्जितापि सेषा विस्वात्मेत्यादि कृताति
धा स्वमित्यामत्यात्मेति वेति वेत न इत्येवमादिभिः शब्दैः कल्पितं संज्ञेत्यर्थः ॥

वा०स्थि० अकाशशतशतेन जागृताशतगुणश्चेत्यर्थः ज्ञेयज्ञानिषु निष्कलरूपिणीनिःकलंकस्वरूपा सकला ज्ञानिष्ठायाः सर्वमभिधाना
 १५ इयेषु सकलं काश्चन एवमलसंसारस्वरूपेण कात्मदर्शिनी। मलमज्ञानं सारः स्वकार्यं तथाः स्वरूपेण सह एकैवापन्ना यत्र
 न्मातृजातजमात्मानंदश्यती। अज्ञानतत्त्वायि जितमभिन्नमात्मानंदश्यतीत्यर्थः। मलसंसारस्वरूपेण कात्मदर्शिनीति पा
 वेपि सा वाच्यः। मलसंसारयोः। स्वरूपेण जितं अज्ञानं दश्यतीति। तत्र गेति। श्लोकद्वयं वाक्यं। अत्र विनिरंगं न बुद्धी हारि

अकाशशतजागृताज्ञेषु निष्कलरूपिणी। सकलामलसंसारस्वरूपेण कात्मदर्शिनी। तत्र गेति मयी स्फाराना नाना तत्र मज्जिना
 लोतमानयतिरेकेण यथा ज्ञानि विचारिणी। तन्नाम त्रामयी स्फाराना तातेयं चिदात्मविचारयतिरेकेण तथैवे
 छंपकाशतो अज्ञेयसत्त्वमावोयसंसारगणगर्जिणी। ज्ञेषु प्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका मती॥

रूपागतिवशादि सारिणी नाना रूपता यथा तस्माद्दर्शितवाना व्यतिरेकेण नः प्रकाशते। तथा तन्नाम तापी सा परेयं नाना ता
 अपि चिदात्मविचारयतिरेकेण यथैवे छंपकाशतो अज्ञेषु स सुप्रकाशत इत्युक्तं यः अज्ञेय इति श्लोकत्रयं वाक्यं। अज्ञेषु
 मत्त्वमावारागद्वेषादिकलुष्यता उष्ट्रसत्त्वावा अतपवोग्रसंसारगणगर्जिणी धोरेण संमतिममूहेन गर्जयती संसारपरंपरा
 हेतुमिष्यः। ज्ञेषु प्रकाशरूपा विशुद्धज्ञानरूपैव सकलैकात्मिका सर्वत्राभिन्नं स्वभावामती॥

अनुभूतिवशात् तत्र दिषया नुभववशात्। कस्मादीनां कारणकाणां प्रकाशनी सर्वभावानां सर्वेषां नोपवस्तुना स्वादिना रस
 ज्ञानहेतुः। नवमो गिनां संसारिणो जावनी मृतिहेतुः। एवं न ताविना। नास्तमेति न बोद्धेति। नित्यत्वान्नोति नृति नति नृति निर्वि
 कारता न च यानि न चायानि निःक्रियत्वान्। न वै हवर्त्तने निराधारत्वात्। न च नेह वर्त्तते परिपूर्णत्वात्। सति सैषा एवेका का
 चिन्निर्मला काशस्वात्मन्येव संस्थिता इत्यं जन्मात्मा प्रयं चेन्न विजंमते। न हि ति। सादृश्लोकत्रयं वाक्यं तत्सर्वे किंचिद्रूपं रं वस्तु स

अनुभूतिवशात् त्रिकस्मादीनां प्रकाशनी। स्वादिनी सर्वभावानां जाविनी नवमो गिनां। नास्तमेति न बोद्धेति नोत्रिष्टुति नति
 नृति न च यानि न चायानि न च नेह न च नेह विना। सैषा चिदमजा काशस्वयमात्मनि संस्थिता। राधवेय प्रपंचे। न जगन्नाम्ना
 विजंमते। न स्वभावेन चिन्मात्मा सर्वे नो हितात्मना प्रकाशेना प्रकाशेन निरंशेना आधारिणी। स्वयसंकल्पना
 धो गाहनतं परमुद्रता। अयमस्मीति जावो न गच्छता इपदं च नैः॥ ॥ राप्र॥

वगेन परिपूर्णं न उदितात्मना अनस्तमितरूपेण प्रकाशेना प्रकाशेन ज्ञाना ज्ञानरूपेण निरंशेना आधारिणी निर
 वयवसावयवरूपेण स्वकल्पनायोगान्। स्वयंकल्पवशात्। स्वयमेव अनत्र पदस्वरूपा वस्तुना मुफताः अयमस्मीति
 भावेन उपदिता काशनिमानेन अज्ञपदजीवनावेगठता चिन्मात्मा स्वभावेन स मृतिद्वयं॥

वा० १६

नानानापां प्रवृत्तयो सत्यो जावाजावोत्सर्गिहे जावत्पुंमिहमजावत्पुंमिहं गृहीतमिहमुत्सर्गमित्येव रूपेणेदं परे स्थितिमुपागते सति
स्पृष्टशतेविकल्पशतेः पुयष्टकं वक्ष्यमाणं जलं सृष्टमशरीरं करोति च वस्तुतः कारणं जावत्पुंमिहं नीतिः यथानिहायानंतरं यो
मिसरितोष्टृयोल्लस्यते तद्विनाशे निधनं केवित्रनेमिहिरूपादृष्टय इत्यर्थः यथेति यथाह्यात्मा मदवशात् संमोहानंदसं
नानानापां प्रवृत्तयामस्यामं मतिरुर्वर्कं जावाजावत्पुंमिहं पदे स्थितिमुपागते पुयष्टकं स्पृष्टशतेः करोति न करोति यन् ॥ ६
स्थितिश्च जावाजावत्पुंमिहं सत्तावान् वस्तुतः सर्वाः सुनरी योनियांति वायो मन्येव निराशासे निहायात्सरितो
यथा ल्लस्यते तद्वदेव माश्रितवेमिहिरूपादृष्टयः यथा मदवशादात्मा सोम्य कन्त्यतिनासते तथैव विद्विधानः स एवासा इति स्थि
तेः येन ज्ञाष्टं सरूपं गंधजानासिरायवा सोयमात्मा परं वस्तु सर्वमाश्रयं स्थितः ॥
नेहो मरिहिरूतो मरुतद्वशात् सत्तावान् वस्तुतः प्रतिनासते तथैव विद्विद्या विधातः विद्वत्पुंमिहं ज्ञानादौतोः स एवात्मा इव तस्मा
दस्य इव स्थितः येनेति वाद्येन्द्रियप्रणादिकया वहिः प्रसृतं न येन चैतन्येन ज्ञाष्टादी विषयान् जानासि सोयं तादृशं चैतन्यं ॥ १६
पोयमात्मा परं वस्तु स एवात्मा सर्वमाश्रयं स्थितः ॥

अनेति ब्रह्मैव नाम्ना विपरिनामनेरे न इदं जगत्स्थितं जगत्पुंमिहं स्थितिमित्यर्थः इह मजमविधानं कार्यरूपं इतरता ब्रह्मणो व्यति
रिक्तं नास्ति तथा हि सिंधोः स्वरंगग्रगणैः अथैव स्फुरति नोरजः इजस्त्वं पल्लवणं न वस्तेन रं स्फुरतीत्यर्थः द्वितीयेति यथा
वक्रावौ स्फुरते द्वितीया कल्पना न विद्यते एवमिह जगति मविधानं दान्म कं वाप्ये रूपं तन्मात्रा इति द्वितीया कल्पना नास्ति इत्येव
नाचेन न प्रपंचस्य विद्विन्नं विधातद्वेहं निरूप्याधिकारिणा स्मादृशस्यायमर्थः परिस्फुरतीति दर्शयितुमाह आदा विनिश्चा
ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम्ना मजमस्तीह नेतरन्तरं गोग्रगणैः सिंधोः स्फुरति नोरजः द्वितीया कल्पने वेह न रय्यह विद्यते ब्रह्ममात्रा
इति वक्रावौ स्फुरमात्रादते यथा आदौ जगदम प्रायेर्गुणैः शिव्यं प्रबोधयेत् पश्चात्स वमिदं ब्रह्म शुद्धं त्वमिति बोधयेत् अज्ञासा
इति बुद्धस्य मयं ब्रह्मेति बोधयेत् महा नरकजा जेषु सतेन विनियोजितः प्रबुद्धबुद्धेः प्रसीण नो गेठ स्य निराशिष्यः नस्त विधाम
त्वमिति तादृशस्यैव गेठ वरः सति दीप इवा लोकः सत्यर्क इव वा मरुः सति पुष्प इवामोदः चिति सत्यो जगत्तथा यतिना सतवेह न
जगत्परमार्थतः ॥ १॥ होशमादिमाधन वस्तुषु संपन्निपरिस्फुरमाधिकारिणं बोधयेदर्थः अनधिकारिबोधे तु महत्त्वस्य वायमाहा अ
ज्ञस्येति मः अज्ञानेन बोधवो न प्रबुद्धो निराशिष्यः निःसंकल्पस्य तादृशस्यैव अविद्यामजं नास्तीति बोधो गेठ वरः योग्य इत्यर्थः तीति
दीपाजोकादिनत्विज्ञातोरपि कार्य कारणत्वात् न परस्परं वियोगो नापि नेह इति जावः ॥

वा० १३

श्रीरोदृतिः कदयं वा संशीतजवैरानपजवैश्चोपजहतिः। प्रातृज्जोलाजान्प्रावृषिवर्षाकालेजोलाजान्प्राणियस्मिन्सवामरइव
रुणामाध्यमवाप्रोमिरुणंप्रकाशतांयामीत्यतः। अनेनस्येति। सर्वस्यसर्वस्मिन्कस्यएकस्यावितीयस्यनास्वतः। अनित्यंप्रकाशमा
नस्यअनस्तमितसारसारस्यअनष्टशक्तेः कजानावेधुहेतुरविद्याकथामागततेजसस्तिमितावरणासंनवादिनिजावः। यथेति।

॥ श्रीगमउवाच ॥ श्रीरोदृकुहितुज्यानिः शीतजामलूरीशसिन्निः। नवोक्तिनिविचित्राणिगंजीशनिः प्रवेधितः। रुणामाध्यमिवा
प्रोमिरुणंयामिप्रकाशतां। शीतानपजवप्रोवृटजोलाजइववामरः। अनेनस्यप्रमेयस्यसर्वस्यैकस्यानास्वतः। अनस्तमि
नसारस्यकलनाकथमागता॥ ॥ वसिष्ठउवाच ॥ ॥ यथान्तार्थवाक्यार्थः। सर्वाएवममोक्तपः। नासमर्थविरूपाथः। सर्वापरविरो
धतः॥ ज्ञानदृष्टौप्रसन्नायांप्रबोधेविततोदये। यथावत्तास्यसिखलमहाकुंडरद्विवजावलं॥

मयोक्तयः सर्वाएवयथान्तार्थवाक्यार्थः। विद्येवादिवाक्यार्थेवअममंताअसंताथस्तिननवतिष्वपरविरोधतोनेइत्यं
विरूपाथविपरीतार्थश्चननवतिष्वपरविरोधतोविरूपाथविपरीतार्थश्चननित्ययंनहिर्किमिति। नथानप्रतीयनस्तत्रा १७
हाज्ञानेति। महादृष्टिवजावलंममवाचांनन्मलनूतायांदृष्टज्ञानस्यचवजावलंप्रमाणमप्रामाण्यं॥

अविद्येति। उत्रमयापक्षयास्वात्मनाशोयमोक्षयास्वरूपनाशायउघमस्तेनोरितयाचरमसाकाकाररूपापाविद्यापात्रविद्या
यविद्यापरिणामरूपत्वादविद्यायास्वात्मनाशोयमोक्षवैरित्यं। ईदृशीतिरुक्तमायाप्राणिनामविद्योपादेनवमायातिपावे
नकमेत्यारः। तन्मलनूतमायाईदृशीयास्वरूपंनष्टासतीहर्षदाब्रह्मानंदवायिनीअस्याः स्वरूपंतुनलक्ष्यते। दृष्टंनशाक्यते। य

अविद्येयैवोत्रमयास्वात्मनाशोयमोक्षयाविद्यासाप्राप्यतेरामसर्वदोषापहारिणीशास्त्रमस्त्रेणमजेनहामेत्य
नेमल॥ शमैविषंविषेणेतिरिपुणाहयनेरिपु॥ ईदृशीरुक्तमायेयंयास्वनाशेनहर्षदा। नलक्ष्यतेस्वजायोः। प्रेक्ष्यमाणैव
नश्यति। नास्तेषांपरमाथेनैत्येवंजावनयदयाज्ञानत्वाज्ञेयसंप्राप्त्याज्ञास्यस्यस्वमाशयेयावत्तुनप्रबुद्धत्वेनीवन्म
द्वचमेवते। निश्चयोभवत्तदामोनास्तिविद्येतिनिश्चयः। सर्वत्रस्तेनियस्यातर्जविनासहिमुक्तिनाक। नेदृष्टिरविद्ये
यसर्वथानांविबुद्धयेनाअविद्यासन्निरितः परमात्मजाभादनेकिजा। रामनासाधननक्षिपदेमरुवमुच्यते॥

तोयनः प्रेक्ष्यमानेनैव नश्यति। असत्यत्वादितिजावा। नास्तीति। ज्ञेयसंप्राप्त्याज्ञेयस्यब्रह्मात्मैकस्यसंप्राप्त्याअस्याअविद्या
याः आशयस्वजावांअविद्येति। आत्मनासादनेरूपसाकाकारंमंतरेणअविद्यासरितः पारंनासाधते। अविद्यानिर्द
त्रिनेसिधंयतीत्यर्थः। हियस्माकारणात्तत्सतअविद्यापारमेवअरूपंपदेकं वन्यमुच्यते॥

वा. मिति. कठिनोक्तयेवाको. इयमविद्याकुनेतिविचारणमास्तुनिःप्रयोजनतात्. एषाअविद्याजुयोजनम्. ये सुयथातोनेनियोस्यति
 नथा. इमामविद्याकथं हन्तीत्येषेवविचारणतेस्तु. अस्याएव सप्रयोजनतात्. सप्रयोजनत्वमेवारा. अस्मिन्मिति. अस्याम
 विद्यायाहीणायामस्तुगतायां सत्याएषाअविद्यायतउक्ततास्वरूपेणवयथा नतायथाचनष्टत्वाहंरितेनैवसि. तत्रस्या
 त. रोगशाजायागगादीनां रोगाणां अस्यादेअस्यामविद्यायां विकिसनेयत्रकुर्वित्यतयः. स्वात्मनीति. विदलवः सपरिस्पं
 कुतोजातेयमितिनेर ममास्तुविचारणः. इमोकथमहंहन्तीत्येषातेस्तुविचारणः. अस्मिन्गतायां यस्यां जास्यमिरायवायन
 एषायथावेवायथा नष्टेत्यखंडितं. नदस्या रोगशाजायायत्रकुर्वित्यनेयथोषाजन्मः. खनन्यस्ता नियोस्यति. आ
 त्मन्येवात्मना व्याप्तिरयथासरतिमारुतः. नृथात्मास्वात्मशत्रो वस्वात्मन्येवेतिजो जतां. स्वात्मनिस्वपरिस्पंदः. स्फुरत्यहश्चि
 दलंक. एकात्मकमखंडेनदिसंन नीयतां दठ. किंविदुत्तुनितरूपा साचिदक्रिश्चिन्महाणवे. तन्मयेवस्फुरत्यमधातवेव
 देस्वरूपविलेपैः. आत्मएवस्फुरति. अतः कारणत्वा नदस्तु. एकात्मकमाणात्वा नदस्तु. एकात्मकमखंडेनैव स्फुरित्वासीवे.
 सतईज्ञात्वात्ता विचार्यतां. किंविदिति विमंहाणवे साअविद्यानुसारिचिदक्रिः किंचिदुत्तुनितरूपा सती तस्येवचिद्वैषैवतंत्रैव
 स्फुरति. अण्विऊमिरिवेति. आत्मनानि. व्योमिमारुतोपथा. आत्मन्येवनाश्रयातर अतमनैव नदेवं नरेणसरतिगठति. तथा आ
 त्मारिस्वात्मशत्रोवस्वाभिन्नयाचिदसैवस्तीत्यन्येवजो जतां जगदूपतमेति. आत्मैवजगतौधिकार एमयादानेनिमित्तैवत्यर्थः.

तलमिति. साविद्रूपादेवी सर्वशक्तिनया अनंतेशक्तिराता. रूपेण तथा स्फुरंतीवयस्या सखीरिव सहचारिणी देशकालक्रियाशक्ती. प्र
 कर्षयति प्रेरयति मष्टस्यं प्रवर्तयति. असौचिदेवी स्वस्वजावं स्वस्वरूपं विदित्वा उचैरुजने अनंतपदे को वयपदे स्तिता विदु
 विता प्रमत्ता विवसहिता सती रूप परिमितेन परिच्छिन्नेनात्माना जावयति. यदेति. परमकांतया तयो देव्या यदा रूपमेवं परि
 मितत्वेन जावित तदेव परादेवी नाम संख्यादि कीदृशा दृष्टयोजगता जवेति. नाम संख्यादिनेहमेव प्रपचयितुमाहासाहासा
 हाने स्फुरंती सा देवी सर्वशक्तिनया तथा देशकालक्रियाशक्ती रयस्याः संप्रकर्षति. स्वस्वजावं विदित्वा चैरप्यनेन पदे स्तिता. रू
 पपरिमिते वा सो जावयमविनाविता. यदेवं जावितं रूपं तथा परमकांतया. तदेवैनामनुगतानां नाम संख्यादि कीदृशा विकल्प
 कल्पिताकारे देशकालक्रियास्पदं. चेत्तोरूपं महोदेत्रज्ञ इति कथ्याने. वासनो कजघत्र सोपिया तहं कारतो पुनः. अहं
 काशे विनिर्णेत कलं की बुद्धिरुच्यते. बुद्धिः सकल्य कलिता प्रयानिमानना स्पदं. मनोय नविकल्पं तु गच्छंती द्रियतो शने
 ॥ पाणि पादादि मदेहमिंद्रियाणि विडुर्बुधाः ॥ इति श्लोकत्रयेण विकल्पेति विकल्प कलिताकारं संकल्पविकायायुप
 हिताकरं देशकालक्रियास्पदं देशकायादि निरवलि न्नेचितोत्पदे चज्ञ इति कस्यप्युतो जीवः. स रुचज्ञापिवासनाः
 कल्पयतः जावयन्त हंकारतो याति. अहंकारो पिवामनाभिः कलं की ज्ञा विनिर्णेतानि चेत्यसत्तु बुद्धिनुयते निपुया
 न्त्रिका बुद्धिरिति वचनात्. बुद्धिरपि संकल्पारिभिः कलिता मनना स्पदं दने प्रयानि. मनय नविकल्पेति विडुर्विकल्प
 ना. इन्द्रियता वयेन्द्रियाणि पादमयं देहविडुः इन्द्रियाण्येव देह इत्यर्थः.

वा० लि० १७ एवमिति। एवमुक्तेन प्रकारेण संकल्पवामनारजवेष्टितः। मन्जीव एव दुःखजायपरीतात्मा क्रमान्नीचतायानि। इतीति। इति पूर्वोक्त
प्रकारेण संकल्पवक्रिमयं विचित्रशक्तिं चेतः विदेव धनाहंकारं मकोशकारकमिवत्। स्रष्टुं ये बंधनं याति स्रुतिन देवचोतः स्र
त संकल्पितानां तन्मात्राणां शरीरां जलस्यान्तरवर्तिचक्षुत्वाष्टं खजावदसिंहवत्। पश्ये विवशनामेति द्विविधिति। लोक

एवं जीवो हि संकल्पवामनारजवेष्टितः। इदं खजावदपरीतात्मा क्रमादायाति नीचतां। इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतांगतां कोश
कारकमिव स्रष्टुं यायाति बंधनं। स संकल्पिततन्मात्राणां मन्तरवर्तिचक्षुत्वाष्टं विवशनामेति शृंखलावदसिंहवत्। क
चिन्मनः कचिद्दुः कचिन्ज्ञानं कचिक्रिया। कचिद्देवस्य हंकारः कचित्सूर्यश्च कं स्मृतं। कचित्प्रकृतिरिह कचिन्नाथेति
कल्पितं। कचिन्मलमिति प्रेक्षि कचिन्मृतेति संस्थितं। कचिद्बन्ध इति प्रोक्तं कचिच्चित्रमिति स्फुटं। कचित्कचिदविधेति क
चिद्विधेति संमतं। इमं संसारमखिलमाशापाशाविधायकं दधदंतः फलेहीने वटधानावटे यथा॥

त्रयोवाच्यं। नानाशक्तियुक्तमेतदेव चेतन्यमनो बुध्यादिरूपो नानात्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। इममिति सादृश्योक्तद्वयं वा
सो वटधानावटवीजं कतुवटमिव। आशापाशाविधायकं फलेहीनं नृश्वरफले इमं संसारमसंस्तरेदन्॥

चित्तोत्तिरेवानलशिखाभि र्भुं कोमेणोवाजगरेण सप्येन चर्चितं मरुतेन स्रुतं कामैरेवाधिकजोलेहंते विस्मृतान्मापिता महश्च येन त
थान्ते मनोमाने गमिव कर्दमाना संसाररूपात्मकान्। समुद्रक्षलदितिकजदिर्जरामरणविषादे मूर्छिते शुभाशुभकोः पुण्यपाप
योः प्रसरेण पराहता आकृत्य तस्मिन् खमनसि यस्य हयावद्वर्तुमिच्छा जायते। स नराकृती राहस्यव। पवमिति। न चनः

चित्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्चितं। कामाबाध्यकजोलेहंते विस्मृतान्मापितामाहं। समुद्रमनोराममोते गमिव कर्दमान्
। क्षलज्जरामरणविषादे मूर्छिते शुभाशुभप्रसरपराहता कृतौ। इयेह नस्वमनसि यस्य जायते नराकृतिर्जगति स
रामराहस्यः॥ वसिष्ठ उवाच॥ पवजीवश्चित्तो जावानेव जावनयाहिताः। ब्रह्मणः कजिता काराक्षेत्रोप्यथ कोदिशः॥

श्लोकैर्विंशतिभिर्वाहान्। कणौघा इव कजिता कारान्। मायामहिना ब्रह्मणः॥ सकाशात्प्रजवजावनया संसाखासन
मा सहिताः। जीवरूपाश्चित्तो जावा विजासाजा रुसः कोदिशः॥

या० लि० संख्यातीनास्यपुरोजानाः। अद्यापि जायंते उत्पस्यंते च ते च जन्म कालमौर्वापयन्ति। पुण्यपापतारतम्यान् जानन्ते विद्याप्रथमं च
 २० रसनावेन सुरनरतिरिगादिनावेन जज्ञः जावेन च वक्रधानि धमानाः संसारसंकटे मते तीति समुदायार्थः। अविश्रममिति वाशिरा

संख्यातीनाः पुरा ज्ञाता जायंते चापि चाजिनः। उत्पस्यंते पि चैवान्ये कणो घा इव निर्दिशत्। केचित्प्रथमजन्मानः केचिद्विज्जन्मशता
 धिकाः। केचिद्वासंख्यजन्मानः केचिद्विज्जन्मशतं तराः। केचिन्निशरगंधर्वविद्याधरमहोरागाः। केचिद्वैकुण्ठवरुणचक्राधो रुद्रपजाः
 । केचिद्वास्तवपुत्रा लवैश्वशृङ्गलारिबता। केचित्पुण्येष्वधीपत्रफल्मूलपतंगकाः। केचिर्कंदं वजे वीरशालतालतमाल
 काः। केचिन्महेन्द्रमलयसममहरमेखा केचिन्नुहारदृधिरारयते हुजराशयः। केचिद्विशालः ककुनः केचिन्वैम
 हारयाः। विहरं क्वकैः केचिन्निपतंति चाकंडका इव हस्ते नमस्कृता विरतं हताः। मुक्ताजन्म सहस्राणि नयः संसारसंक
 टे। पतंति केचिद्विद्युधाः संप्राप्या विविदेकिं वा। अविश्रममियमातनास्त्रितो बौर्जवति विनश्यति वर्द्धत सुधैवान्निमुवनरु
 नाविमोहमायापरमपदे लहरीव वाशिराशे॥ श्रीराम उवाच॥। जीवो मनः परंप्राप्य वैश्विपदमागतपथा ब्रह्मस्तथा सर्ववि
 स्तरेण वदाम्यु मे॥ वसिष्ठ उवाच॥। ब्राह्मणं शुण्णमहाबाहो शरीरग्रहणक्रमेण निरुत्तरेण नेनैव ज्ञास्यसे जागती स्थितिं॥

शौजहरीवपदे क्रमाणि त्रिसुवा नरचनारूपा विमोहयती माया मुधैव नावति वर्द्धते विनश्यति चित्तवयः॥ रामः॥

राम
 २०

दिकांतिः श्लोकद्वयं वाकं दिकाजगि निरनवलि नमान्मानं च कर्तृतां लये वस्वशक्तिरहेतोः दिकालकालितं यदपुरा दृष्टेय। क
 रोति जावपयि जीवशरययि वाच्यं वदेन ह्यं वासना वशतः परं वासना वशा देवकेवलं लोलं मनः संपद्यते। कलयतीति मा
 नोरूपाशक्तिः कलयतीति वास्यंती अत्रावच्छांशहवीजरसो मुखोर्वा शरूपवर्ती जज्ञा तन्मात्रमिदमर्थः। तद्विषयोरसखज्वना
 नडमुखीतात्सापेक्षान्तरविकामित्यर्थः। तादृशी माकाशनावनो जावयति। अर्धं शरुं तन्मात्रं नावयिष्यापश्चाद्वाकाः। ज्ञानावनो

दिकालावनावलि नमान्मानं च शक्तिः। जीलये वयदादृष्टे दिकालकालितं वपुः। तदेतज्जीव एयि वासना वशतः परं मनः
 संयमते लोत्तं कलने मुखो कलयतीति मनः शक्तिरहो जावयति कृणांन्। आकाशजावनामच्छांशहवीजरसो मुखो
 नतस्तदनतो याते धनस्य दक्रमान् नः। जावयत्यनिलस्य शवीजरसो मुखो तात्सा माकाशवातात्सा दराभ्या
 सवशात्ततः॥ शब्दस्य शक्तिरूपाभ्यां संघर्षजायते नलः॥

जावनां जावयति स्मेत्यर्थः। शरुं तन्मात्रस्याकाशनिदाना
 नानतद्विनिर्गतो नंतरं तन्मनो धनतां घाते सन्धनस्य दक्रमान् स्पश्या जरसो मुखो स्पशति तन्मात्रं जावन्तीना सर्वकेश
 निलस्य देवायोश्च लने जावयति तात्साभिनि। शब्दस्य शक्तिरूपाभ्यां आकाशवाताभ्यां सह दृढाभ्यां सवशान्। यः। संघर्षः तस्मा
 देतोर्मनिपवानलो जन्मते॥ अग्निं जावयिष्यात् इपे नवातीत्यर्थः। वशात्तत इति पावेततो मनसः। अनलो जन्मते इत्यर्थः॥

वा० ॥ २१ ॥ मन्त्रशक्तितादगुणागतेनाहस्यशक्तिपुण्यकृतं मनोरसतन्मात्रवेदनं रसतन्मात्रं नावयन् क्रमादयशोत्पत्तिं वेतति नावयति।
 २१ ततो जावनाजलसंविज्ञेनातनश्चितादगुणागतेनाहस्यशक्तिपुण्यकृतं मनोर्गन्धतन्मात्रं नावयति। ततो नंतरं मेसस्मान्नावनात
 भूमिसंविशन्त्येति। अथ महाभूतस्य मन्त्रं द्रष्टुं मननप्रकारेण भूतेस्तन्मात्रैस्तत्रैव वेष्टितं च त एव ततो मन्त्रं ततो
 जन्मनः कर्तव्योऽस्मिन्निति विक्रिकणाकारं वपुः पश्यति। नावयति। अहमिति॥ अहंकारकलापकृतं अहंकारोऽहं रेकादशा

मनस्तादगुणागते रसतन्मात्रवेदनं॥ कृणाद्येतत्पुंशोऽत्यंतजलसंविज्ञतो न वेत्ति ततस्तादगुणाधने मनो नावयति कृ
 णान् गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंविज्ञतो न वेत्ति अथ च तन्मात्रं विष्टितं ततो जहन् वपुर्विक्रिकणाकारं स्फुरितं
 व्योमि पश्यति। अहंकारकलापकृतं बुद्धिबीजसमन्वितं तत्पुरुषकर्मिककृतं तदहं प्रपश्यति॥ तस्मिन् कृतं ब्रह्मसंयोगात् नाव
 यन्नासुखं पुः॥ सलतामेति पाके निपाके ममनो बिल्वफलं यथा॥

भिरिद्विद्यैर्कृतं बुद्धिबीजसमन्वितं तदुपातन्मात्रैश्च समन्वितं तद्व्योमि स्फुरितं वपुर्न तदहं प्रपश्यति देवतानां ह्येव रीके
 च त्रिमासं पुरुषकर्मिककृतं तस्मिन्निति। तस्मिन् पुरुषकर्मिके स्थितं मनस्वी ब्रह्मसंवेगान् बीजान् तन्मात्रं वा स नो योगात् ब्रह्मे तो मां सु
 खं पुत्रवियन् पाकवशात् विष्वक् जवन्सलतामेति॥

२१

मरेविति श्लोकद्वयं वाक्यं। अथ च नंतरं मुखस्फुटनहेमां मुखानामप्रतिमादिति स्मरणार्थं विरचितं अतः सांतगलासन्मयी आहूतिः तन्मा
 रवीनरं पुंशु देवतन्मात्रं विमलावरे स्फुरितं तत्पुरुषकर्मिककृतं तजः स्वस्वभावत एव ऊर्ध्वमुपरि शिरः पितृमयं अधः पादमयं पादयोर्हस्तमं
 स्थानं मध्ये उदरधर्मिणि च संनिवेशमादत्तकालेनेति। सादृशोको वाक्सां स ह्रस्वोक्तः संनिवेश एव काले च स्फुटनामेत्यत्र मन्त्रवि
 म्मूखास्तदुनहेमां स्फुरितं विमलावरे। संनिवेशमथास्त्रे तन्नेत्रः स स्वभावतः ऊर्ध्वशिरः पितृमयमधः पादमयं तथा पार्श्व
 योः हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मिणि। कालेन स्फुटनामेत्यत्र मन्त्रविग्रहः। बुद्धिसत्त्वबलान्माहविज्ञाने शब्दसंयुतः। स ए
 व नगवान् ब्रह्मासर्वलोकपितामहः॥ अवलोक्य वपुर्विज्ञाको न मात्मीयमुन्नमोऽस्मिन् तन्मात्रं तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं तन्मयं
 मूलदर्शनः। एकस्मिन् रमाकाशे चिन्मये कात्मरूपिणि। अदृष्टपारपयत्ने प्रथमं किमनूदिति। इति वि
 निवृत्तं ब्रह्मासंयोजातो मजात्मरूपः। स पश्यन्सर्गदृष्टानि समतीतापन्नानेकशः स्मिरन्मयो समकलाव
 सर्वेधर्माणां क्रमात्। लीजया कल्पयत्येवः चित्राः संकल्पजा प्रजाः। नानाचारसमारणां गन्धर्वनिगरे यथा। तासां
 स्वर्गपि वगर्धधर्मिकामार्थसिद्धये॥ अनेन निविचित्राणि शस्त्राणि समकल्पयत्॥

ग्रहः। बुद्धारियुक्तः सर्वलोकपितामहो नगवान् ब्रह्मासर्वलोकपितामहः। न ह्युद्विस्ताकाजिकीकायिकायिकीर्यहेतुं मनीषा
 । सत्त्वव्यवसायः वलाशरीरमा मूर्त्तिं उत्साहो लोकोत्तरकायेषु स्वेयात्मयन्तः॥ विज्ञानं विज्ञिष्टमीश्वरमास्त्रकार
 रूपं शोनां ऐश्वर्यमालिमारि। तेषु संस्थितः प्रतिष्ठिताः॥

वा० लि० स० हिरिति। स० गेजिगति। स० हिरिः स० ज्यमानः प्रपंचः कोशमिति। मात्रनावेनिवेशया। अत्र संसारादेवरेभावतां त्ययं मां निवेशयाग
२२ धर्वनगरादस्यार्थेन नित नृषि तेन यथा न सुखं न दुःखं न दद विधा कल्पिते सुतादावपि सुखं न स्वक्रमः। यस्येति यस्य

स० हिरिः वमिषं रामसर्गोऽस्मिन् स्थितिमागता। विरिं विरूपात्मनः पुष्पजस्मीर्मधोरिव॥ वमिष उवाच॥ स्वसंकल्पकृतस
वेदेवासुरनरामराः स्वसंकल्पोपशमनेन नृप्यं त्यजेत् हृदी पवत्। आकाशसदृशं सर्वकल्पनामात्रं नितं जगत्प्रम
हाबुद्धे सुदीर्घं प्रमुष्टितं। न जायते न म्रियते इति किंचिद्विदुः। च नापरमार्थेन सुमतेमिष्या सर्वतु विद्युतो कोशमासाधु
जंगानां संसारादेवरेत्यजा। असदेतदिति ज्ञात्वा मात्रनावेनिवेशया। गंधर्वनगरमार्थेन नृषि तेन यथा। अविद्याशे
सुताहो वाकः क्रमसुखं दुःखयोः धनदारेषु ब्रह्मेषु दुःखं युक्तं न चेष्टुं ताया मोहमायाया कः समाश्रया स गानिह
। येरेव जायते गणे मुखं स्याधिकं नागतेः। तेरेव जोगेः प्राज्ञस्य विराग उपजायते॥ अथ राघवेन ज्ञेयवहारेषु मस्तिनः
। नष्टं नष्टमुपेक्ष्य प्राप्तिं प्राप्तिमुपाहरा। अनीगता नो नो गानां मुवां वनमकृतिमं॥ आगतानां च संनो गतिपटितं जरु
णो। यस्य स्याद्विदितं तास्मान्निहता सर्ववस्तु। कोशकरोति सर्वं जेना विधातमवास्तवी॥

सर्ववस्तुषु इदं स्यादित्यास्मान्निवृत्ता। तं सर्वज्ञमवास्तवी॥ अविद्या न कोडी करोति। नादृणोति॥ ॥ रामः॥

शुद्धिनिशुद्धेतिः कलेके सदमतोः कार्यकारणतयोः। विद्वन्मयोः मध्यमकारणात्मकं चिन्मात्ररूपं पदं वस्तुव्यावलेय
मवाद्यान्तरं दृश्यं मागहाणमाविमुंचा। त्रयं पेश्वे इत्यर्थः। यस्येति। कर्मणि। अवश्यकर्तव्येति शतः वर्तमानस्य ज्ञापना
ननिष्टस्य यस्य विषयेषु इच्छानप्रवर्तते। इष्टसाधनबुध्यमानान्। अनिष्टानां च अनिष्टसाधनबुध्यमानान्। तस्य प्रज्ञापन
पत्रमंबुजिखिहर्षविषादादिनिर्निमित्तो न मंश्चिथ तो यरिति। सदतो गवादेन करोति नृवैरिति। नृवैः पदापाके वन्याय प्र

शुद्धं सदमतो मध्यं पदं बुद्ध्यावलेयं च। मवाद्यान्तरं दृश्यं मागहाणविमुंचमा। यस्य नेछानवानिष्टाज्ञस्य कर्मणि निष्ठाता
। नतस्य लिथते प्रज्ञापनपत्रमिवांबुजिः। यदितेनेंदियार्थश्रीः स्वहने हरिगववातदसिज्ञानविज्ञानः समुत्ती एभिवाली वा
नृमं म्रवैः पदापपरया प्रज्ञया वामनागणान्। पुष्पादुधमिवोदारं चेतो रामश्च कुरु। संसारं बुद्धिधावस्मिन् वामनाव
परिस्फुते ये प्रज्ञानावमास्तुतास्ते नीलमः। बुद्धिनिमग्राः ताः परे। न त्यजति न वांचंति व्यवहारं जगद्गतं ये। सर्वमेवावुवर्त
नेपाशवारविहोजनाः॥

कर्षणे हेतुना वामनाज्ञावाचेतः समुद्धरेत्यर्थः। संसारेति। प्रज्ञायमाना रूपायां कदाचिदपि संसार
श्रेतरणमिति नावः। नेति पारिविहः संसारसागरस्य पार उन्नतं हेतुः विद्याश्च चारं संसारहेतुरविद्या तद्विदरत्यर्थः॥

वा० ॥ २३ ॥ काविरिनासादेनसो कस्वकेनमृष्टिक्रमस्यानियमं दर्शयति । नत्रकतुरनियममाह । योनशाब्दः शिवमेव धियाः क्रम एः प्रा
 २३ ॥ ऊर्जाविस्मानमपिननियतमित्याह द्वितीयेन शब्देन विस्मय रूपमप्यनियतमित्याह । नतीयवतुथाभां विद्यदादेः पौवपियमप्य

सुश्रूयोपिनखियंतेनदेवोद्यानमंगिनः ॥ नियतिं च नमुं वंतिमहांतोनास्कराश्वा ॥ ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ ॥ इच्छंमिशविमलयावि
 मलाशयस्य रामो मुनेः सपरिमृष्ट इवावनामे । ज्ञानाम् तेन मधुरेण विचारितां नः । दूषः शशीक इव शानलतां जगाम ॥ ॥ व
 सिष्ट उवाच ॥ ॥ कदाचित्सृष्टयः शार्ङ्गः कदाचित्प्रजोद्भवा । कदाचिदपि वैत्म्यः कदाचित्सुनिनिर्मिता । कदाचिद्वज्रो
 ब्रह्मा कदाचित्सज्जि लोद्भवः । अंशोद्भवः कदाचिच्च कदाचित्जायते म्वरान् । कविर्भूतस्यैव नीरं धनरुसंकटाः । कस्याचिन्न
 नीरं धाकस्यां किं धराहता । कदाचिन्मयी जमिः कदाप्यामीदृष्ययी । कदाचिच्चाचनामयी कदाचिन्मोममप्यनृत् । क
 दाचित्प्रथमं मोमप्रतिष्ठा मनिगच्छति । कदाचित्प्रथमं शशी कदाचित्प्रथमं पयः । कदाचित्प्रथमं तेजः कदाचित्प्रथमं म
 रूत् । निदर्यं शिनाथं सृष्टेस्तमये कस्य प्रजायतेः नवते कथितोत्पत्तिर्न तन्नियमाः क्वचिन् ॥

नियतमित्याह । सादेनपंचमेन उक्तस्यानियमस्योपसहारः षष्ठेनेति विवेकः ॥ कः ॥

पुनरिति । चत्वारिपियुगानि पुनः पुनरावर्तन्ति इत्यर्थः । इत्वं सर्वमिदं पुनः पुनरावर्तते एवायमुपुनरस्ति । कालो नरेपि नथैवावति

पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनश्चक्षुः कतिपिः । पुनः पुनरिदं सर्वं नानास्ति न पुनस्तयन् । जगन्माया सप्तम्यस्य वलनाजपदेश
 नः । हाशूरारखापिकां रासवर्णमानं मया प्रकृतम् । आस्त्यस्मिन्नुधा पीवे विविक्कुसुमुद्भुतः । मागधो नाम विख्यातः श्रीमान्
 जनपहान् । कदंबचनविस्तारिता जावजितजंगलः । विचित्रविहगव्यूहः । सर्वश्रयमनोहरः । नत्रैकस्मिन् गिरितटे कलिः ।
 कारसमाकुले । कदली खंडनीरंध्रे नीपगुल्मविराजिते । कश्चित्पथमधस्मिन्मामुनिशसो महानर्पः । हाशूरनामामहता
 तपोयोगेन संयुतः । शरलोमेति विख्यातः पिनातस्य वज्रवहा रामाय इव ब्रह्मा तस्मिन्नेवावसद्विरौ तस्यासर्वोक्त
 पुत्रो नृकवो देवगुरोरिवानेन सादेन पुत्रेण नीतवान् जीविते वने ॥ अथासौ शशलोमात्रं बुक्कायुगगणान्ययोः स
 देहं सुरागारं त्यक्त्वा नीतः खगो यथा । एक एव वने तस्मिन् हाशूरः प्ररुरोदह ॥

एतेन तादृशं कूटस्थ नित्यं वस्तु नास्ति ॥ ॥

वा० ॥ ६० ॥ हे शोनि। इति पनीतपितृकः इति जीवितकालस्य परमावस्था तथा। अनीतः पिता यस्य। कुररः। अनीतनामा पतिविशेषः। उतायेति
२५ पश्चात्तमौ ईदृहिकं कर्म त्रिंशो नि। अनंतं संकल्पमयं न पश्यता दर्शने विभुदेन स्त्रानेन लवितव्यं। एव विधेः श्रवणं वनेः सा

इति पनीतपितृकः करुणे करुणे यथा॥ मातापितृवियोगो न शोक संतापिता यः। स्त्रानि मया ययै नृने हेम इव यंकजं। बाजो सा वय
हीनात्मा वनदेवतया वने। इति माश्वामितो गमतदा दृश्यतीरया। अपि पुत्रमहाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोहिषि। संसारस्य न कस्मात्। त्वं
स्वरूपं वेत्ति चंचलं। सर्वदेवदशी साधो संसारस्यास्थितिश्च जायते जीमते पश्चादवत्रं च विनश्यति। तदर्थं मा कथा मयं विषा
इमरणे पितुः। अवश्यं मा स्तमयो जातस्या हृष्यति रिवा। अशरीरमिति कृतागिरमारकलोचनः। धैर्यमासा दयामास त्रिंशं दिव
नितादिवा उल्लायस्य कंठपाश्यात्पि उराहृतः। चकार न पसे बुद्धिं ददा मुमिदये। बालेण कर्मणा तस्य विपिने चरतस्त्रपः। अन
त्र संकल्पमयं श्रोत्रियत्वं वनवहा। अज्ञानं ज्ञेयं बुद्धेस्तु श्रोत्रियतया तथा। न विश्रामये तो मप विने विधरा तजे केवलं सर्व
मेवेदं मुविशुद्धं धरातजे। अशुद्धमेव पश्यत्स नरे मेक विदेव हि। अथ संकल्पनेनैव संकल्पमनमेव संवत्सराग्रमेव संशुद्धं स्थिति
रशो विताममा। अथेतानीतपस्तप्ये तपसा येन शाधिषु। स्वर्गवस्थितिमाप्नोमि सा स्वा मुच हले पुच॥

धनैर्न वितव्यमित्यनंतं संकल्पप्रचुरं श्रोत्रियत्वं छांदसत्वं॥

॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

॥ ६० ॥

२४

रति संचित्य संज्ञायाम् कृताशमनिजा स्वरे। जुहावता स्मिन् प्रोक्तं त्वमां संस्कंधनित्रितः। अथ गीवणि वंदस्व समग्रज
नित्रयः। मनुस्वस्तेन पापां तु विप्रमां मे न न स्मतां। इति संचित्य जगवान् सप्तारिः स्वस्य देवता। पुरोवक्तवदीप्तां शुद्धीं सां शु
र्वीर्वाक्ये रिवा उवाच वचनं विप्रकुमारानि मतवरे। गहाण स्यापितं साधो को सत्संमन्मसि लियथा। इत्क क्वंते तं देवमावृष्ट
षोप शोनितां। संस्रमस्तनिवादेन प्राह विप्रकुमारकः। जगवत्कृतं सत्यं यत्तु वः पावनं मंडलां नासो मितेन वृक्षाणामुप
रिस्थिति रस्तमो इत्क के मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी। एवमस्तनवे तत्काजगामा तद्धिमीश्वरः। तस्मिन् नृहिनै देवैः शो
खायाः प्रांतप स्रवे। विरुणत्मा धृष्टं बुद्धेः अथ काननमधः सुचं। पविनो बुद्धमंडलं। कहे वरो दसी स्तनमारु रोहधिं द्विजो
तमः। तत्रासौ व्योमलयायाः शाखायाः प्रांतप स्रवे। विवेश विगताशं कमेकाग्रतपसि स्थितः। अथोपविश्य मंडनितं पञ्चविलस
रोरुणमालोकिता स्तेन दिशः कौतुकलीनया। सरिदेकावली रम्या शोभे दस्तनकुडनलानिर्मला काशकवरा लो न नीलावुल
जकाः तस्मिन् ता गहे स्थित विजो सककुम्भरुण। दृष्टं पपासनं वधारिण्यः प्रसाहतात्मना। अज्ञात परमार्थं न क्रियामात्रेव
निष्ठता। फलकार्येण युक्तेन चेतसा सो करोम्येतां त्राहो दशवर्षाणि मनसैवायजन्मुना॥ गवाश्वरनं मेधाधैर्यं शोविषु
जवर्हिणेः कालेनामलतायां वितते तस्य चेतसि। वजाद वनतारात्र ज्ञानमात्मप्रसादज॥

दा.लि.
२५

रनिनेतिप्रार्थनोक्तं। प्रार्थनारूपमुक्तं वचनं यस्यास्तं॥

ततो विशीलचरितो विगजसनामनः। संदहै किं दत्तं सज्जता यामयतः॥ स्थितां वनदेवीं विशालीं हीमाजो जशुमां वन
रातामुवाच न वध्यांगी समुनिर्विनितानना॥ का त्वमुत्पन्नपत्रं हि कां निविशो तितस्मात्ता इत्थं क्रेमृगशाबागौ शीपी न पयो
धरा मुनिमाह मनोहारिमुग्धाह रमिदं वचः॥ यानियानि उरगानि बांछितानि महीतले। प्राप्येते तानि तान्याशु महता मे
यो वयाश्चया॥ अहमत्र दुमाकीर्णं कदेवास्य जेहते। जताजीवा वये प्रसन्नविपिने वन देवता। वश्यमिति पश्यस्व त्रयोदश्यास्य
रोत्सवे वनववनदेवीनां समाजो हने वने। तत्राहमामन्तां यत्रैवो वज्रजना गृहो ततो दृष्टमया सर्वा वयस्य मदनोक्त
वो अत्र पुत्रया पुत्रयुता सेना हेतुः स्वितान् शान्त्ययि सर्वा धिसार्थस्य वृहत्कृत्य तौ सि तेन नार्थैव कथं नाथ किं जशो चाम्य पुत्रिका
देहि मे भगवन् पुत्रं नो चेदेह मिहाय ये प्रकरोम्या कृतिं पुत्रवदः खरा हो पश्यं तये तामि तत्कवती तं विहस्य मुनिपुंग
वः॥ प्राहा इस्तगतं पुष्पं तस्य दत्ता दयावित्॥ गहनं त्वेगिमा सेन दृष्टाहमजिजोचनां प्रसोष्य सेमुते कां तं प्रसूनमिव मध्वता
॥ किं वसौ मरणा वेत्ता पापि न्यायि न्यायस्त्वया सुतः॥ यावितः कृत्स्नं प्राथ ज्ञानस्तेन न विष्यति। इत्थं तासमुनिस्तत्त्वां प्रसन्नमु
खं मुंडलापरिचर्यो किं रोमीति प्रार्थनोक्तं व्यसर्जयत्॥

रामः
२५

करुणैः निमग्नैः कदयं वाकां। आरव्यायिका रव्य नशानेः प्रनरुत उपलब्धा यथा रव्यायिका। परोरुद्रात्र माख्यानं। दृष्टि कल्पि

साजगमात्ममदनं मुनिः स्वार्थपरो न वत्। अवहक्रमशः कालं जलुमं वत्सरो किं तं। अथ शीघ्रं कालेन सैवोत्पलविलोचना
द्वा दृष्टा मुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ। सा प्रणांमोपविश्याये मुनिर्मिदुसमानना। उवाच कलया वाचा वृत्तं ममिवाजिनी॥ अ
यं मजगवान्मन्यः कुमारु पुत्र आबयो गुरुतो मया समग्राणं कलानां किल कोविदः। प्रनो के वलमे तेन ज्ञानं नाधिगतं शु
भं। तेन संसारयत्रे स्मिन् अवशा परिपीड्यते। ज्ञानं त्वमेवास्य विनोक्तं पयो यदि साकं कना। एवं वदन्ती ममुनिर्मिदियम
बले सुतं। इहैवस्थापये नं वमित्कृतां विसर्जयित्वा तस्यां गनायां सपितुरं तेवासितया। अनियत्संयतो धीमान् कस्मि
बाहूणः पुरः कं दर्थं प्राप्य विज्ञानं तनश्चिन्ता निरुक्तिनिः। विरका जमसौ तत्र मुनिः पुत्रमवोधयत्। आरव्यायिका रव्य न
ज्ञानैरिष्टात्रैरिष्टि कल्पितैः। नथे निहास हृत्त्रैर्वेदा वेदां त्रिनिश्चयैः॥ अनुदगतयानि तं विस्तरं लयथाक्रमेण। वसिष्ठ उ
वाच॥ कदाचिद्योगेन तेन कैनासवाहिनी। अहं स्नातुमदृष्टात्मा मवीथी गतः पुरा। निर्गतमनसस्तत्र मुनिमंडन
को दरात्। रात्रौ प्राप्नोमि मुमते दाम्पत्यमरुमुनतां यावच्च लोमिविदपकुहरात्कानने वचः। कुप्रजानो जस प्रस्य वय
इत्येव नित्यं॥

नैः स्वज्ञानकल्पितैः॥

वा० छि० ३६ अथवनिःस्पवस्तुतोहत्रोतस्यममामरंमिमाख्यायिकांवलयामीत्यतः॥ अस्मीनि। सोऽहं तादिनिःनामांतरेगेपिनार्थमा
ख्यायिकां पुत्रप्रधानं नरं हास्यस्वः स्वयमेव विचरिष्यति। तथापि तत्र किं उच्यते। त्रय इति। तस्यैवोच्छस्यं दिनर एहमादिषां ह

हास्य उवाच॥ एह पुत्रमहाबुद्धेवक्तुनोस्यममामिमांवलयामिमहाश्वर्यमकामाख्यायिकां तवाअस्ति राजामहावीर्यो वि
ख्यातो जुवनत्रयानाम्नासोऽहं निश्चीमान् जगदाक्रमणे ह एः। यस्यानुष्णमनं सर्वमवनेष्य पिनायकाः शिशोर्निश्चिरयन्त
वैश्वरामणिमिवोन्नमं। यः साहसे करमिको नानाखर्यविहारवान्। केन च त्रिपुजे के पुनमहात्मा वशास्त्रे शीकृतः। यस्यास्म
हृद्याणि मुखदुःखप्रदाम्नां स ख्यातुं केन शक्यते कलोजाजने रिवायस्य वीर्यसुवीर्यस्य नशास्त्रे न च पावकैः। केन चिज्जने
क्रांतमाकाशमिव मुष्टिना। यदीयां विनतारं नलीजानिर्मलानां सुगन्धमनागबुद्धिः त्रिशाकोपं हरणं पित्रयस्तस्य महाबाहो ह
हास्यर एहमाः। जगदाक्रमन्ति धृति उन्नमधममधमाः। यो मन्येवानि विनते जातो सोऽत्रिंशरीरकः। तत्रैव च स्थितिं यातः
शङ्कान्तश्च परिक्रियते॥

र एहमाः॥ शक्रास्त्रयो देहाः सत्वादिगुणरूपाः। यो मनीनिःस्पसो सोऽहः त्रिंशरीरकः। त्रीणि सत्तादि
रूपाणि त्रिंशरीरानि यस्य तादृशः यो मन्येव विदुः काश एव जातः तत्रैव स्थितिं यातः शङ्कान्तश्च शङ्कते स्मिन्निनिःशङ्को मन्येव
पततीति शङ्कान्तश्च परिक्रियते यथा हि पक्षी यो मन्येवाधिर्न विनिः। तिष्ठति जीयते च तद्वद्विषयः॥

तत्रैवेति। श्लोकद्वयसाधं वासां नगरमिति। क्रमां डं चतुर्दश जुवनामेव महारण्याय स्मिन् विनागत्रयं नृषितं। ऊर्ध्वो मध्य
लोकने देन त्रिधा विनतं। त्रींश शिखरिणे मेदरादमैयतेः सुस्थितं मुक्ताजनाः सरितस्तानिर्धवनितां वायः समुद्रस्तसां
सप्तकेन नृषितं। त्रींश तमे पात्रकमरी एव दीपदयं चं प्राके। तेन विराजितं। तस्मिन्निति॥ सा दृशो कत्रयं वाक्च पचरका

तत्रैवापारपर्वतेन गंतेन निर्मितं। चतुर्दश महारण्यं विनागत्रयं नृषितं। पवनमाजघं त्रींश शिखरिणो सुस्थिताः। मु
क्ताजनाधवलितं कपी सप्तकं नृषितं। त्रींश तमे पात्रकमरी एव दीपदयं चं प्राके। तेन विराजितं। तस्मिन्नेवानि विपुले पत्रेनेतेन नृषिता
संचरिणो विरचिता मुग्धा पचरका गणाः। ऊर्ध्वके विदधः केचिन्मधे केचिन्नियोजिताः। अस्मिता छादना ठान वक्षरविज
षिताः। अनारतवह्शतवड्वातापनावितः। दीपपंचकसालोकास्त्रिस्तुल्यशुक्रदरवः। मसृगा जेप मृददकः प्र
तोली कुंज संकुलाः॥

देहरूपाण्यन्तरगहाणि। अस्मितमाच्छादने नाम केशरूपं नृणं न वक्ष्यमि। श्रोत्रीरी
निवांता यनानि नासिका विवरादी पंचकानि सः स्तुणस्तनाः वातपित्रकफरूपा तेषां देहधारकचात्र। शूक्रा
निहातुण्यष्ठानि। मसृगा जेपो मृदयेषां। तत्र आजेपो वातक मृजमांसं प्रतोत्यो जुजा घराहू पो वीर्यः॥

वा०॥॥ माययेति। महायज्ञः। अहकारः। तेषां मालोक नीरुतं। न त्वज्ञाननिवृत्तिरिति। तस्येति न विषयनिर्माणं पुरं। नाविश। नाविदेहांतरं

२३

मायया रचितास्तेन राज्ञानेषु महात्मना। रक्षितारो महायज्ञानित्यमालोकनैरवा। आयापवरको धेषु वलसु समही पतिः करो
निवि विधात्री। डानी रेखिव विहगमाः। त्रिशरीरं मते येन तैर्युक्तैः सह पुत्रकलीजाम् मुषिता तु पुनर्निक्रम्य गच्छति तस्य
छायायने वत्सकदाचिच्च जवतसः। पुरं न विषयनिर्माणं किंचिदमीति निश्चयः। नृता विष्टवा वेगात् तत्तु उठाय धावति
पुरं तदप्यवाप्नोति गेधैर्विनिर्मितं विनाशं संप्रयासीति तेनाशु सविनश्यति। पुनरुत्पद्यते तत्तु पुरं वा न्महे। म्मिवा
जसं गम्य वहारं तनोत्कचः। पुनरायं तमथ रं सयेव व्यवहृत्या सौ कदाचित्परिहृत्यते। किं करोम्यहमज्ञोऽस्मि दुःखितोऽस्मी
ति शोचति। मुदमेत्यकदचिच्च सयमाया निपीनतां पिवति गच्छति वजाति जं न तस्फुरति नानि नानि च नासुरः। सु
तमहामहिमा समही पतिः पतिरयामिव वातरया कुजाः॥ वसिष्ठ उवाच॥ अथाष्टश्रुतस्तत्र जेहूरपे मह्य
निशि। कदेवाया वहुलस्थे पितरं पावनाशयाः को मो सौ छेति विख्यातो नृपवस्तातो नृमाकृतिः॥ कश्चित् च
किमेतन्मनयेति दृष्टिमततः॥ दाशूर उवाच॥ शृणु पुत्र यथा नृतमेतस्तेनैकययाम्यहं। येन संसारकस्य त्व
मस्यावबुध्यसे॥

अमरकमिति तारं नमवस्तुमपमातनं। संसारसंस्थानमिदमेवं वाक्यितं मया। परमानुन सो जानः संकल्प शोच उच्य
ने। जायते स्वयमेवा मोक्षयमं विलीयते। तत्स्वरूपमिदं सर्वजगदा नो गिवियते। जायते तत्र जाते तु तस्मिन् न विनश्य
ति। ब्रह्मविस्तिष्ठत्वा ही सत्ये वा वयवान्धिडः। शून्ये व्योमनि तेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरं। प्रतिनासानुसंधानमात्रे
णेति चिरं चिरं चितो यत्र ते विनता लोका लोक कोशाश्चतुर्दशावन् पवनमालाश्च यत्रोयान परपरा तत्स्वरूपमि
दं सर्वं कीडा शिखरिणे पत्रममंद रमेखाः॥ श्री तोलदीप्तो चंद्रा कौदीया यत्रा निजा बतो। सूर्याशुक वदालाका तु
रंगोन्नमो क्रिकाः। बहं नि सरितो यत्र वाष्पः स समहाणवाः। तस्मिन् नृवजगत्स्य स्मिन् पुरे संकल्प नृनृताः। कीडा र्थमा
त्मनश्चिन्ना देहा पवरकाः कृताः। केविदीवीणा नामान ऊर्ध्वानि त्र्योजिताः। नरनागा हयः केविन्मधो धश्वस्य नि
योजिताः। प्राणायंत्र प्रवाहेन च नृनामां समुत्पन्नाः। स्थिता छिदारवः स्तिग्ध त्रये पम सृणामजाः। के शरु स्मो नृपोक्षा
सुरसिता लाद नश्रियः। कर्णाहिना सा प्रमुखे र्दरे नृव निरतिताः। कर्षणा सा स्पता लादिवा ता यन एग एग द्विताः
चुजा घग प्रतो नी कं पें चंद्रिय कदीपकाः। मायया रचिता स्तेषु सकल्पे नृमहामते। अहकारमही यज्ञा परमालोक
नीपणाः। देहा पवरकस्यां तस्मिन् हाहकार परु कैः सहितः। कीड तेत्यर्थं तस्मिन् नृवा सडः छितः। कृणां मम दयं यातिरु

वा० २८

लगायति पवता देहो हेतु संकल्प रंगः सागरे विववा न विष्णु नवनिर्मल मवाप्नोति तदा पुंशं यदा संकल्पितं स्वरूपा
 देवप्रयश्चरति ॥ अत्र संकल्प न मात्रेण सैनैवायु विनश्यति ॥ अनेनाया न्मडु रवा यनानं दाय कदाचना ॥ इह म्पारं जगन्मडुः स्व
 प्रतनो सान्म मत्रया ॥ अत्र तया नाशयति प्रनसाधयथा तमः ॥ स्वयैवः स्वदायि न्या वेष्टया परि रोदिति ॥ संकल्पितानं रजवस्ति
 हृत्कत्रर कधरां त्रयुस्तस्या मत देहाध मोत्र म मधमाः ॥ तमः सत्वरजः संज्ञा कारणं जगतस्ति नेः न मोहिरूपो संकल्पो नित्यं
 प्राकृत वेष्टया ॥ यदा रूप एता मत्प्रयति रुमि कीदतां ॥ सवरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञान परायणः ॥ अहं के वली नावः सा
 म्ना ज्य इति या घतिर जातु हो हि संकल्पो ॥ लोक संव्यवहार वा द्वा परिनिष्ठति संसार पुत्रादाश नुरंजित ॥ त्रिविधं तु परित्यज्य
 रूपमेतन्महामते ॥ संकल्पः परमायाति पद मात्यपरिहृतो स कीदृशीः परित्यज्य नियम मनसामनः ॥ सावासा जतरुह्य म
 कल्पस्य हयं कुरुय दिवर्ष सहस्राणि तपश्चर सिद्धारुणं ॥ पाताल लब्ध च नृसुख स्वर्ग म्भश्चापि तत्र वनायः कश्चिदपायास्ति
 संकल्पो पत्रमादते ॥ अत्र नां धैः विकारेन सुखे परम पावनो संकल्पो परमेय न्नो रूपेण परं कुरु ॥ संकल्पनं तावद्विदाः
 नावाप्नोतां किं जानयाति ते तौ न जाने ते कया निविशारवः ॥ न संकल्पो यथा प्राप्तव्य वहार परो न वापि ददितो न्म
 यत्वं हियोति संकल्पं कुरुये ॥ अधिगत परमाथना मुपेत्य प्रसन मपास्य विकल्प जाल मुद्धैः ॥ अधिगमय पदं न ददितो २८
 यं विन तसुखाय सुषुप्त विनश्यति ॥

अनेन स्पेति मत्रा सामान्यरूपिणः सर्व विरत्र मत्रा मात्र रूपस्या त एवानं त स्यात्मत स्यात्स्वरूप न ता चे त स्यात्तय धै नो न्मुखत्वं
 बहिर्मुखत्वं तदेव संकल्प स्यात्कुरं स्म रूपं विडुः जेशत इति ॥ जेशतः स्मृतां शो न प्राप्त मत्वा को लच्च स्वरूपः सम एव धिधै
 तो न्मुखी ना वरूपः संकल्पो कुर एव शनैश्चित्र तं चित्रः स्वरूपं दद मास्य जाड्या यजरात्मक प्रपंच नावेने परिणत ये धन नाय

पुन उवाच ॥ कीदृशः स्तान संकल्प कथमुत्पद्यते प्रनो ॥ कथं वा ह्दि मायानिकथं चैष विनश्यति ॥ दाशूर उवाच ॥ अ
 नत्र स्यात्मत तस्य मत्रा सामान्यरूपिणः ॥ चित्तः श्चेतो न्मुखत्वं यत्र त्सं कल्पो कुरं विडुः ॥ जेशतः प्राप्त मत्राकः स एव धन
 नो शनैः याति चित्र त्वमाश्रय देहं जाड्याय मेधवत् ॥ नावयती चिति श्चेत्सं व्यतिरिक्त मिवात्मनः ॥ संकल्पता मिहाया
 निबीज मं कुरुतामिव ॥ नी नावं याति मेधवत् यथा हि मेधयः प्रथमं जेशतः प्राप्त मत्राकः शनै राकाश माश्रयति
 आप जरा विन विधय न तो याति ॥ तद्वदित्यर्थः ॥ नावयतीति ॥ चितिरात्मनश्चेत्तस्य चेत्तं दृश्यं ॥ आत्मनो व्यतिरिक्त मि
 व नावयंती सं कल्पता माया तीवरी जमं कुरुतीमिव चेत्तः स्वयतिरिक्त तया चेत्तनावनं सं कल्प इत्यर्थः ॥

वा. २६. आयाति। चेत्पनेन जातिमात्रकल्पितमेतत्। न परमार्थ इति श्रियेति। संकल्पनमिति। द्वियस्मान्कारणात्। संकल्पनमसकं
 २६ नमेत्संकल्पस्तस्मात्सन्निमित्तानां गनपेकृत्वा। स्वयमेव प्रजायते। प्राडर्भवति। स्वतएव वा शुवर्धने किंतु समंकमोऽः
 पकेवलं ननु कदाचिदपि सुखाय च तोहेषावेत्यर्थः। सतस्य हानोपायमुपदिशति मेति। संकल्पमासंकल्पमाप्रवर्तयति नो ज
 गच्छति। तैव तात्पर्यमात्रावयमाकुछा। तावतानिः संकल्पेन जगत्स्थितौ निगदरेण वजावेना निप्रायो। तैव न तये मुक्तये न यो

संकल्पने हि संकल्पः स्वयमेव प्रजापतेः। वर्धते स्वतएव वा शुः। स्वाय न सुखाय तु। मासंकल्पय संकल्पेनावं नावधमास्थितौ
 ॥ एतावतैव जावेन मज्जवसि नूतये। संकल्पनाशने यत्नो न नूतयाननुगठति। नावना। नावमात्रेण संकल्पो जीयते स्या सुमनः
 कुमुमामर्दे किंचिद्व्यतिकरा न वेत्। सुसाधो नावमात्रेण ननु संकल्पनाशने ॥

न विष्यति। संकल्पेति। संकल्पनाशने नूतया प्र
 पत्रो नागठति। द्वियस्मात्कारणात् संकल्पेः नावनायाः संकल्पनायाः च नावमात्रेण प्रवर्तने न न जी - सुमनश्चि। सु
 मनः पुष्पमाजती पुष्पां तस्य आमर्दे इष्यन्ते किंचिद्व्यतिकराः। अलोयन सेने हो न वेत्। संकल्पनाशने तु न कश्चिद्व्यति २६
 कः। न कोपियन्नेदाकुतः सुसाधो नावमात्रेण सुखसाधस्याधिकार्यस्या नावात् उत्प्रेक्षामात्र निवर्तितान् संकल्प
 सेति ॥

संकल्पेनेति। तत्रांतमुखेन संकल्पेन वहिर्मुनिवहिर्मुनिवहिर्मुखस्य संकल्पस्य छेदः। शास्त्रसंगमधीरेण तमेन मनसा चिंतासेन
 तस्य मनस्य छेद इति विवेकः। संकल्पस्य वहिर्मुखवृत्तिरत्र ये जगत्तोयो मवच्छन्मता माहाय येतियनः कारणान् पते उमेन
 ॥ ननु मी। असमयविकल्पो वे अज्ञानमयादिकत्या देवोष्ठिते सती तते विस्मर्त्तयेतः कमितथा विज्ञो षाडनयोः शून्यवमित
 र्थिन नुरानाविकस्य कथं पोरुषेण निवृत्तिरित्याशं कदं न मुखेनापपादया नाह तं डलस्येति अत्र बहना क्रिययातं

संकल्पेनैव संकल्पमनसा समनोन्मुने छिन्नास्मात्पनि निष्ठवं किमेतावतिदुःकरायैवेदं जगच्छन्मनः शून्यं तथैव हि अत्र
 नयविकल्पो वेने एते तते यतः। तं डलस्येति अत्र बहना क्रिययातं
 वस्य तं डलस्येव मलं सहजमेपलं नश त्वेव न संदेहस्तस्मादयमवान्नव ॥

डलस्य स्मृतिशः। अस्तु तव एादि निरालनया तास्य कालिमा नाशः शूवण मननादिक्रियया पुरुषस्या
 शोन रूपपलविनाश इति विवेकः ॥

वा०सि०

मुमुक्षादिहेवविद्वाच्चायेणचित्तसंसारतरणिनाम्रिवासिष्टविवरणेस्त्रि ३०

तिप्रकरणेष्टशूरोपाख्यानंसप्तदशःसर्गः

रामश्चाद्रायनमः॥

वमिह उवाच ॥ अथ येन स्य किं च लम्प कियानंशः शरवते तावन्मात्रमहापुरुषः किमास्या सोनुधावति ॥ अत्र रास्यां परित्यज्य
यश्चीनं विनामयं ॥ योसि सोमि जगत्सिन्धुली जया विहरानवानि रिह्ये संस्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्तते ॥ सत्रामात्रेण देव
तये वायं जगद्वत् ॥ अत्र आत्मनिकर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थिते निरिच्छादकत्रसौ कत्रसि निधिमात्रतः ॥ ते द्वे आत्मनि विद्ये
ते कर्तृता कर्तृतेन द्यायत्रैव ते च मकारस्मात्माश्रित्य स्थिरानवा सर्वत्राहमकत्रैति दृष्टावनयानया प्रबाहपतितकर्म कुर्वन्
पिनजिप्यते ॥

यद्रूपोवशिष्यमेयोसितरूपस्यमित्यर्थः॥ निरिबेति प्रवर्तते मिति वा शून्येपि संस्थित आज्ञाको यथा प्रवर्तते तथैव देवोपरिमा
त्पुनर्निरिबे संस्थितोपितत्पुनर्निधिमत्रामात्रेण जडुणेयं प्रवर्तते। तेनैव च मकारो निरितिः। ताकृत्तामकर्तते वा
आश्रित्य स्थिरो भव॥

वा.सि.

३१

यानीति सादृशोकोवाकं स्वचेनमोप्रहरेत्तेति जंतुनीरमतोर सोविषयेषौ लुब्धं न इति त्वं यानि तस्याकारणदकत्रहिमिति नि
त्यमिदं यानावनयासापरमामनरूपासमनैवावशिष्यते अथेति तत्र हितामपि महाक र्त्ता हेतुमपि अहमिति यत्र यस्याम
हाक र्त्ता यांश्च मम मयं जागत नमं अहमेव करोमीत्यनिमानस्त्रयीग देषादयः कुतः अन्यस्य कर्तुरसन्नवात् यदिति मिश्रीरं
त्रण इत्यादिना दधमिति यत्र सजन्मर दिहायादिहृषः अस्मद्वारं न एव अस्मत्क र्त्तव्यविपाकावा अतः कारणत्वात् खदस्यो
यानि नारमतो जंतुप्रहरेः स्वचेन मः तस्यानित्यमकर्त्ता हिमिति तावनयेदया परमापुननामी सासमनैवावशिष्यते अथ सर्व
करोमीति महाक र्त्तयानया यदीदृशिति रमतत्रा मने फलमां विडुः अहं यत्र करोमामे मम मयं जागत नमं मंशगद
षक मस्तत्र कुतो मस्याप्यसंतवात् यदनेन शरीरं मे हृद्य मयं न जीवितं सोस्मद्वारं न एवातः कः खदो ह्यासयोः क्रमः न स्युषा
सुखविस्तारे ज्ञाज्ञाचरुयोदयो अहं केनेति मतोतः कः खदो ह्यासयोः क्रमः खदो ह्यासविलासेषु स्वात्म कर्त्तव्यैकया स्वमकले
नयं याते मम तैवावशिष्यते ह्यामस्य कः क्रमः कोश्वकाशमदिति ममैव सुखा सुखायोर्विस्तारं प्रपेचरूपे ज्ञाज्ञाजस्यस्यो
ह्ये अहमेव कर्त्तेत्यं नृमत्ता खदो ह्यासयोः क्रमः खदेति खदो ह्यासविलासेषु स्वात्मनो या कर्त्ताना तया सर्वत्रा खदितया ससा
स्वस्य सकल्प एव कर्त्तव्यमिति आदि रूपे नयं याते सति समतैवा उपेक्षा तु द्विरेवावशिष्यते ॥॥

३२

नमतेति सर्वनिविष्टया समता असौ सत्यपराव्रजपरास्थितिः तस्या समताया मवस्थितं चिन्ते नृयो जन्मवाङ् नवेन अयमिति
अथं सरेवदतो हे अहं यज्ञदत्तस्वहे न इह मेव परिमितं कार्यं करोमि इहेतु यज्ञदत्तादिक र्त्तकं कार्यं निकरोमि इति नृनावा

समता सर्वनावेष्टया सौ सत्यपरास्थितिः तस्या मवस्थितं चिन्ते नृयो जन्मवाङ् नवेन अयमिति अथवा सर्वक र्त्तयिमकर्त्तुं चरयुव
सर्वे नृका मनः पीचायोसिसोमिस्थिरा नवा अयं सोहमयनाहं करोमीदमिदं तुना इति जावाउ संधान मयीदृष्टिर्न तुष्टया
सा काजसूत्रपदविसामहावीचि बाणरा सासिपत्रवनश्रेणीया देहे हिमिति स्थितिः सात्याज्य सैनसर्वयत्नेम सर्वनाशे फ
पस्थिते योष्ट्या सामनयेन श्वमां सेनेव पुष्पमी तया मुहूर्त्तनया दष्टोपटजले रया उदेति परमादृष्टिर्नोत्सेवविश
गता बुदा यथा नृदितया रामतीर्थनेयं नवा लवः ॥

उसंधानमपीदृष्टिस्तृष्टये व्रतानंदाय मकल्पत इत्यर्थः सेति काजसूत्रं महाविचित्रमिषमिति च नरकविशेषाः सेति सादे
हान्मना येण मुरुणा पुत्कमी चंडली नयेति सादृशोकोवाको पटजने रवापटजं दृष्टिप्रतिबंधकोनेत्र रोगः ॥

वा० ३३ ० कर्त्तृना जाहं कर्त्तृनापि परिच्छिन्न इत्येकानां वनामवकीर्त्तिसर्वान्मकश्चाहमिति द्वितीयापवर्कवाद्यपलङ्घितः कश्चिदपि यनवा
मि। किं तहि सर्वाविकल्यातीनः कोप्येवास्मीति। ततोपनत्रान्तमा माश्रित्य वं सर्वे न मेखपनं देति घ। यत्र च यदति दो जानि
नः साधवस्थिता इति। वधं इति। मोरुथि विमपित्यजेति। तस्यापि वासना विशेषवान्। मानसीरिति विधय वसिताः वनपीक

कर्त्तृनास्मिन्वायमस्मिन् इति ज्ञाचैव मंतः। सुटं कर्त्तृवास्मिन्मयमस्मिन् इति ज्ञावायवानि श्रयं कोप्येवास्मिन् कश्चिदेवेमिति
वनिणायमवेति मे निघं खपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः। वसिष्ठत्रयवाच॥॥ वंधा घटि वासना वंधो मोरु स्यादस
नारुय॥ वासनां च परित्यज्य मोरुथि विमपित्यज। मानसी वसिता एव त्यक्त्वा विषयवासिताः। मेव्यदिना वना नाम्नी गृहाणा
मलवासनाः। तां च प्यं तः परित्यज्य तानि व्यविहरन्पि। अतः शांत समस्ते हो न वविन्मात्रवासनः॥

ताः। मानसी वसिताः एवं त्यक्त्वा मेव आदिना स्मारय लवसा नागृहाणां तथा सति चित्रप्रसादो न वनि। यथा ह भगवन्मनजविः।
मैत्रीकरणमुदितो पेक्षाणं सुरवडः खपुण्यविषयाणं नो वमान विज्ञप्रसाधनमिति। नाश्रयीति। नानि मेव आदि निव्यविह
रन्पि। अतस्तान् अपि परित्यज्य शांत समहस्तेहः निवृत्तसेवैतिः सविन्मात्रवासनो न व॥

३२

तामपीति। मनोवदिसमवृत्तांमपि चिन्मात्रवासनामपि परित्यज्य शेषे सर्वावासनाविनिर्मुक्ते विदुषे स्थिरं समाधानो नूत्याये
नयात्र विज्ञाशेषेण त्वत्सि। नमपित्यज्य। चिरिति। श्लोकदयवा कश्चिदेवामनस्यारिरूपचिदादिविकल्पं तद्विषयां वा वास
नां वासितारं वासनाहर्तुं च प्राणस्यंदनं च समूलमखिलं तत्कायो मवत्सौम्यः प्रज्ञानधीश्च सनत्वे यो न वसि। यादृशो न वसि

तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमवृत्तां शेषे स्थिरं समाधानो येन तज्जमित्यजाचिन्मनः कलनाकारप्रकीर्त्तयि
रादिकं॥ वासना वासितारं च प्राणस्यंदनं च सर्वकं। समूलमखिलं तत्कायो मसौम्यप्रज्ञानधीः। यस्मिन् न वसि स दुइसन
वानस्ततत्ततः। हृदयात्सं परित्यज्य सर्वमेव महामते। यस्मिन् इति सगत्रयः समुक्तः परमेस्वरः। समाधि मथ कस्मा
णि माकरोतु करोतु वा। हृदयेनास्त सर्वा स्थो मुक्त एवोत्तमा शयः॥

नवान्मप्यस्त्वंतवतः सोसिता दृशो मात्यर्थः। तत्र विस्वरूपचैतन्यमनः। अत्र करणं कलनाश्च विद्याश्चाकारः प्रपंचः॥ प्रका
शस्ते जतिमिदं नमः। आदिश एव तादयः समाधिमिति। समाधि माकरोतु। वा अथ कस्माणि च माकरोतु वा। यः परं हृदयेन
अस्ति स वस्ति। परित्यक्त सर्वदेहः स उन्नमाश्रयः। मुक्त एव॥

वा० लि० नेः कर्मोतिभ्यस्मनोनिर्वासनेनस्यनेः कर्मोतिभ्यस्मनोनिर्वासनेनस्यनेः कर्मोतिभ्यस्मनोनिर्वासनेनस्यनेः
३१ शा-मजं विचारितमिच्छाकांते उद्वाहितं सुबुधा उत्प्रेक्षितं वसत्यक्रवासनान्मोनास्तृप्ता नावाहने उग्रमंपरं वेस्तनास्त्रिय
रतिमोहायं सर्वत्रेति प्रपंचः सर्वजनप्रपेचात्मकावतानि न शराणि जजनि वचनो धारस्य विवेकनो बोधाः कचारने वि

नेकर्मोत्तमनस्यायेन न स्याथेस्तिकर्मजिः न समाधिजया मोवायं स्पनिर्वासनेन मनः विचारितमलंशा स्त्रिचिरमुद्वाहितं
मिच्छासंयत्नं वासनान्मोनास्तृप्ता नावाहने उग्रमंपरं वेस्तनास्त्रिय
नः। ये केचन समांते जनेन स्य क्रिया क्रमाः ते सर्वे देहमात्राया आत्मा र्थं तु न किंतु न किंचना सर्वत्र पंच न तानि यथे किंचि
न विद्यतोपात्मजेन तने सुगेरिति मे तु कश्चि रधीः। युक्ता वै चरतो मस्यां संसाये गोः परा कृतिः हरमं स्य क्रयुक्ते स्म मृत्यवत्रा
लीवो यम्। न केचन जगद्वास्तवज्ञे रजयं ममी। नागरं नागरी कंच कुशामनजना इव। म्प्राव्रत्ना मलां नो धेः केनाः सर्वकुलाव
लाः विददित्यमहानैजो मृगनस्माजगाद्वियः॥

आंतिमेव। आत्मस्वरूप परवरं तु महतीत्यर्थः। युक्तोति। युक्ता परिप्लव्य प्रलवावना ३३
रूपेण महायोगेनास्मारेमिजगद्वियः विददित्यमहानैजो मृगनस्माजगाद्वियः॥ तत्र स्फुरतो मृगनजो साः। मरीचिकाः। सर्वमिवापि पिजग
त्रिचिद्विद्या समात्र कल्पितानीत्यर्थः॥

अत्रैवेति। वाहस्यमेन हहस्यनेरपमेनेति। यत्र वस्तु निश्चयं नासंतेन नास्ति। तत्तद्वास्तानदेवा उग्रचित्रा शनि। सर्वज्ञात्मनो उग्रवेष्टा
रायव वस्तुमपि नास्ति सर्वस्य प्रपंचस्यात्मप्रत्यक्षान्ना अतः सर्वमचित्तायां न तत्र न किमपि निबोद्धमि। येहीति। श्लोक पंचकं

अत्रैव वस्तुमपरिनाः। एतदाद्यव सर्वजाः। कचेन गाया पागीता वाहस्यमेन पावनीः। कचः कदाचिदुच्चापमाधेः प्रीतमान्मः। प
कांते ममुवाचे दंपको गद्गदया गिरा। किं करोमि कुगहामि किं गृह्णामि तजामि किं। आत्मना हरितं चित्रं मया कल्याणं नायथा स
वासाभ्यंतरे देहे अध ऊर्ध्वे दिदृशुः। इत आत्मानं त आत्मानं त आत्मानास्मनात्ममपं कंचिन्। न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न य
न्मायी। किमन्यदनिबोद्धमि सर्वसंविमयं स्थितं॥॥ इति कचगाथाः॥॥ वसिष्ठ उवाच। ये हि राघव मनुष्या जाता बुधिमहा एण
ः। ते नित्यमेवात्मदिनारवद्वेदे वः। नापदिशान्ति मायांति निशि हेमो ब्रजं यथा। ते हंते प्रकृता दम्यं मेने शिष्टवर्त्मानि। नित्यमा
सर्पतामं नरस्तुष्टाश्चामिडसुंदरा। आपमपि न सुवंति शशिशीततामिवा॥॥

सा-वाक्। तत्र स्थाः शाननिष्ठाः महातोगुणाः शमोदयो येषां ते प्रकृता दयवश्च कर्त्तव्यानाः। अन्यन्नेहंते नापेक्षंते। शशिन इति
वदुवचनं॥

वा० ३४ ० मैत्रादिगुणकांतयामैत्रीकलणमुदितापेक्षालक्षणेऽगुणैःकांतयाः समाः रागादेपरहितः समरसाः समंसर्गगतं ब्रह्मरसो
३४

आकृतैवविशजेते मैत्रादिगुणकांतया समाः समरसाः सौम्याः सततं साधवृत्तयः अश्विनधनमयदिनवन्ति विन
तानायाः अतस्तेषां महावाहोपदवीकृतं सर्वदैवा उर्गंतव्यं नापदत्वो कोहकथमिदं चेति संसारम
लमातत। प्रविचार्य प्रयत्नेन प्राप्तेन सहसा धना नाकर्मसुनिर्मंकव्यं नानायेण सहावसेन दृष्ट
व्याः सर्वसंहर्तानं मृत्करवहे लया ॥

पेषां ते तथा आपदवीकृतं आपद्विरवीकृतमिति दृष्टव्य इति श्लोकत्रयं वाक्यं अवहे लया अनादरेण ॥ ॥

शरीरमिति अस्थिमांसरक्तादिरूपं तं अतएव शोभनं शरीरं त्वत्कृतं त्वया नूतनमुक्तावलीतं तु सर्वमिदं नुस्फुटं ॥
॥ इति श्रीमदज्ञानसूरिमुनिना पदवाक्यप्रमाणपाशवारदशना श्रीमुग्धदिदेवविद्वत्पाशवारविरचिते संसा

शरीरमस्थिमांसं च तत्कारकाद्यशोभनं नूतनमुक्तावलीतं तु विन्मात्रमवलोकयेन्नायैव विद्वगनामोगनूष
णे जोषिना स्करे धराविवरकोशस्थे वैविकीटकोटरे। तामसीराजसी चैव जानिमन्नामपि स्थितः। स्वप्रयत्न
वशान् यान्ति मन्त्रमात्रिकजानिनां ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ ॥

रत्नरत्निनामिदं विवरणे स्थितिप्रकरणं उपदेशोपाख्यानं नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १७ ॥

रामः ॥ ॥

वा० लि०

३५

रामः

३५

वा० नि०

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ निर्वणप्रकरणं निरूप्यते । तत्र पंचदशास्मानि निरूप्यते । देवदत्ताविष्णुफलेति । अर्जुनज्ञानरु
दः वेतावः च गीरथः । किरीटचित्रामणिगजार्थोपाख्यानत्रयगर्भः । त्रिभिर्धुजः । कचः । मिथ्यानेगी इत्याहुः । आधः । नमिकास्व
ति । तत्र प्रणवसुसंधानात् । चित्रविश्रामानिर्वणमिति सुसुंदोपाख्याने निरूप्यते । हितमुपदिशति । दिक्कावेति श्लोक
इयं वाक् । अहं हि गारि निरनवच्छिन्नमाद्यंतरहितं विन्मात्रं ब्रह्मेवास्मि । इतरदेहादिकं नास्तीत्यत्र मत्वा निश्चित्य
व सिद्ध उवाच ॥ दिक्का जाय नवच्छिन्नमदृष्टो मय कोठिकं । विन्मात्रं मूलं यत्र त्रमेकं ब्रह्मास्मिनेतरत् ॥ १ ॥ इति
मत्वा ह मित्यत्र मुक्तामक्रवपुर्महान् ॥ एक रूपः प्रणान्नामो नी स्वात्म सुखी नव ॥ २ ॥ एतदज्ञानकज
नायावदप्रज्ञावना ॥ यावदास्त्वाजगज्ज्ञानावत्तद्विनादिकल्पना ॥

मुक्तामुक्तवपुः अत्रिमानपरित्यागान्मुक्तं प्रारब्धवशादमुक्तं वपुर्येन तादृशः सत्त्वात्म सुखः आत्मा रामो न
नव । अस्ति मुक्तेति वपावे एकं ब्रह्मेवास्ति इतरत्र इति मत्वा अंतरहमित्यहं तां सुखा अमुक्तवपुर्ज्ञाविनेव स्वा
त्मसुखो नवेतियोजनः । अथ संसारे न निवर्तते इत्याह । यावदिति । ब्रह्मनावना ब्रह्मेवेदसमीपेति नावनायाः अ
भायो यावदनुवर्तते । अतएवाज्ञानकजनाज्ञानमयो बंधश्च यावदनुवर्तते अतश्च तज्ज्ञाने स्वः स्थाया मया
पावदत विन्मादिकल्पना विमंजीवो विद्येत्यादिनेदकल्पना प्रवर्तते ॥

रामः

१

वस्तुनस्तनकाचितनेदकल्पनेत्याह । नास्तीति चित्रं शुद्धसत्त्वप्रधानमन्नः करणं । मनस्करजो गुणप्रबुरं संकल्पचिकत्सा
त्मकमनकरणं देह इति । इवेति स्पेवप्रपंचः । इत्येपरकीपदेहादौ आत्मताचेतनत्वबुद्धिः । यादृशे प्रतिमादौ । आत्मता परमात्मा
नावेदेवता बुद्धिरित्यर्थः विन्मादिकल्पनाया निवृत्त्युपायमाह । अत्ररिति । अत्र मुखेन यासु ब्रह्मकोहमिति परिष्कारं नानावत्
यात्रिजगत्तृणवड्येहायंदृश्यं विद्वद्भौमर्षिप्रपंचाधिष्ठानं तत्त्वात्मचेतनं न्येजुक्तो ह्युक्तिरेकेण दृश्यस्यानाविजा

नास्ति विन्नं चाविद्या न मनो नास्ति जीवकः ॥ एताश्च कजना राम रुता ब्रह्मण एव ताः ॥ ४ ॥ ब्रह्मेवेकमनाद्य
त्र सच्चिद्वत्प्रतिजंतो देहे यावदहं नावोदृश्ये स्मिन्नावरात्मता ॥ यावन्ममेहमिदं स्था स्था तावच्चित्रादिवि
न्नमः ॥ ५ ॥ अत्र मुखेन यासु ब्रह्मकोहमिति परिष्कारं नानावत्
स्मिनि रंशे स्मिपारावारविवर्जितः । रूपस्मरनिजस्फारं माः स्पृत्या संमि तो न वा ॥ ७ ॥ ययने मुने श्रिकृदिवि

नामानि वर्तन्ते । केषा अत्र मुखेनेत्याकांक्षायां चित्सवरूपमाहा चिदात्मैति । पारावारविवर्जितः । दृष्टोत्रावधिरहितेति
रंशश्चिदात्मास्मीति निजस्फारं स्वरूपं स्मरन्नुसंधत्स्व । इयमेवातु मुखेनेति नावः । अस्मत्प्रातिनस्वरूपवि
स्मरणेन संमि तः परिच्छिन्नो मानवाश्चामीति पाठे । एतच्चिदात्मासि अतो निजस्फारं रूपं स्मरेतियोजनम् ॥ ॥ ॥

वा० नि० २ यस्तनियः अनितरांशुचुः सत्वरंमारणेद्यतश्चनमेवतथाविधमेवशुद्धेपोरागदेषतरहिततया अकृत्रिमंमिमित्रंनंपश्यति।
सशत्रुमित्रयोः समदृशपुमान्यप्यतिजानात्यात्मनत्वमित्यर्थः। समूले निः। यः सौहृदंमुत्सरंचरागदेषंचममूलका
षंकषति। सवासनेपरित्यजति। सपुमानहृषमिष्यरिहोषानहंति॥ आध्यात्मेति। अत्रः करणेनावितेन अध्यात्मशा

यप्रएवातिनशंशत्रुःसत्वरंमारणोद्यतः॥तमेवाऽकृत्रिमंमित्रयःपश्यन्तिपश्यन्ति॥तस्मिन्मज्जकाप्रकंपन्तिमाहीन
दृश्वदुमन्त्रयःसौहृदंमत्सरंचसहषमिष्वहोषहा॥ए॥अध्यात्मशास्त्रमंत्रेणरक्षाविषयिष्विकादीयतेना
वितेनात्रःशरहामिहिकायथा॥१०॥यत्रोपादेयस्त्वपि संभावितंस्वेनचेतसाःनक्षत्रविशेषैस्त्वैवेयतेना

रुमंत्रेण वृक्षादिष्विषविषचिकारुक्षाद्विषजन्याविष्टविकाहीयते। शरदामिहिकायथासौत्रेयथापयः।
शरकालेन हिममिव। अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मवित्युक्तादेवश्रुतं वित्रेजगतिनात्यथेत्याह। यत्रेति। यत्रयस्मिन्
रुषेउपादेयकालेऽसत्वेनस्वयेसमानावितंनिश्चिनेतद्दृक् तस्यैवसमावाक्यं तच्चेप्रकर्षेणान्नैतःकरणेवि
अतिप्रविशति। तत्तेदेवेपयोजनमिव॥

एतन्मुखेन स्वानुनवेन विचारना बो संशय एव यय विस्पतीत्याह ॥ अपयति विनेति ॥ अपयजोचिता त्मायाः ॥ आमने वार्थप
 निपाद्योयस्मिन्नशास्त्रे न हा त्माथमध्यात्मशास्त्रं न ह यजोचि चरितयैत्रे ॥ अपयमष्ट संविदः ॥ अविचारित स्वरूप संविदः
 चमूदबुद्धयः सर्वे एव तस्मिन्नेतस्तानः चलन्ति ॥ संहि ह न इत्यर्थः ॥ ननु सर्वेषामपि जीवानां चिह्नं रूपत्वा कथं के
 षावित्सं हे ह इत्यत्राह ॥ सर्वेषामिति ॥ सत्यं सर्वेषामेव नेषां जीवानां मव्यया विदेषास्ति नैव स्वरूपत्वेनावस्ति नैव किं त्वसा
 अपयजोचिता त्माया ॥ अपयमष्ट संविदः ॥ स्पष्टं चेति नोन्मृक्तासु एवन्मूदबुद्धयः ॥ सर्वेषामेव नेषां स्थिते वैषा
 चिह्नव्याया ॥ किं त्वं बोधवशादस्यापरां कृपणतां गताः ॥ १२ ॥ तज्ज्ञेन गज्ज्ञेन मृगादनुद एतु गुणा दिवजायुते मरेणायव
 विदोषपरिवर्जिते ॥ १३ ॥ तस्मिन्मृदुर्धमे ह त्रतत्पक्रं सां प्रकटमे ॥ तेन सादृकथाया तत्र को ज्ञेया कान मम्बर ॥ १४ ॥

स्वरूपत्वेनावस्थितायाः वित्तः। अथो धवशातः। अनाद्यविद्यामहिम्ना अनुसंधानवशात्। परं निरवधिकं रूप एतां सुप्रतां
गतः तामेव रूप एतां हृषयत्राह तर्जुनमिति। धनुर्द्विगुणादिव धनुष्या रोपितो याः मोक्षाः इव मृगादृष्टानामविद्याधपरि
वर्जितां। स्वरूपचितो वयोधरहितं तर्जुनं न त्मने गर्जनं कवकोनाह जश्मर एण्येव न तत्राहायेव श्रूयते। धनुर्द्विगुणं
द्विगुणं स्वस्व परेषां नाशायैव केज्यते। अतो नूनं स्मा किंचिदपि श्रीमै तव्यमिति नावाः। समलोहान् सन्मानादिकं चि
ह्पिनाहंतीत्याहातस्मिन्निति। तस्मिन्नात्मावचो धविधरे अधमेदत्र धनं कइ मेहि स। मेव तेन सह सकथापि अस्त्रे नि
रावर ए प्रदृशा

वा० नि० ३ कौलेपकथायाप्रपरिहार्यत्वं दर्शयति। तस्मात्सर्वपिह संसारसंश्लेषः स्वाज्ञानमेव मूलमिति। अज्ञत्वमिति प्रज्ञत्वं
 अज्ञानं आपदां जरा मरणं हीनानि शानिष्विहेतुः कृतः हियस्मान्कारणान्। अज्ञानतः पुरुषस्य कायायनस्यात्
 सर्वथापसीत्सा देवश्यं संसारसुराणिरज्ञानमेव प्रसादो वहति प्रवर्तते। संसारदृते रजः प्रवृत्तिरुज्ज्वलता। यदिति न
 धियः ज्ञानिनो बुद्धयैव जगत्तुल्यकारणोप्यदमिव पेजवमज्यप्रवृत्तामते। तदेव जगत्। अमहात्मनो ज्ञस्य अगा
 अज्ञत्वमापदां निष्ठाकाहिनापदजननः। इयं संसारसंश्लेषोर्वहत्यज्ञप्रसादताः॥ यदेव तेष्वप्यहाकारं ज्ञसि पश्य जवं ज
 गत्। तदेवापारपर्यन्तावगाधममहात्मनः॥ १६॥ संवंधेनापरा मृष्टं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। न तस्मिन् विद्वान्दमय
 मस्तीह कंचनोदितो समुदेति स्वतस्तस्माच्च जाकजनरूपिणी। मत्स्यमध्यास्यथा स्तुजावेति सा कल्पने त्रिधा॥
 धमपारपर्यन्तं प्रतीयते। दुस्तरं न वतीत्यर्थः। इत्यात्मज्ञादेव गुरोः श्रोतव्यमिति कृतान्तं बोधयितुमाह। संवंधेनेति। सं
 वंधेन विषयेण परमृष्टं। असंश्लेषं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। सच्चिदानंदमयं कंचनोदितं निष्कलं न देववक्तु
 वस्तुतोति। समुदेतीति। तस्मात्परब्रह्मणो सकाशात् कंचनरूपिणी बंधनस्वभावा कजा अविद्यास्वन एव
 ननु परेत्याद्यमुदेति॥ सावकजना मत्स्यमिहैव त्रिधा कलयते॥

सत्वमिति। एषा मत्स्यमिहैव त्रिधा कलयते। तस्मात्सर्वपिह संसारसंश्लेषः स्वाज्ञानमेव मूलमिति। अज्ञत्वमिति प्रज्ञत्वं
 अज्ञानं आपदां जरा मरणं हीनानि शानिष्विहेतुः कृतः हियस्मान्कारणान्। अज्ञानतः पुरुषस्य कायायनस्यात्
 सर्वथापसीत्सा देवश्यं संसारसुराणिरज्ञानमेव प्रसादो वहति प्रवर्तते। संसारदृते रजः प्रवृत्तिरुज्ज्वलता। यदिति न
 धियः ज्ञानिनो बुद्धयैव जगत्तुल्यकारणोप्यदमिव पेजवमज्यप्रवृत्तामते। तदेव जगत्। अमहात्मनो ज्ञस्य अगा
 अज्ञत्वमापदां निष्ठाकाहिनापदजननः। इयं संसारसंश्लेषोर्वहत्यज्ञप्रसादताः॥ यदेव तेष्वप्यहाकारं ज्ञसि पश्य जवं ज
 गत्। तदेवापारपर्यन्तावगाधममहात्मनः॥ १६॥ संवंधेनापरा मृष्टं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। न तस्मिन् विद्वान्दमय
 मस्तीह कंचनोदितो समुदेति स्वतस्तस्माच्च जाकजनरूपिणी। मत्स्यमध्यास्यथा स्तुजावेति सा कल्पने त्रिधा॥
 धमपारपर्यन्तं प्रतीयते। दुस्तरं न वतीत्यर्थः। इत्यात्मज्ञादेव गुरोः श्रोतव्यमिति कृतान्तं बोधयितुमाह। संवंधेनेति। सं
 वंधेन विषयेण परमृष्टं। असंश्लेषं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। सच्चिदानंदमयं कंचनोदितं निष्कलं न देववक्तु
 वस्तुतोति। समुदेतीति। तस्मात्परब्रह्मणो सकाशात् कंचनरूपिणी बंधनस्वभावा कजा अविद्यास्वन एव
 ननु परेत्याद्यमुदेति॥ सावकजना मत्स्यमिहैव त्रिधा कलयते॥
 सत्वमिति। एषा मत्स्यमिहैव त्रिधा कलयते। तस्मात्सर्वपिह संसारसंश्लेषः स्वाज्ञानमेव मूलमिति। अज्ञत्वमिति प्रज्ञत्वं
 अज्ञानं आपदां जरा मरणं हीनानि शानिष्विहेतुः कृतः हियस्मान्कारणान्। अज्ञानतः पुरुषस्य कायायनस्यात्
 सर्वथापसीत्सा देवश्यं संसारसुराणिरज्ञानमेव प्रसादो वहति प्रवर्तते। संसारदृते रजः प्रवृत्तिरुज्ज्वलता। यदिति न
 धियः ज्ञानिनो बुद्धयैव जगत्तुल्यकारणोप्यदमिव पेजवमज्यप्रवृत्तामते। तदेव जगत्। अमहात्मनो ज्ञस्य अगा
 अज्ञत्वमापदां निष्ठाकाहिनापदजननः। इयं संसारसंश्लेषोर्वहत्यज्ञप्रसादताः॥ यदेव तेष्वप्यहाकारं ज्ञसि पश्य जवं ज
 गत्। तदेवापारपर्यन्तावगाधममहात्मनः॥ १६॥ संवंधेनापरा मृष्टं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। न तस्मिन् विद्वान्दमय
 मस्तीह कंचनोदितो समुदेति स्वतस्तस्माच्च जाकजनरूपिणी। मत्स्यमध्यास्यथा स्तुजावेति सा कल्पने त्रिधा॥
 धमपारपर्यन्तं प्रतीयते। दुस्तरं न वतीत्यर्थः। इत्यात्मज्ञादेव गुरोः श्रोतव्यमिति कृतान्तं बोधयितुमाह। संवंधेनेति। सं
 वंधेन विषयेण परमृष्टं। असंश्लेषं शास्त्रं सद्यस्मि कंचयत्। सच्चिदानंदमयं कंचनोदितं निष्कलं न देववक्तु
 वस्तुतोति। समुदेतीति। तस्मात्परब्रह्मणो सकाशात् कंचनरूपिणी बंधनस्वभावा कजा अविद्यास्वन एव
 ननु परेत्याद्यमुदेति॥ सावकजना मत्स्यमिहैव त्रिधा कलयते॥

वा० नि०
४

नागइति। अविद्यामध्ये अविद्याप्रनेहानानवानां मध्ये एष नागः सात्विकनागस्य सत्त्वांशो विद्यात्वं विद्याशब्दाच्चत्वमागतः।
यस्मात्कारणात् शुद्धं सत्त्वं शुद्धं सत्त्वं विद्यानाग एव विद्येतिकथ्यते। उक्तं त्वय मत्पुत्रादिशानि राजमानि एवमुक्तं
प्रकीर्णं राजसीतामसीवसृष्टिर्विधोक्ता। तथा हि। मनुष्याणां मपि सर्वेषां राजसत्त्वेन ज्ञानप्रधाना ब्राह्मणा सत्त्वा
शुद्धादिप्रतिप्रधानाः सन्निधादयोरजोशो मोहवज्ज्वा। सद्धादयस्तमोः शः एव तामसेषु तिर्यक्षुः पिप्रकाश

नाग एष त्वविद्याया एवं विद्यात्वमागतः। शुद्धं सत्त्वं विद्याया नागे विद्येतिकथ्यते॥२३॥ राजसीतामसीचेति सृ
ष्टिरेवं त्रिधा त्रिधा। मोक्षं विष्णुः स्थावरादिः प्रासस्तामससीमतां॥२४॥ राम उवाच॥॥ मोक्षं मत्पुत्र नयनतामागतं
संसमुपस्थितां स्थावरादिननुप्राप्तं कीदृशं न वति प्रते॥२५॥

महर्षि मोहवज्ज्वाः आद्रवादिषु त्रैविध्यं मोक्षं विद्मः। न ता ज्ञानरूपः स्थावरादिः सर्गविशेषः तामससीमतां तामस
सृष्टेः परमावधित्वं प्राप्ताः मोक्षमिति। अत्यंत धनतः मति सोऽतामागतं मोक्षमिज्ञानं स्थावरादिननुप्राप्तं सत्त्वी
दृशंसमुपस्थितं न वति। केन प्रकारेण वस्थितं न वति॥॥

रामः
४

अमनस्मिति। अमनस्त्वं पापाणां दिवन्निर्मनस्कत्वं। असंप्राप्तं हि तादिनप्राप्तिपरिहारयथाः प्रवृत्ते स्म नयान्मनस्तादिपिम
नो व्यापारादपि विकृतं स्मरणं नावान् इच्छन्तस्त्वं मनस्तामध्वं प्रियं मोक्षं तादृशं रूपमाश्रित्य विदे प्राप्तावरेषु स्थितासु
तेति। युक्तस्थावरेषु विद्येतत्त्वं। सुसपुष्टिका। अहंकारकजायुक्तबुद्धिबीजमवितं। तस्युष्टकमिक्तं शोकागमेनः स्यात्
यष्टकमेतैः करणबीजवर्मकरणदीप्तकं। तादृशं पुष्टकमिदं यस्मिन्महिरूपं। सुसनिधीनं यस्यासातादशीसतीसुख

वसिष्ठ उवाच॥॥ अमनस्त्वमसंप्राप्तमनस्तादपि विकृतं तादृशं रूपमाश्रित्य स्थितैः प्राप्तावरेषु वितं॥ श्रीराम उवाच॥॥
मनास्तादित्यनायत्र संस्थिता स्थावरेषु वितं। न त्राहुरस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदाम्बर॥२६॥ वशिष्ठ उवाच॥॥ सुसपुष्टिका
यविस्थिता सुखदायिनी। मूलां ध्रुवत्रयसत्रामात्रेण तिष्ठति॥ श्रीराम उवाच॥॥ सत्तादैनतया यत्र संस्थिता स्था
वरेषु वितं। न त्राहुरस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदविदाम्बर॥

हायिनी सुखावितविहेतुस्थिता। तत्र स्थावरेषु मूलां ध्रुवत्रयवितसनामात्रेण तिष्ठति। नृपुनः। प्रकटतया प्रका
शते सन्नेति। यत्र स्थावरेषु सतावितसत्तादैनतया सत्रयामहा मिन्नताया सत्रामात्ररूपतया नियावात्। संस्थिता
सकल्यविकल्पाय नावात्। न त्राहुरस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदविदाम्बर॥

वर्ग ५ बुद्धिनिर्देशाद्विचार्यन्तु निमुक्तिं विदुः न वेः परमार्थनिष्पन्नबुद्धिर्द्वयः सन्नामामान्यबो
धः सन्नामामान्यबोधोऽसिद्धो बोधः स एव न तः पुनराद्यत्रिरहितो मोक्षः स्यात् अन्वयमहापातकैरेवकाधिकैः स्वावरत्वसिद्धेमात्र
समुल्लेखान्मोक्षस्य लोके यथारितीति वाक्ये एतदेवाह परंति परिज्ञाय विचार्य हेयत्वाद्वा सना ना संसारहेतुना यः उ
त्तमपरित्यागः पुनः संसारमाप्तिरहितः परित्यागः उतः सन्नामामान्यरूपतात्वे तस्य सम्यक् सर्वोपाधिकिनिमुक्तत्वात्
वमिष्ट उवाच ॥ बुद्धिर्द्वयं विचार्य हेयत्वात्स्ववलोकनात् सन्नामामान्यबोधोऽयस्म मोक्षः स्यादनेन कः ॥ २५ ॥ परिज्ञाय
परित्यगो वा सना ना पुत्रमः सन्नामामान्यरूपत्वात्त्रैक्यं पदं विदुः विचार्यैस्महालोकाश्चाप्यध्यात्मना
वनानां सन्नामामान्यनिष्ठत्वं सन्नामामान्यपरं विदुः ॥ ३१ ॥ अतस्तु सांख्येनामहायत्रबीजइवां कु २ वा सना तस्तु
सत्तं विद्विजन्मप्रदं पुनः ॥

नदेवकल्प्यरूपेण विदुः विचार्येति। एवं कृत्वा सैव प्रपंचः शास्त्राण्यध्यात्मशास्त्राणि आचो न्यगुरुमुखादवधार्य आर्यैः सह ब्रह्मचारिभिः सह विचार्य युक्तिभिः अनुचितं अध्यात्मना वनात्स्ववित्रे तु संधानात्वा यत्समाप्तं तानि पृथक् तदेव परं ब्रह्म विदुः। अत्र रिति। यत्र यस्यां स्वावरदशाया वासना। बीजोऽङ्कुर इव अत्र रंनः करणे सुप्तानि बीजानामहास्ति तान् तस्य पुनर्गुणानि प्राप्ता। सादृश्यात्। तस्य नर्जन्मप्रदं विद्विषामनायानि हि स न धनं यन्निगूढमनवस्थानम्॥ -

अनरिनिअंतःअन्यत्रेसंतीनमननंनिजीनमनोव्यापारंपरितःसुषुप्तवासनेवसुषुप्तसुषुप्तसदशीदशाननुदधर्म
त्वात्।उदेधेवर्वेत्मानत्वात्।जन्मऽःखशानप्रदंजन्मनांऽःखशानानांचहेतुःस्वावरादयइति।अतःकारणीदेनेस्वाव
रादयोऽनुदधर्मिणःसमस्ताः।सुषुप्तपरमाहृताइतिरुत्वापुनःपुनःजन्मयोग्याःसुषुप्ताहिपुनःपुनःसमरंति।यथेतिवीतेषुवृ
त्तादिवीजेषुयथाअतःपुण्यालिसूयनयामंछिनानिपुष्यग्रहणमुपजहाणंफळादीनां।यथाचमहोराशौमहोराशौम

अत्रः संजीनमननेपरिनः सुप्रवासनां सुषुप्तं जडधर्मत्वाद्गन्मदुःखज्ञानप्रदं स्वावगदय एते हि समस्तान् जडधर्मि
 एषु सुषुप्तपदमाकूटाजन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥३४॥ यथावीजेषु पुष्पाणि स होराशौचता यथा तत्रात्र स्मृतिना ॥ माधो
 स्वावरं सुप्रवासना ॥३५॥ यत्रास्ति वासना वीजं तं सुषुप्तं न सिद्धयेति वाजासना यत्र तत्रुयसिद्धिदम्पन ॥

त्रिकाममहेययः॥ संस्थिताः घटग्रहणं ज्ञारावोदं च नादीनामुपजरुणं तथा स्थावरेषु वासनाः स्त्रीयाः पुण्यापुण्यसंस्काररूपा जन्मान्नरहोतवः अमः संस्थिताः यत्र स्थावरदृशायां वासना चतुर्दीजमाज्ञानवसंसारकारणमस्ति। तत्सुषुप्तमेव ननु यविष्ठानश्च सिद्धकौ यो वै वक्ष्याय न नवति। यत्र वास्मिहीवन्मुक्तपदे निवानिनिगतिं बीजमज्ञानरूपं यस्याः सा शुद्धवासना प्रवर्तते। तत्रुपपदे सिद्धिस्मृते॥॥

वा० नि० वासनाया इति वक्ष्यामीति वासनायाः शेषः स्वल्पेऽपि बाधत इत्यर्थः। निर्दयेति निर्दयं वासनानदी जस ज्ञानवयेना नारा
 ६ : सत्तासामान्यनिष्ठत्वात् न रूपमानपुरुषः स्वल्पमपि बाधे हेतुः स्वनामवेत्। विच्छिन्निरिति यावत् विच्छिन्नः प्रत्यक्ष
 नन्यरूपायाश्चिन्ताः शक्तिः वासनावीजरूपिणी वासनारूपा नदी जाज्ञानरूपावस्था पथमिणी निराहे उच्चा विद्येति। यत्र
 म्याश्चिच्छिन्ने हेतौ चिन्ताः स्वरूपस्य तन्मिदमदृशः। प्रप्रतीतिः सावरणा शक्तिरविधेः क्यते। यत्र द्रवियेति पाठेन
 वासनायास्तथावद्वे श्रीगच्छादिदिषामपि स्नेहवैरविषाणं च शेषः स्वल्पेऽपि बाधते। निर्दयं वासनानीजः सत्तासा
 मान्यरूपवान्। सदेहोपिविदेहोवाननयोः स्वनामवेत्। विच्छिन्निरिति वासनानीजरूपिणी सदेहिनी। अस्यास्तद्वर्ति
 यत्र द्रवियेत्क्यते बुधैः। अविद्यायास्वनागेन प्रधानेन नरं दहेत्। तावद्यावन्मियो घषद्विंशाम्येच्छिवं नवेत्।
 शनिकारणमविद्येत्कदेश्च गतलिंगोपादानान् पुंसकत्वं। अविद्यायात्। इति अविद्याया उक्तं ज्ञानायाः गुणत्रयात्मक
 ताडणान्त्रप्रत्येकं त्रिविधत्वात् रूपा विनकायाः प्रधानमनोयोगाः शुद्धमत्तपः तेन विद्यायाः वाचेन नागेन
 नरमविद्यानागतावदहेत्। यावन्नागद्वयविद्याविद्यारूपं मियो घषति परस्परानि न वादवै स म्यकृशा म्येत्। विद्या
 या अविद्यालि वन्ममाना विद्यामपि निवर्तयति। अन्नशयेनोपात्तपानद्वयेति नावः॥ रामः॥

पनावदिति। इदं जगद्ब्रह्मात्मकं न नवति। किं हि विषयारिक् रूपमेवेति यो निश्चयः। पनावदेवाविद्यावं अविद्याया पादं दं ब्रमे
 तियो निश्चयः पपपुनस्या अविद्यायाः कृत्य इति सक्तः। प्रकृतमनुसरति। निश्चय इति। हरादीनां देवानां नारादीनामवा
 णवद्विनिर्मजो योनियमो व्रतने। स निश्चयस्तेन वतुवमणि वमेयजीवन्मुक्तमागमवजवमेत्यर्थः। यनेति। पनेहरादां
 एनावदेवाविद्यावं नेदं ब्रमेति निश्चयः। एष पवरुये॥ यस्यायु इत्येदमिति निश्चयः। निश्चयो यो हरादीनां हति इति निर्मुक्तः। अ
 पीणां नारादीनां सनेन वतुगवच॥४॥ श्रीशमन्नाच॥५॥ येनेनेन गवन्धीशानिश्चयेन महाधियः॥ विशाकाः सांख्यनास्त
 नेवमवप्रवृत्तिवतः॥६॥ वसिष्ठ उवाच॥७॥ यदिह किंचिदानीं जगज्ज्ञानं प्रदृश्यते॥ न त्सर्धममजं ब्रह्म हयेत घवसि
 ने॥८॥ ब्रह्मचिद्रूपं न वने ब्रह्म न त परं परा॥ ब्रह्माहं ब्रह्म सच्चिदानन्दमस्मिन्वाधवा॥
 स्थिताः। ते निश्चयं तव तेमवृत्तिरिति। प्रतीयमानं दृश्यमस्मिन् ब्रमेवेति हरादीनां निश्चय इत्यर्थः। पनेदेव प्रपचयति। प्रले
 ति। प्रकाशिका विन्प्रकाशं वतनाचो तनात्मकं ब्रह्म इत्यर्थः। नूतन परं परा विषय इति महा नयं तसमूहः अहमिति। महत्तु
 निहरीदीनां निश्चयस्वरूपानि नयः॥

970
5

नवेकमेवेरंजगत्त्रयंकम्पचिन्नुत्थायकम्पचिन्नुत्थायवस्यादिन्याशंकदृष्टान्नेनोपपादयन्नाह। अहंजस्येति। ज्ञानाज्ञानकृतेष्विव
शेषइत्यर्थः। ज्ञानप्रकारमेवमदृष्टान्नाह। सर्वमिति। ब्रह्मेवेतिनावितेनिश्चिते। आनासमात्रमिति। आनासमात्रविषयमस्मृ
ज्ञानरूपपदकृतविद्वत्तेति। विद्वत्पं परंब्रह्मेत्यनुनयनै। विद्वहणं ब्रह्मत्वेन निवृत्तमर्थः। एतदेवोदाहरणो न स्पष्टायन्नाह। अ
संस्तुतेति। असंस्तुतस्य शब्दमपरिचिन्मसाधगम्या। लोकेदवनिमतिमनसिवाच्यवस्तुत्रेत्यानिप्रतेमंस्तिनेमनि। अनायासा
निश्चितेविकल्पनिमुक्तायाप्रतीतिरस्ति तत्सर्वमिति विद्वत्तास्मि। अत्रासंस्तुतेत्यनेन पूर्वोक्तमवधारितं। मनमोयत्रावस्थानक

अज्ञस्यः शोषमयं तस्या नन्दमयं जगत् । अंधं नुवनमं धस्य प्रकाशं सुखरुषः ॥४५॥ सर्वमैव हि ब्रह्मेति ना विनेष्टुं शक्यं
मानापीते मते मृतमयं कौवा मनतवेक्षितं ॥४६॥ अनासमात्रमसंभस्यन्तावबोधकं । सर्वशक्तिनेत्रं शरविद्रुलेन
नुन्यते ॥४७॥ असंस्कृताधगा लोके मनस्यत्र सत्त्विनेया प्रतीतिरनागकानि विद्रुलास्मि सर्वत्र ॥४८॥

यनात्राः जनितसंस्कारमहिम्नाविकल्पावो नोदयस्कृताः अर्थात्सनेन कालविलेवात्तावाना विकल्पोदयस्यावकाशो नास्तीति
कालिकविकल्पकल्पनापिन सभवतीति सूचितमिदं मध्ये यन्न प्रतीतिरवनोदेनातिवक्तुं युक्तं चासंदिग्धनाधिक्या
वहिर्मुखायाः सविदः प्रकाशकत्वाव्यनिचारत्वाच्चन्यथानिर्विकल्पकानां देवतमूलस्य सविकल्पकस्याप्युदयप्र
संगानां कालान्तरे किमत्र कश्चिदागत इति। एष्टस्य न हि प्रयस्य स्मरणं न वा वनस्मान्निर्विकल्पनया विषय
होषनिमुक्ता निर्मला प्रतीतिरस्तीति अर्थपगतम्॥

सर्वेति। सर्वेषां संकल्पानां फलं जगत्स्य। मित्राणां हस्तं चिह्नं त्मानमुपास्महे। इतीति। इति निश्चयं तः सर्वेति प्रकारं निश्चययुक्तम्। अतः पवित्रं नैवमानिः पापाः सत्याः सति स ह्येव त्रुणं लिप्ता धकः तेन रहद्दयो महात्रः। समे एक रूपेणात्रे निर्विकारे सत्ये च बाधस्वरूपे यत्र त्रुणं सुखयथा तथा च वस्तिताः सत्या सत्य इति पाठदृष्टवान् सतो दस्यं रूपवान् अस

सर्वसंकल्पफलदे सर्वनेत्रप्रकाशकं सर्वपादेयमीतां चिरात्मानमुपास्महे। प्रशास्त्र सर्वसंकल्पविगतापि जकौतुकं।
 विगताश्चैव सरगं विरात्मानमुपास्महे॥५०॥ इति निश्चयवत्तस्नेमहाज्ञो विगतै नमः। सत्यास्मत्पदे शान्ते समे सुरा
 मवस्थिताः॥५१॥ इति पूजाधिपो धीरा समनीरागचेनमः। ननां इति न निश्चिंति जीवितं मरणं तथा॥५२॥ श्रीराम
 उवाच॥ सम्यज्ञाना विजामेन वासना विलयो दये। जीवन्मुक्तपदे ब्रह्म नूनं विमोक्तवानहम्॥५३॥ प्राणस्य
 इति रोधेन वासना विलयो दये॥ जीवन्मुक्तपदे ब्रह्म ब्रह्म विश्मयते कथम्॥॥

न्य इति व्याख्याय इति। इति अनेन प्रकारेण स एव धियः परे स एव विदुषो ब्रह्मनिष्ठवान्। अनपवसमेनी रागे च वेतो
यो पात्रे धीरां जीवि प्रेन न संति। आत्मा रास ब्रह्म। सम्प्रति। सम्प्रज्ञानस्य विज्ञानेन। सहिष्णा प्राणनिरोधेन
वाक्ये केन प्रकारेण वासना विलये सति जीवन्मुक्तौ विश्रम्यतो ॥ ॥

वा०
८

संसारोति संसारस्योत्तरलोपायुक्तिः नुयायासपययोगः स च आत्मज्ञानं प्राणरोधनमिति द्विविधः प्रकारविधिः प्रकारः
यसारलोपियोगाश्चः प्राणनिरोधेन शंखरुहस्यर्थः नरिति अर्द्धार्कान्नसंसारोत्तरासाधनं ज्ञानमवनेष्टमवप्रो
वमिष्टउवाच ॥ संसारोत्तरलोपुक्तिर्योगाश्चेन कथ्यते ॥ आत्मज्ञानप्रकारो स्पष्टप्राणानां संयमस्तथा ॥ प्रकारौ वावपि प्रोक्तौ
योगाश्चेन प्रयुज्यमाना विरूढिमायानः प्राणयुक्ता वा सो नृणां ॥ अमाधकस्य विधोगकस्य विज्ञाननिश्चयः ॥ प्रकारौ द्वौ न तो
देवो जगद्वरायः शिवः ॥ ५७ ॥ तस्योक्तं नवने ज्ञानं यो राक्रममथो मृण्मयं च ते कथयिष्यामि ह्यज्ञात्तं परमाह ननु ॥ ५८ ॥
अहंकारविहास्यने स्वर्गेतिष्ठं ज्ञानक्रान्तौ ॥ अनवात्मारहारिभ्यश्च यास्तान् शिरजीविनां कथा प्रसङ्गे कस्मिंश्चिदयन
यात्कवाचह ज्ञातानपोनाममुनिप्रस्तावे विरजीविनां मे शरीरज्ञानकोणस्ते पद्मरागमयोद्भिर्निःश्रुति कल्पनरुः श्रीमा
नृशूकैः सर्वमनोरमे ॥ तस्य कल्पनरो मूर्तिर्दिक्ते ले स्तं धकोटरः कलधौ नलनाशने विद्युने विमलाश्रया ॥
कोऽनः परं योगक्रमं प्राणनिरोधस्योपायनामं च मृण्मयं मेरोरिति पद्मरागमयोद्भिः पद्मरागमणिमया उद्भिः नरुणादयो
यस्मिन् नस्मिन्मरोः मृगे कल्पत्यनरुहस्तीति संबंधः पद्मरागमये दिवीति पाठे पद्मरागमये मेरोः शृंगे पायोः स्वर्गात्तत्र कल्पत
रुहस्तीति योजना पकविंशयमीसूगो निविष्टा मेरुमूर्धना ॥ निस्वर्गाणि वा कुज्यश्च वलाशः ॥

नस्मिन्निति तस्मिन्निह गजये ह्युगो नाम नुवनेषु सर्वेषु पिसुखं यने विहरतीति नुशुंरुऽनिचुमिदः ॥ तस्येति कलाः नलप्रा
नस्मिन्निवसति श्रीमान् नुशुण्डो नाम वापसः ॥ वीनरागो हृहकोशो ब्रह्मेव निजयं जरे ॥ स यथा जगतां कोशो जीवती हसुरा
शिरां विरजीवान्वा स्वर्गे न नूतो न विष्यति ॥ स हीयति रसिनी रोगः स श्रीमान् समहामतिः ॥ स विभ्रातमतिः ॥
त्रस्य कलकालकोविदः ॥ इति ते न नुशुंरो सो नृयः ॥ छेदवर्णिनिः ॥ यथा वदेव देवानां सनायां सत्सु क्रवान् क
था वसरसंश्रवावयया ते सुरव्रजे ॥ नुशुण्डो विहगं द्रष्टुमहया तक्षुत्रहलान् ॥ शुण्डः संयितो यत्र मेरोः शृंगोत्र
मो कल्याणमहमदं निमेषे न राघवा तस्य कछेपुं कुजैषु लतापल्लेषु पर्वसु पुष्पे प्रोजय संलीना विहगा
नृदृष्टवानहम् ॥ ॥

याः कोटरप्रदेशाः कुंजाः लतारिजिः पिहितप्रदेशाः लताः शारवाः पावाणि ॥ पलाशानि प
ञ्चालियं ययः तेषां लया विधाय तव संलीना विविहगान् दृष्ट्वा ह्युशुण्डो वै पाण्यमिन्मर्थः ॥

निशानायेनि। चतुर्भिः श्लोके वचिरं विरथ हं सपो न काही नृपहि लोया वन्य श्या मिता बदे कात्र स्कंध कोटरे सजायां वायसा
अपरिहृतिनाकाराः स्थिता इत्यवयवः अपरिहृतिनं च एतन्मनिधौ सपजानौ चिदान्न अंतर्मुखवादे निवेदितं बाहं सारी

निष्कान्तकलासंबुद्धमणजशकलेधितान्। चिरं विरथहं सानां पोतकावसा मगायिनः॥ उद्गीर्णमिच्छन्निचयान् स्वाहाकारनि
मसुनाम्। शुकात्रकाज्ञानवान् श्रपामान् शिशून् शिखिवाशिखान्। गोरीरक्षितवहो धान् कोमराग्रवरवर्हिणः॥ स्कन्धो
पद्मनिर्गुणपद्मविज्ञानकोविदान्। नवपत्राम्यहं यावदेकान्ते स्कंधकोटरे अर्पयिष्यामि ताकागः सनायां वायसां
स्तिताः॥ ते प्रोमधे स्थितः श्रीमान् जुष्टुएदं प्रोन्नता कृतिः॥ परिहणं मनो मोनी समः सर्वाहु सुन्दरः॥ प्राणस्य न्यायधानेन
नितमन्नं मुखं स्मरवी॥ प्रसन्नगं गीरमनायेन जस्त्रिध्वकुरुमुधीः॥ अथ तस्याहमपतेहीम्यमानं वपुष्युरः॥ ७४॥ बुरो
न वायसां स्वाने मीलोत्पलसरः रुणोः अशंकितमपि प्राह ददत्र मामनन्तरं तु मुण्डस्कवसिष्ठो यं प्राप्त इत्यवचुदवा
चपश्यं जासमुन्नस्त्वोमेव शवदवाचलन्। हे मुने स्वागतमिति प्रोवाच प्रधराहरं। मामुवाच महातेजा सोहादीन् धर्महर
नां सामगायनमंत्रोच्चारणशोचागमविज्ञानादिकं ब्रह्मलोकादौ महधिनिः॥ सामगानादौ महासाहिति इह अम्॥ ॥

[illegible]

यो० नि० शिरःखुरा इति॥ शिरःखुराः शफानियेषात्रेवाखरकराः खुराकाराः करयेषात्रे च। करहंताः करस्वादत्रायेषात्रेव मुखोदराभ्या
 १०

अथ राममुमुक्षोः सौमप्रहृष्टेन वक्रधाः॥ यत्पठसि पुनेसं वंष्टु एतकथयाम्यहं नवा दक्षा मिमांसां कोविजं धृतिं हतमः॥ इ
कृत्वा विहगाधीनः सर्वकथितवानिदं॥ मुमु ए उवाच॥॥ अस्मिन् जगति ज्येष्ठस्सर्वना कनिवासिना प्रादेव देवो दुरोना
मदेवानिवेक्षितः॥ शिरःखुरःखुरकराः करदन्ता मुखोदराः॥ असौ प्राजे न वक्राश्च प्रमथाय स्पलालकाः॥ यथा गणान्त
येवान्वाष्पशिवा राहिमातरः॥ तत्प्रेतिमातरस्तस्य पुरे मृतगणानता॥ वसन्ति गिरिऋतेषु व्योम्नि लोकास्तरेषु च॥ अ
वदेषु स्मन्त्रानेषु त्रारीरेषु त्रारीरेषु च देहिनाम्॥ जयात्र विजया चैव जयत्री वा पराजिता॥ सिद्धारक्ताजं बुधोऽश्वत्थ
जावेति देवताः॥ सर्वसामेव मातृणां मष्टावेतास्तनापिकाः॥ आसामनुगतास्तन्यास्तासामनुगताः॥ तासां
मध्ये महाहृणां मातृणां मुनिनायकाः॥ अलबुमेति विख्याता मातामानंदविद्यने॥

महरेषु येषां च नष्टे जनेन वक्राद्याः प्रलूकाः उष्णः क्रमेजकाः अजाः छागाः इनागजाः ते तेषां वक्राणीव वक्रा
णि येषां नेत्रादशाश्च नानारूपीः प्रमथाय स्य जाजकाः क्रीडा हेतवः ॥ ॥

वनेति वन्यास्थिरुः३ वने वनवत्कविने अस्थिरुः अस्थिमयं मुखं यस्य स चंडाख्यः चंड इत्याख्याय स्यतादृशः काकः नस्या
वन्यास्थितु एव एतद्वत् इनीजान् जोषमः॥ तस्यास्तु वाहनं काको वै तस्या गरुडो यथा॥ इत्यहै श्वर्ययुक्ता स्नामान गोर इ
वष्टिताः॥ कदाचिन्मिति ताव्यो मिसर्वाः के नीपि हेतुना उत्सवं परमं चक्रुः परमावप्रिकाशकं जहसुन रितुं चैव पुरु
वेतुगुस्तथा॥ इत्कस्येव वत्र मानेतामांवाहास्तथोत्रमाः॥ नथेवमत्राजहसुन रितुः पपुरासवीतत्रैकेत्रसवोन्मत्ताः क
चिन्ननतुरं रथहंस्यः स्थिता ब्राह्म्यः काकश्चा लं बुसारपः॥ संजानरतपस्तत्र सर्वाहस्या मदाकजाः॥ रेमिरसह
काकनव एकेनाथतास्तदा॥ अथतागर्धारिणो वक्रवुरतिनो विनाः॥ देव्यश्च कृत रत्या स्नाप्त्र सात्र मरुताययु
ः॥ ततो देव्या हरश्चैव परिवार समन्विताः सर्वाः संतुष्ट मनः॥ सा सुपययुर्दिशोऽन्त वंत्यो वक्रवुस्ताः ब्राह्मो हंस्यो मुनी
श्वरा वृत्रांते कथया मासु ब्राह्मरेव्यायथा स्थिता हे वन्यः सां प्रतं वत्सवत्यो मेरुथुकर्मणि॥ न समर्थान्त वं स्यो मुनी
नो द्विस्वरं चरतसां प्रते इति गजलि साहे सीरुत्काहे बीदया परा॥ निर्विकल्प समाधीन ब्राह्मी न स्यो यथा सुखा हस्यो विष्णु
गजो स्नातु वने स्नायथा क्रम विरं रे सरमि स्कारे तनयानेक विंशतिः॥ एवता न्यस्त हसी ज्ञा ज्ञान वयमि मेरुने॥ नोतरश्चो
नेन पावाय सा एक विंशतिः॥ मानत्रिः सह हसी नि ब्राह्मी नगवती ततः चिरं माराधिता स्मानिः समाधि विरता मती॥ प्रसार पर
पाकानेन गवत्या ततस्त्वपे॥ नथे वानुगृहीः नास्मो यथा मुजा वयस्थिताः॥ संतप्रमनसः शाना स्तेकात्रे ध्यान संस्थितौ॥ तिष्ठम
रुतिनिश्चिन्मपितुः पार्श्वे यगताः॥ वेदिनापि नरं तत्र न तारवी मजं वुसां अलं॥ युसाया वाहनमस्ति॥ ॥ रामः॥

वा० नि० २ सायनेतिरसापुनमयागारिहोषनिवर्तकतात् शीतातापत्रयापाकरणात्परमानेदरापिनी। ज्ञानोपदेशहेतुतात् ॥ इत्थं
 २१ तथादृष्टः प्रसादेन प्रोक्तवन्तस्तदावयवताज्ञानमजं ज्ञेयं ब्रह्मा देव्या प्रसादतः किं त्वेकां तस्थितेः स्थानमनिवांतामउत्रमेते
 नायं सर्वविधानामगम्यः कल्पपादां कः कथितं स्थानमस्माकं ज्ञानिना सर्वदक्षिणा। ततः ह्येतन्मस्मात्समादेशा
 स्वविनिर्गताः। इमे कल्पतरुप्राप्य निष्ठा मोविगतद्वाराः। अयमेकजितं पुण्यं चिरकालोपमं न तेऽनिर्विघ्नमेवपुण्य
 मियुज्ज्वलं मुनीश्वरारसाय नमसीति शीतामरमानेदरापिनी। नानंदयतिकेनामसाधसंगतिचंद्रिका। नातः परतरं
 किं विन्मये कुशावमान्नः सतोयदृष्टगम्यते सत्यक्रे सकलैषणः। अधिगतपरमान्मनोपिमन्यमवद्वजोकनुज्ञा
 तडहंतस्याममफलमिहायजन्मसाधो सकलनयायहरोहिताध्रुमः॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्थं स्थापयिष्याम्यव
 योदन्नवतिसुय। लुप्तु विहगे तस्मिन्निहं रामाह मुकवान्। आनरस्ते विहंगे शतादकसत्त्वामहाधियः॥ इह क
 स्मान्न दृश्यते तमेवैको हि ह्यस्मते॥ लुप्तु एउवाच॥ तिष्ठतामिह नः कालो न सानतिगतो मुने। युगानोप
 यः कीर्णाः कल्पानां च मरुतामने। एतावता च कालेन सर्वे वममानुजाः॥ तरुस्तलमिव त्वत्काशिवे परिणतः॥ प
 देरा बीजो महो नोपिमद्योपिवलि नोपिवा। सर्वे एव निगीर्णं कालेनाकलितात्मना॥ वसिष्ठ उवाच॥ कल्पानुमहा
 बुद्धवहस्वयुवायुषा प्रतपन्तथा केषुकथं तिष्ठसि विद्वर॥ लुप्तु एउवाच॥ यदाशम्यतिकल्पान्वयवहारो जग
 ॥ इतः॥ हतग्रस्वसस्मिन्मित्रतहानीउत्पजाम्पह॥ न्यंततासाधनासंगतिरूपाचंद्रिकाकेनामनानंदयति॥

११

अकाशशक्तिस्तत्त्वैकनिसर्वगः स्तब्धानिष्कप्रकृतिः शररं संवर्गानि सवधियवाभ्युपनादृशः सदा॥ निवसितं मन इव वा
 मनाविहीतं जीवन्मुक्तं चित्रां मित्रविगताखिलकल्पनं विगतां प्रविजाः कल्पनामयस्मिन्कर्मणि न त्सर्वकल्पनारहितेषु या
 तथानिष्ठमिदं प्रकृतिसर्वगमिति पाठे ज्ञानाग्निना दग्धा प्रकृतिरविद्यामवर्गानि वसकल्पविचिकित्सादीनियम्येति मनोविशे

अकाशावतिष्ठामिविगताखिलकल्पने। स्तब्धप्रकृतिसर्वगो मनोनिवसितं यथा॥ २॥ प्रतपन्त्रियदादितायो
 माह एगतेहाहम्॥ वारुणीधारणं बाधानरातिथामिधीरधीः॥ २८॥

चैतं वेदितव्यं प्रतपन्तीनि। यदा प्रलयसमये अदित्याद्या दशपियुगपदे वेदिताः प्रतपन्ति। तदा यो मोगलेन नोहं वारुणीव
 रुणसंवेधिनो धारणा नावनां च बाधधीरधीनिष्ठय बुद्धिस्तिष्ठामिव रुणे यथा अपा मध्यमध्यासीनो वाद्यमानपसंता
 पनावगच्छति॥ इतः लुप्तु उपि यरुण नावनया तन्मयत्वं मासाद्य न ह देववा तमेतापमानुभवतीत्यर्थः॥

सुरापेति सुरपात्राणां यस्मिन्निषिद्धसुरावर्जितमुपपानाः शूरायस्मिन्नेव रत्रयः स्वच्छाचारित्यः कुलोगनायस्मिन्ना
 दरां कंचिन्मर्गसिद्धिस्मरामि जन्मेति श्लोकत्रयवाक्यं इनास्कारादीनां जन्मवृत्तिर्इति येषं द्रव्यस्थितिर्इति द्रव्योपेक्ष
 चमयाहितिनेहिराणां पहरणं वराहेण वा इरणं पाथिवानामन्तराधिपतीनां कल्याणवेदानां सोमकेन सु
 सुरापत्राणो नातनिषिद्धसुरावर्जितसतीकंच कंचिन्मर्गसिद्धिस्मरामि जन्मेति श्लोकत्रयवाक्यं इनास्कारादीनां जन्मवृत्तिर्इति येषं द्रव्यस्थिति
 निहिराणां पहरणं वराहेण वा इरणं पाथिवानामन्तराधिपतीनां कल्याणवेदानां सोमकेन सु
 अनातपज्ञागुरुस्माग राणां ममुद्रवः इति श्लोकायास्मृतयः स्वत्यानीनजा क्रमावाचैरपि हितास्मात्स्मर्यन्ते तासु को
 यहः ततो जगनि जातेषु जगवन्पुष्परादिषु नरराजपुत्रस्मात्त्रिनारदे इमरी विष्णुसन्कुमार नृवीशस्कंदे न
 वदनादि गौरीसरस्वतीज ह्रीगायत्राया सुनरिषु नयायननसर्गेषु स्मरणे गणने वकाः
 गरिणा पहतानां मत्स्यावतारेणानयनं मंदरस्य मंथान तपरिकल्पनाय सुरा सुरैस्सुतं च मत्तार्थमिव मंथनेन प्रतिया
 स्मृतिरस्ति इति श्लोका एवमाहयः स्वत्यानीनजा क्रमावाचैरपि हितास्मात्स्मर्यन्ते तासु को
 नासु स्मृतिषु के प्रहः को वा आदरः मापत्येनार शोहत्रांतो न प्रष्टव्य इति श्लोकाः ततश्च श्लोकत्रयं सार्धं वाक्यं पुष्परादिषु
 नरराजादिषु मनुकुमारारिषु यत्स्मरणं तथा अधननसर्गेषु वयन्स्मरणं तत्स्मरणं कागलानां को वा आदरः ॥

मुनेरिति ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य ते इदं जन्मवृत्तिर्इति श्लोकत्रयं सार्धं वाक्यं पुष्परादिषु
 नितमेव संगतिमिदानीं वृत्तिमानामपि पूर्वमेव स्मरामि जन्मांतरेषु कुतो जान इत्यत्रोहः कदाचिदिति कदाचिक स्मिन्मृत्युवत
 रे अंतारिनिश्चिन्नं इति काण्विनले निरोधानं कूर्मैर्लो वननुवाग हादिना त्रिशुदिति केन विद्विनये न मुद्राव मोलेः सका
 रण इति नां शक्राणां विद्यातान्द्वयमनुजानिदानीं स्मरामि मुगप्रतियुगापेक्षया पुसाधियां पुरुषवुद्धीनां नृनतया अधि
 मुनेते ब्रह्मपुत्रस्य जन्माष्टकमिहं किं जन्मसंमराम्यष्टमे मेगेति स्मिन्मम संगता कदाविज्ञाय मे व्योमः कदाविज्ञाय मे ब्रजरा
 कदाविज्ञाय मे शाला कदाविज्ञाय मे नः क्षात्राः अत्र हनिंगता धीत्री वार पंचका मुद्रताः मुनेषं व मसर्गेषु कूर्मैर्लो वपयो
 निधेः स्मरामि दत्ता वेदरा च दममतां नोधि मथन वारत्रय हिरणाक्षो नीतवा वसुधामधः रेणका जन्मतो या तपश्चरा
 रमिमं ह शिशोर्न क विष्णुगानां च हरेर्बुद्धिरेतां त्रिशु विष्णो नान्दो दत्ता धर संतुषो दत्ता शक्र विद्यानां भुव इमो लेः स्मराम्य
 म्हां वा लार्थमष्टो मंशमान धर प्रमथात्र यात्रा युगप्रतिधिया पुसां नृनाधिक नयामुने क्रियापारवो विप्रयुक्ता वेदास्म
 कनया वक्रियांग पाद वैचित्र्ययुक्ता नृक्रिया वेदोक्त कम्मनिष्ठानं अंगानि षड्गुणी ही निपातो ध्यापन प्रकारः ॥
 क्रिया वैचित्र्यलया वैचित्र्यलया युक्ता वेदानुस्मरामि दत्ता परे कौचधर्म क्रामान् पुरुषवुद्धीनां क्रामे सति तदुसारेण वे
 दानां क्रियांग पाद क्रामो न वति त्रैतोया कृते वधर्म दृष्ट्या पुरुषवुद्धी सत्या क्रियादिष्टिदिति वैचित्र्यमित्यर्थः ॥

वा० नि०
१४

एकपत्नीतिनिश्चयानि संप्रदायस्वभावज्ञातुं निश्चयानि युगं प्रति न विद्युगोपे स्यात्पुरुषवृद्धिर्वैविध्यं देकायानि समानार्थान्ये
वावृद्ध्यावापि पुराणानि पुनरपि प्रवृत्तं इति निमित्तं महाश्वयामिहां त्याग्यं लिप्यस्मिन् स्तारं ज्ञानं शास्त्रं होपायनिरूपण
परं च तत्कहेतोः अन्यद्रामायणादित्तरामायणानि धर्मं प्रथमं प्रमाणमिति हासं स्मरामि। अन्त्येति ज्ञानं शास्त्रं पेश
वानुसक्तं निश्चयं वाज्मीकिना ज्ञानेन वया प्रसिद्धं स्यात् रामायणस्य प्रणेन तिले स स्मरामि ने व अन्त्येन तस्मात् न्येन वा
एकपत्नीति समग्रालि वृद्ध्यावापि न ध्यातुं पुराणानि प्रवृत्तं निश्चयानि युगं प्रति। इतिहासे महाश्वयामि न्यद्रामायणा
निधं प्रथमं प्रमाणं च ज्ञानं शास्त्रं स्मराम्यहे वाज्मीकिना ज्ञानेन तै नैवात्येन वाकृतं एतद्वा दशं वारं क्रियते
विस्मृतिगंतं द्वितीयमेतत्समं नारतं नामनामतः॥ स्मरामि प्राकृतं व्यासकृतं जगति विस्मृतं॥

ज्मीकिना ज्ञानेन कृतं मेतद्वा ज्ञानं शास्त्रं रूपं रामायणं युगं न विस्मृतिगंतमिति कृत्वा दशं वारं मधुना क्रियते
यः सर्वशरणवधायां ज्ञानं शास्त्रं रूपं च रामायणं प्रणेता स एव वाज्मीकिः संप्रदायप्रवृत्तयोपरमेश्वराज्ञाया
पुनः आविर्भूतिः। अन्यो वा कश्चिज्जीवः नवो महिम्ना वाज्मीकिना वमाप्य रामायणं संप्रदायप्रवृत्तयुतीत्यर्थः द्वितीयमि
ति। एतत्स्य रामायणस्य समं ज्ञानं प्रमाणं नारतं नामनामतः नृवकं व्यातीने व्यासकृतं द्वितीयमिति हासं जगति विस्मृतिग
तमपि स्मरामि गताम्यपि नारतानि स्मरामीत्यर्थः॥

आसेति। सर्ववन्व्याख्यं गुरुमेति। रामायणं नाराजगेव रामायणप्रवृत्तेरवतरिष्यते न विष्णुतीति नाविनयानि देशः जगदि
ति। जगद्रूपां नानि रियं कदाचि कृत्यां तेनैव विद्यते कदाचि नृस्थितिका जे विद्यते। अतो जलबुद्बुदवस्थिता दृश्येति। इयम

व्यासनिधेन ज्ञानेन तै नैवात्येन वाकृतं। एतद्वा सप्तमं वारं क्रियते विस्मृतिगंतं गुरुसहस्रं नये विस्मो म्महा मवतरिष्यतः॥ अ
धुनैको दशं जन्म रामनामो न विष्णुति। बसुदेवगृहे विस्मोर्तुवो नारनिवृत्तये। अकृतापो दशं जन्म न विष्णुति मुनीश्वराज
गन्मयी नानि रियं कदाचन विद्यते। विद्यते तु कदाचि नृवृत्तं न बुद्बुदवस्थिता। दृश्यं नानि रित्ययमत्र म्या संविदात्मना। ज्ञा
यते जीयते वा शुलोजापी विरिवास्मि। नेहान् इमे राश्वककुत्राय च न धरः॥ दिगुत्रगान् दन्यत्र सर्वे एषमहीधरः॥

निश्चयानि युगं प्रति विचित्रान्। अनिष्टेति पाठे नात्राह ता पुनरपि प्राइतकिना दृश्यं नानि रित्ययमत्र म्या संविदात्मना। ज्ञा
रं न सीवलोजायाते। जीयते चाने हेति सर्वमतीने कज्मानरेहा स्मिन् प्रदेशे उन्नयक कुपुनान्। अयमेव श्वरा नृवृत्तं
शत्ररादिगन्तः। अयमहीधरश्चान्यत्रानृत्तः॥

वा० नि०
१५

अकेति अकारि स संवारा न मूर्यादिग्रह संवारा न मेव दिव्या न कान्ते रूप न निमयादि पर्वत संस्थानां च दिशां संस्थानां सनि
वेशस्मिन्नेव दिशं स्थाने अन्यथा स्थिते सति दिशो न्यथा प्रकाशे न रंयति दिशामादि न्यादिग्रह संवारे मेव दिशं निवेश
व अपेक्षक जित ता नान रन्यथा न वेदि शास्यि अन्यथा त्वेन व नथापीति तथापि जानन्नपि यथस्मान्मांष्टुमि नन
अकारि स संवारा न मेव दिव्या न कान्ते रूप न निमयादि पर्वत संस्थानां च दिशां संस्थानां सनि
नेकजियुगस्थितिं त्रेतायां दाप रेधैव विपयं संस्मरामहे ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अथासौ वायस श्रेष्ठ जिज्ञासाय मिदं मु
या नयः शृष्टो महाबाहो कज्य वृत्त ज ता प्रकोच रतां जगत् कोशे व्यवहारवतामपि कथं विहाग राजेन्द्र हेमत्क
नवाधते ॥ शुशुभ उवाच ॥ जानन्नपि हि सर्वत्र तन्न जिज्ञासयेव मांष्टुमि प्रनवो निस्त्रे वा चालयेति हि त
थापि यत्तु मिमांसे म कट्याम्यहे ॥ आशा वर ए मे बाहुमुख्य माराधने मतां ॥ होषमुक्ताफल प्रोता वास
नात्र नु संततिः ॥ हृदि न ग्रथिता यम्य मत्क स्मन्निजो मतिः ॥

स्मात्नेक ययामि स ता विडुषा माहावराण मेव आजापिता यन्निष्ठान मेवाराधन मेवाहुः ॥ होषेति होषे राग देषादिनि ॥
वमुक्ताफले प्रोता वासना दृयने तु संततिर्यस्य हृदि न ग्रथिता तां मत्क न जिघां सति हेतुने च निः ॥

१५

विश्वामेति विश्वामरुक्र कचाः विश्वामां पुत्र मित्रादि विषयाणां विश्वना ए मेव वृत्ताणां क्रकचा विहारण साधनानि
क्रकच पत्राणि सर्वे देहाना मेव जातानां पुणविलेखन पदवः क्रिमय मत्क नेविलेखने पुण ज र मिनि प्रमिदि शुधयो
मानस उः खानि शरीरेति शरीराणां मेव नरुणां सप्योयाः सर्वे समूह वत्रापहेनका आशा तस्मा विशोषाश्चि नाप्येति शिरः

विश्वामरुक्र कचाः सर्वदेह लतायुणां आधयो यं न निरंति मत्क स्म न जिघां सति शरीर तमप्यौ वृश्चिना प्येति शिरः
फटाः ॥ आसाय न दहत्य न मत्क स्म न जिघां सति ॥ ७४ ॥ राग देष विषा घणः सुप नो विज मदि रूः लो न मेध सा जो तम
नुहेयं मत्क स्म न जिघां सति पीना शेष विवेका म्फः शरीर नो धिवा ड व ॥ न निरंति यको प स्म मत्क न जिघां सति ॥ ७५ ॥
यंत्रं तिज नो कठिनं राशि मुग्र मिवा कज यपी ड य नि नानु रु स्त मत्क न जिघां सति ॥ ७६ ॥ एक स्मि नि स्म ज येन पदे
परम पावनो मंश्रि ता विव श्रानि स्त मत्क न जिघां सति ॥

कजः चिना निरप्यिताः सिरसि यया सांताः आसारूपाणां चिंता एव शिरो नाग स्तिताः ॥ फणा इत्यर्थि रागेति नो नरूपः सर्म
॥ यंत्रमिति कठिनं दीर्घदि मयत्वा दृढ तिला नां यंत्रं तिले स स्तेज निः पीड ना यंत्रं कर्त उग्र उन्न तत्वा श्रीपणे एक स्मि
नि ति संश्रि ता संप्राप्ता ॥ तं मत्क न जिघां सति ॥

वा० नि० ७ आत्माविनासमानवादेवंविधानानामुपासनांतराणां तद्वत्त्वाच्चैव श्रुतिविशिष्टो कथं सांख्यिकं प्राणसमाधानं प्राणगन्तुं संस्था
 नमित्यर्थः ज्ञानेति श्लोकनयं वाक्यं श्रीतोस्तव पुषोः श्रीनंदपुरपानः त्रैलोक्यपुः प्राणः हराकाशकसिंशिनोः प्राणो कः
 नुष्टुलउवाच ॥ शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यामि ते मया ॥ पश्येदं नगवत् सर्वदेहगोहं मनोरमां ॥ तत्रोद्योधिः स्रुतौ प्रसू
 तावतिनो मुने देहस्य मध्ये हसन्नेत्रे नो मम बाह्वितो मम वास्तिनो ॥ प्राणपानवितिख्यातौ प्रकटौ प्रकटौ नो वरनिजा ॥
 तयोरनुमरन्ति न मुने गतिमहे स्थितः ॥ श्रुतोस्तव पुषोः निमित्तं नित्यमश्वरपांथयोः ॥ कजेवरमहायंत्रवाहयोः श्रमग्रनयो
 रुराकाशकसिंशिनोः स्त्रीषो मत्स्वरूपयोः ॥ तयोर्ममांशुसरतः प्राणपानान्निधानयोः ॥ गतिं शरीरमरुतो राशरीरमरु
 दयोः ॥ नाग्रत्प्रसूतेषु सुमहेवममरूपयोः ॥ सुषुप्तसंस्थितस्य वज्रसनाच्छेति वासना ॥ सहस्रविनिनिष्ठतां गाह
 दिसतस्तुजवाहपि ॥ उर्जस विद्यामानपि गतिः सत्त्वमतरानयोः ॥

अपानः शरीरमहस्तेति ॥ सहस्रविनिक्रान्तां न सहस्रं विनिष्ठं तान्यंगानि यस्य तस्यांशसहस्रधीच्छिनादित्यर्थः ॥ विस २६
 तस्तुजवाहपितयोः प्राणपानयोगतिः सत्त्वमतरा उर्जसान् ॥

प्राणशनिअपंप्राणः अनिशं स्पंदशक्तिः स्वरूपा च नात्मिका यस्य सदा गतिर्धर्म्यता रक्षास्ति यतिः ॥ अयं च प्राण ऊर्ध्वगः सन्नस्पवा
 याभ्यं नरे द्वाहं शृणु जपयंति वहिः ॥ निसरणं वा वाह्यमहितं देहस्य नरे नृत्र ऊर्ध्वगः स्थितः पूर्वोत्तरादयः ॥ निरुद्धा स एव सृ
 ष्ठा यो न के हस्तश्चापानरिति ॥ अयमपानस्तु ॥ अवाक् ॥ अधोगमनरत्ना वस्थित इत्यपमेव विन्येषा ॥ अन्तु प्राणवदेव नर्थजिप्र

प्राणममनिशं ब्रह्मनस्यं दशक्तिः सदा गतिः ॥ सवाशगतिः स्याज्जं नरे देहे प्राणो ये मूर्ध्नि स्थितः ॥ अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मचस्यं दशक्तिः
 ॥ सदा गतिः ॥ सवाशज्जं नरे देहे वपानाया मवाकृष्णिनाः ॥ नाग्रतस्तपतश्चैव प्राणा यामोऽपमुज्जमः ॥ प्रवर्तने यो निजस्य तं तावद्वय
 मेष्टुता ॥ वायोऽनुस्वयं प्राणानां वमं बुजको रेशना ॥ स्वमेरनास्तपन्नानां मंतस्वरे च कं विदुः ॥ द्वाहं शृणु जपयंति वापमाक्रमतां
 ततः ॥ प्राणा नाम गमस्य श्रेयिस पूरक उच्यते ॥ वाप्रासरापतसंतरपाने च न्तवर्जितः ॥ योरूपप्रहरणः स्पृशो विउस्तमपि हरका
 नस्तिस्रो यमुज्जमः ॥ प्राणायामो विज्ञस्य प्राणपानगतिज्ञस्य ज्ञानः ॥ स्वपतश्चैव प्रवर्तितो न प्राणाधामे नावहेय मेष्टुता ॥ द्वाहोति ॥
 द्वाहं शृणु जपयंति वाह्यं देशमाक्रमतां प्राणा प्राणाहृतीनां तनो ॥ विस्तु नो योगसंस्पृशः प्राणा वायवो नां परस्परं संस्पृशः स
 पूरको वायुस्तु च ते ॥ श्रीशरपेरुपावा प्रसूदा देशं उजा परिमि नस्य प्रहृष्टप्रराणा ॥ स्वनरतिपाते स नपववाधमाक्रमता
 मित्यवयः ॥ वाहादिनि ॥ अयः ॥

१८ वा० नि० वा० नेवायोवाद्यानप्रदेशादतः॥ परापतति सति शरीराम्यंतरो प्रविशति यन्त्रवर्जितः॥ अयमसिद्धिः प्रपूरणः शरीरपूरणाय
 स्य त्रिभिर्मापेयैः पूरकैः विदुः अंतःस्थं विदुः शरीरं कः पूरणं॥ अपानमिति अपानवासां संगते सति हृदि प्राणेषां वायुना
 स्फुरिता तावत्सोवायो निश्चला गतिः कुंजकावस्था च ते॥ यो योगिनिश्च नृत्यते अयमवस्था विशेषो नः कुंजक इत्यर्थः॥ शरी
 रयाने स्तंगते प्राणेषां वायुना स्फुरितो हृदि॥ तावत्सा कुंजकावस्था योगिनि यदुत्तयेत॥ रेचकः पूरकश्चैव कुंजश्चेति केचिन्नास्ति
 तमहं नरस्थितिः पञ्चस्वभावातिनिर्वहिवारशो गुलपर्यन्तं न साग्रसमं मुखे यो म्नि नियमाणं न स्पलं विदुः कुंजकं बुधाः॥ वायो
 न्मुखस्य वायो यानि नासिकाया वधिगतिः॥ न वायुपूरं बाधं विदुः योगि विदो न नाभनासाग्रादपि निगमिष्यद्वा दृशं ना॥ वधिर्गतिः
 ॥ वायो यो स्तं विदुः शरीरं परं वायुहरकं॥ वहिरस्तंगते प्राणेषां वायुना पान उद्गतः तवत्प्राणसा - वस्थं वहिर्मुं कुंजे कं विदुः॥
 रसां न रेव वायोः कुंजतवानवाप्तेति॥ वासो न्मुखस्य प्राणवायोः यानासिकाया वधिगतिर्नस्ति॥ न गतिविशेषं बाधं वाच्यं पूर
 कं विनिदुः॥ अपरस्यापि वाच्यं पूरकं स्य वत्स्यमाणं वा हायवदेशः॥ नासिकाग्रलक्षणं स्य वायुदेशस्य पूरणं शवायुपूरकं च
 नामेति॥ नासाग्रादपि निगमिष्यद्वा दृशं नावधिः॥ गतिरास्ति तं विशेषं परं वायुहरकं विदुः॥ वहिरिति॥ प्राणे वहिरस्त्वगते स्या
 च वपानो वायुरनरा कर्षणं शरीरो ने उतः॥ तावत्प्राणसमावस्थं पूरकं सत्तुल्यमवस्था विशेषं वहिर्मुं कुं विदुः॥ शरीरादनिवक्तव्यो
 कुंजितश्चान्॥

अंतरिनिवायोरपानोदयसर्वकियरंतमुखित्वंनवायुरेवकंविंयान्। वहिःकुंजिनस्पवायोःअनमुखिप्रयोरनानाश्चष्टिविति
वाह्याःहरकास्त्रयःअंतराश्चत्रयःअतिरिक्तौतौवाह्यहरकाविमष्टविधंवन्नायश्लोकद्वयेनस्थलाप्राणपानागतिमाश्रित
अतुल्यत्वंवायोयदिपानोदयरूपकांतवायुरेवकंविंयान्विमानंविमुक्तिदं। द्वादशांतात्समुच्चायरूपपीवरतापरा। अपानस्पव
हिघनमपरहरकविडः। वाह्यानामंतराश्चैवकुंजकादीननारतं। प्राणपानखजावांस्ताचुद्धा नूद्यनजायते। अष्टाहवेमे
हारुदेरादित्रिदिवमुत्पन्नः। स्वजावाहेहवाष्टनांकथितामुक्तिरामया। अव्यग्रमस्मिन्व्यापारेवात्परिजहन्मनः। हि
नेःकतिपयेरेवपरमाप्तिकेवलं। पनुरम्यसतःपुंसोवहिविषयवृत्तिषु। नवधानिरतिवेतःस्वरतौब्रालण्यथा। एता
दृष्टिमवष्टम्यस्थितास्थिरबुद्धयः। प्राप्तप्राप्तव्यमखिलनैरविस्विनास्तपवहिन्यथागच्छतानित्यजायतीखपताय
वापषाचेक्रियतेदृष्टिस्तनवधनमाप्यताप्राणस्याम्कदयोब्रह्मनृपनयत्राहरिस्थितान्॥१॥ इत्युलपर्यन्तेप्राणस्तयास
पवहिः॥
मेददृष्टमुक्तं। अनंतरश्लोकवद्वेनसत्संगतिमाश्रितरवेदेरानिरूपिताहनिविवेकः। पतरिति। सरतौआनक्यानिस्मिता
यानस्त्रिकापाप्राणस्येतिहरिस्थिताममयत्रान्प्राणस्याम्कदयउद्गमनंअयंप्राणवहिरिदृशगुलापर्यन्तेअस्तयति॥

वा० नि०
१७

अपानमेति। यन्प्राणस्य अयः तस्मादादशं तावत्प्राणस्योदयः यतश्च प्राणस्योदयः हतमेपानस्योदयस्यार्थः अपान इति। अपानस्य अंशं न रूपं चारुं दृष्टं दृष्टं तद्रूपं वायुतं आगत्योपपद्यति पुष्पानि। प्राणस्तु सूर्याग्निरूपं वादिहं वपुः पाकपुं कं गे
निद्रस्य प्राणपानगतेः प्राणायामरूपेणानुसंधानप्रकारमनिधायैहानी प्राणगत्यनुसंधानमुखेनात्मा अनुसंधानप्र
कारमाहा अपानेति। अपानशक्तिः अपमरूपस्य च इत्यर्थं तस्यां शरीरगतिकला। पकदशः प्राणविवस्वताप्राणा

अपानस्योदयो वायुदशं तावत्प्राणमुने। अस्मिन्गतिरथो नो जन्मभेद इत्यसंस्थिते। अपानस्य इमाहेहमाप्याययनिवाह
ताप्राणस्मर्येतिरथवापवंत नरिहं वपुः। अपानशक्तिः तस्मात्कलाप्राणविवस्वता। यत्र प्रस्तातुरसाधननयो न
नमोदरः। प्राणकस्य तथा तस्या अपानसि तांशुना प्रस्तानत्यहमासाधननयो जन्म नमोदरः। प्राणगतागती कुर्व
नसंघने सूर्यचंद्रौ॥॥

रथेन सूर्येन यत्र यस्मिन् आत्मनश्चेयस्मायस्य आत्मनः प्रपन्ने न मे हता तत्तदंत द्वात्मनश्चामासा
यानुसंधायानय पुनर्मनोव्येताप्राणे निर्वर्धयारव्येताप्राणपानयोः परस्परपरोपोपन्नत्पन्नवशाद्भवति। नरेकात्मनश्च
मनुसंधायमुच्यते इत्यर्थः। प्राणकस्य तस्याकलेति संबंधः॥

१७

प्राणेति। इदमपाने प्राणमज्ञेन मुखे सति। प्राणे च अपानमज्ञे सति। यत्र त्वमुनयोः प्राणपानयोः अंतरालं मध्यस्थिति
तथावर्तते तत्तदंत त्वमासाधनरो न योन्याय न इत्यनुवृत्ता संबंधः॥ प्राणेति। यः खलु विदूषात्मा प्राणज्ञयसमीपस्थः
प्राणस्य दादशं तरे ह्ये सति। सयं समीपेति श्रुतिसाक्षितया सनिधेतेन तु स्वयं श्रायते। अपानोदये च कोटिगः समीपः सा
प्राणमज्ञेन मुखे प्राणे प्राणे वा पानमज्ञे के। उभयोरंतरालस्य ननु योजायते नरः॥ प्राणज्ञयसमीपस्था अपानोद
यकोटिगः॥ अपानप्राणयोर्मध्ये विदात्मानमुपास्महे॥ अपानोः स्वगतो यत्र प्राणेनाम्फरितः रूपेण
कलाकलं करहितं तश्चित्वमुपास्महे॥ नायानोम्फरितो यत्र प्राणश्चास्त्वमुपागतः। नासाग्रगगना
वर्तते चित्वमुपास्महे॥

हीनतु स्वयमुद्रेति इत्यपानप्राणयोर्मध्ये साक्षिणं विदात्मानमुपास्महे। एतदेव विरलेति। अपान
इति। कलाकलं करहितं अविद्यासंधं रहितं। नाना इति। यत्र विद्वत्प्राणे स्वमुपागतः अपाने श्वनाश्वनास्
रितः। नासाग्रगगनावेर्नामिकायाश्च प्रजागे यद्गगनदादशं तद्रूपं तत्रावर्तमानं प्राणाप्राणप्रवर्तकतया गग
नागमवेकवर्तितं तत्रादवावित्वमुपास्महे॥

वा० नि०
२०

यद्विनिर्गतं च खिलकलनाकलंकहीनां परमात्मरूपत्वात् कलरागणेन अविद्यात्मेन परिवर्जितं वापरितो व्याप्तं न जीवरूप
ताना अनुभवति न वस्था नुनैवैकप्रमाणेन दर्शयते परं प्रयथैव एवेति अनेन दर्शयते मे एवैवैति विरूपे आ आत्मनि वि

यद्विनिर्गतं च खिलकलनाकलंकहीने परिवर्जिते च समस्तकलागणेन अनुभावने परं तदग्रं सकलसुरप्रणतं परं प्रयथैवैवैति
उवाच ॥ एषा हि विविधैः श्रुतिस्मृत्या प्राणसमाधिना ॥ क्रमेण नैव संप्राप्ता स्वयमात्मनि निश्चितं न नूतनं न विष्णुं च
तयामिक द्वावना दृष्टिमात्रं विष्णुमिव वर्तमाना मिहात्मना ॥ इदमद्य मया ज्ञेयं मिदं प्राप्या मिसुदंश इति चिंतयन्ते न
विरजीवा म्पना मयः ॥ नस्तोमिनश्च निरात्मिका विविक्ता च न ॥ आत्मनो तस्य वासाधो ते न जीवा म्पना मयः ॥ न तु ष्यति
शुन प्राप्सो न शुनेष्वपि विद्यते मनो मम समं नित्यं ते न जीवा म्पना मयः ॥ परमं त्यागमात्रं सर्वमेव सदैव दिजीवितारिम
यात्पुनरेते न जीवा म्पना मयः ॥

श्रुतिस्मृत्या प्राप्ते नि संबंधः नेति नूतं तद्विषयं न चिंतयामि ॥ वर्तमाना मे वददृष्टिमात्रं व्या
त्मना स्वरूपेणेव तिष्ठामि ॥ विरजीवित्वहेतुमात्मना विनष्टप्रकारमेव प्रपंचयितुमाह न वनिः सोकैर्दृष्टमिति सुदूरं
अनिनवैवस्तु परमं त्यागं त्यज्यते नेनेनेति त्यागौ वैराग्यं प्रकृष्टं वैराग्यमित्यर्थः ॥

२०

प्रज्ञातेति तत्र वा जनेनाम वर्तमानेन पवस्तु दर्शनीको तूह जे न इत्तं कुतूहलं रम्य दृष्टे वा जने परिकीर्तितमिति शोकेन दृष्ट
वस्तु विषयः समीहितं न विषय इष्टवस्तु वांकितां आश्रुति आशा पाशा परवशायाः चित्रवत्त्वेन तं संस्पृश्य च दहामि

प्रज्ञातवालनेवीतशोकमस्तसमीहितं ॥ मनोममामुनेन तत्र तेन जीवा म्पना मयः ॥ ३३ ॥ अयं वैश्वः परमार्थममायम
न्यतः ॥ इति ब्रह्मज्ञाना मितेनास्मि विरजीवितः ॥ आशा पाशा विनुनायाश्चित्रवत्त्वेः समीहितः ॥ संस्पृश्यं न दहाम
नेस्ते न जीवा म्पना मयः ॥ सुखितोस्मि सुखापन्नेः ॥ खितो दुःखिते जमेने ॥ सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवा म्पना मयः
॥ अपयच जधीरोस्मि जगन्मित्रं वसुं यदि जावा जावेषु नैवास्मि तेन जीवा म्पना मयः ॥ एतन्ने कथितं ब्रह्म तथास्मि वि
रजीवितः ॥ तदा ज्ञात्वा त्रसिध्यं ध्यायेन्न ज्ञानपारगः ॥ ३४ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ अहो नु विनो भवना कथं तं ब्रह्म सत्यं ॥ अ
त्मा ह्यत्र प्रकथितः परं विस्मयकारणं ॥ तदस्त्ववैकल्याणं प्रविशत्वा गुरुं शुभं ॥ मध्याह्नममयो यमं ब्रजामि सुरमं हि

३॥

समाहितत्वात् तेन जीवामि ॥ अपहृतिः अपधाय आसि समये अवजदोस्मि ॥ संपत्तौ सौजगत् ॥ सर्वस्य मित्रं च सर्वदा
भगवतः सर्वस्योपकरणात् ॥ जावा जावेषु नैवास्मि ते वा जाव न्या इति परार्थगतेनेन ननु सदर्शो धामीत्यर्थः ॥

वा० नि०
२१

अतिनिःअनुव्रजाकदयेनिअनुव्रजनकेनेनअजमनुव्रज्यामाकुर्वित्थी इतीति। यद्यक्रेतत्समाचरद्वेक्रियामेनु

अनुव्रजाकदयेनिस्वर्गोप्राजमितिबुवन्। विष्टरादमुद्यायननःखगवदास्तः॥ योम्रियोजनमात्रेनुमदनुव्रजयोग
कमयानिवारितः कृत्वा इत्याज्यासंगतिः सता॥ यातेकृतयुगस्याहो पुनस्तेनास्मि सक्तः॥ संगतोहमुष्टेनमेरोः
शृंगदुमो नदी। अथरामकृतेहीणेनेतासेप्रतिवर्तते। मध्यनेतायुगस्यास्यजातस्तरिपुसूदना। पुनरप्यष्टमेव
पेनेनेवोपरिजनतः। मिलितो नरुसुष्टोमेतथेवाजरूपवान्। इति संकथितं विभं नुष्टुष्टो हत्रमुनमं। श्रु
ताविचार्यचैवान्यथक्रेतत्समाचर॥॥ इति निवीताप्रकरणेनुष्टुष्टोपाख्यानेनामैकोनत्रिंशतिः समाप्ता॥

श्रुष्टुष्टोपाख्यानेनामैकोनत्रिंशतिः समाप्ता॥॥ इति निवीताप्रकरणेनुष्टुष्टोपाख्यानेनामैकोनत्रिंशतिः समाप्ता॥

२१

एवंप्राणहमनुसंधानान् विव्रविश्रान्ता निवीणमुक्तं। इहानीतदेव हजया विवित्रविश्रान्तिं नत्त एनिवाणिं नवती कच्य
तौ। नत्रतावदेहानिमानस्य सर्वनिवाणि पायप्रतिबंधकत्वात् नत्रिष्टुष्टे हि ते किंचिदुपदिशति। आनासमिति। इहंश
शरंवेस्तनअनासमात्रप्रतानिमात्रमिदमुपि संप्रतिअविवारदशायामित्यत्रयमित्यहमिति वात्मनो नेहेन चानिमा

वसिष्ठ उवाच॥॥ आनासमात्रमेवेदमिपे संप्रतिनासते॥ अप्रनामाहमित्यत्र सदेवशरीरकं। मां सास्थिमयनि
मीणदेहोमिति विज्जमां त्यजसं कल्पन्निष्माणदेहः सत्रिसहस्रना॥ सुखनत्यगतो येन स्वप्नदेहे नदिक
तात्परिजमसि हेरामसदेहस्तक संस्थितः॥३॥

नाविषयतया नशतः करणेनासते। विचारमाणे पुनरसदेवमिथैव कल्पितत्वात्। मांसेति मांसास्थिमये निवाणिय
स्यतादृशे देहोहमिति यो विज्जमः सत्यजा एवेविधीनां संकल्पकल्पितानां देहानां सहस्रशेषविमानतादित्य
थः देहासत्यमेवाहसुवेति। सुखनत्यगतस्य नेदिकृतदन्मणहेतवो येष्वप्रदेहाः तेषां मे सत्यत्वेन यान्कप
णमेवेत्यर्थः॥

जागरयामिति जाग्रदशाया मपि मनोरथ पथेन प्रवहतः चित्रस्य देह विस्मरण पर्यवसितं यत्प्राख्यं तन्मनोरथं न
अपिमिथ्या हे हे नैव हे शान्तरन्ममामिति मयि ही घेति ही घवाचि विन्नमं नीलं न न इति वत्त विरकालानुवृत्तौ न्नीतिं ग्रा
मासमात्रमिति जगत्तु मन्नावाध्यताम् ॥ असन्नप्रतीयमानता अतः आनासमात्रे प्रतिजासमात्रमेव न वास्तव
मित्यन्यकलानात्मा गमेव सम्यगालोकने विदुः ॥ अवश्यमिति मरणस्य जनने नैव आवश्यकत्वनिश्चयान्न

जागरया मनोरथे येन स्वर्गपुरात्रां परिन्नमसि मेरुं वा स देहस्ते कमेष्ठितः ॥ ४॥ ही घेति प्रमिमं विद्मि ही घवाचि
न विन्नमं ही घवाचि मनोरथे स सा रं युने हन ॥ ५॥ आनामात्रमेव देहसन्नासन्नगत्रया इत्यन्यकलानात्मा गमेव
गालोकने विदुः ॥ अवश्यमेव हिमया मुने मिति निश्चयः ॥ इत्यात्ममरणप्राप्तौ किमुप्यापरित्यजेत् ॥ अवश्यमेव ज्ञाने
न किंचित्सुविनवाहिकं प्राप्तये पुरुषेण तिला नेथ स्य कमेदः ॥ प्रविनाग परित्यज्य परार्थपि उल्लंघनं आनासमात्रसा
मान्यमिदमात्रलोकपानत्र ॥ ७॥ तप्राप्तौ परित्यापो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ अवश्यमिति जातेन जीवता पुरुषेण सुविनवाहिकं

विद्येयः प्राप्त्यमिति निश्चयार्थं जाते पुमदोपिनो विदुः इत्यर्थः ॥ प्रविनागमिति जातेन जीवता पुरुषेण सुविपरायपि उल्लं
घनं परार्थविगसि मुयात्मके प्रपचे प्रविनागने ह बुद्धिपरित्यज्य इदमात्रासमात्रमेव सामान्यं सर्वविद्युत्तं संचिन्नात्रमे
वा लोकयन्नुमेधत् ॥

अनासेति यत्कारणात् आनासमात्रमपि विन्नामर्षिकलं किं न चित्रसंबंधं हृदयितं ॥ ततः कारणदपि आनासमात्रमेपि
संयज्य निराशा सो न विनिकल्प्यो न वराग इति ॥ रागद्वेषादौ संप्रोमनो विलीनो न नावास्थितौ किंतु निर्गतौ स ए
व कल्पनरुः सर्वपुरुषार्थमाधकत्वात् ॥ तस्माद्गदिरहितानुपुंसः सकाशात्त्राके किनामथेयो न लभ्यते सर्वमपि
अथो लभ्यते इत्यर्थः ॥ यश्चिन्ते पुनः शास्त्रशास्त्रिनो विदग्धाः लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुण अपि प्रज्ञावर्गप्रज्ञा

अनासमात्रं मखिलं विन्नामर्षिकलं किं न ॥ ततस्तदपि संयज्य निराशा सो न वा तमारागद्वेषसंप्रोमनो विलीनो मनो
विलो ॥ यस्य कल्पनरो स्तस्माकिं नामा इ न लभ्यते ॥ १॥ ये प्रज्ञावर्गविगमा पन्ना विदग्धाः शास्त्रशास्त्रिनः ॥ रागद्वेष
मया मान्यगर्हनालोधिगस्तत्तत्तां ॥ इह सारं चक्रं हिना नौ स कल्पमात्रके संरोधितायां वहनाद्युने दन रुधते ॥

वंतो वयमेवेत्यहंकारमापन्नाः संतो रागद्वेषमया ॥ रागद्वेषनूयिष्ठा ज्वंतीति मान्यगर्हनाः ॥ हरनारवहनरुमत्तान् वरुम्
व्यायेगर्हनाः तन्नुयाः तान्धिगस्तनेन स्पष्टवा इत्यर्थः ॥ इहमिति संसाजैरो जन्ननमरणादिप्रावाहः स एव चक्रं चमा
णशीलत्वान्तस्य संकल्पात्मकं चित्रमेव नाभिः प्रवर्तकत्वात् ॥ अतश्चित्रनिरोधे संसारो निरुध्यते ॥

वा० नि०
३३

सोचितायामिति मनसि सोचि ते संसारः प्रवृत्तेषु ननु प्रकारं तरेण रोदुंशकते प्रजेति प्रतिनासो जन्मं ग्रामादिसं पन्शा
स्त्रं अध्यात्मविद्या पौरुषं पुरुषस्य कर्म जयेति मनोविकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवावशिष्यत इत्यर्थः विज्ञेति मनः पि
ज्ञाच परवशस्तु केनापि परित्रातुं नैशकान इत्यर्थः नो जेति नो गौ नो गा विषयविस्तारः आर्पणं जीवन्मुक्तस्य

सोचितायां मनोनाम्यामिदं संसारचक्रं ॥ प्रपन्नाशोधितमपि प्रवृत्तेषु ववेगतः ॥ परं पौरुषमाश्रित्य बले प्रज्ञाचयु
क्तिः ॥ नानि संसारचक्रस्य चित्रमेव निरोधयेत् ॥ प्रज्ञासौ जन्मयुक्तेन शास्त्रसं बलिनेन वा पौरुषेण नयत् प्राप्तं
नतकंचन लस्यत्यतो जयप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणं मनः पिशाचमुत्सृज्योसिसोमिस्थिरो न वा वित्रपद्म
हाकाननं शास्त्राणि न बांधवाः ॥ शक्रवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवं ॥ संसात्रं चित्रवेतालं गुरुत्रास्त्रार्थबांधवाः ॥ श
क्रवन्ति समुद्रं तुल्ययेकात्मगं यथा ॥ नो गा नो गा वहिः कार्य आर्यस्यानुसरेत्यहं ॥ प्रविचार्य महार्थं खमात्मानमेकमा
श्रयेत् ॥ अत्रेमा मयं दृष्टिं महामोहविनाशिनां ॥ शृणुया कथिता एवमिमं कैलासकंदरो ॥ संसारः स्वज्ञात्यर्थं
देवे नार्हेडमौलिना ॥

२३

महार्थं परमार्थसिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत् ॥ आहार्यत्वमिति पाठे स्वात्मन एव महार्थं त्वं प्र
विचार्यति मेवात्मानमाश्रयेदित्यर्थः ॥ अत्रेति अपरां दृष्टिं अत्यं आत्मा ज्ञानोपाया ॥

अस्ताति दिक् च मदिपि परममुक्तः ॥ कदाचिदिनिशोकदयं वाकं ॥ स्तनपुटिकः पुटिका पूजा पुष्पनिर्हेययोग्यापुटि

अस्तीडकरसंनारनासुरः परमो दिवः ॥ कैलासो नाम शौलें दोगौ शीरमणमदिरं ॥ तत्रास्ते नगवारे वोहरश्चंद्रकजा
धरः ॥ २३ ॥ नयं जयन्महादेवं तस्मिन्नेव गिरौ पुरा ॥ कदाचिद्वसं गंगा तदेक्षिताश्रमः ॥ तपोर्थं तापसाचारं चिराय
रक्षितं न्यतिः ॥ सिद्धसंज्ञां तव लिङ्गः कृतशास्त्रार्थसिद्धहः ॥ पुष्पाथं स्तनपुटिकः पुस्तककूटसद्गृही ॥ २४ ॥ एवमु
णविशिष्टस्य कैलासवनकुंतके ॥ तयः प्रवरतो रामममकाजोत्पवर्त्ततः ॥ २५ ॥

का अस्तता ॥ प्रोभायेन मनशा ॥ पुस्तककूटसं ग्रही ज्ञानशास्त्रविषयाणां पुर्वस्वकानां यः समूहः स तत्संग्रहशाखः ॥

वा० नि० २४ अथेति श्लोकवतुष्टयं वाक्यां । कदाचित्तु वरुजस्य आवणपरुस्य गतेऽष्टमेदिने रात्रेऽयं नागे ह्यमागतं सति सृप
कोहं समाधितनुतां नीवा नास्य मग्रदक्स्थितः । सन्तकानने ह गित्येव समुहितं शुभ्रा न्नशतसंकाशं वंचरिदुग

अथैकासकहाचिनुवहुलस्याष्टमेदिने। गते श्रावणपक्षस्य रात्र्येह यमागते ॥ २६ ॥ हिसुसंज्ञात्ररूपासुकाष्टमो
नस्थितासिवाखहृद्येधांधकारेषुकुंजेषु गहनेषु च पतस्मिन्समये तत्र यामादै प्रथमे गते। समाधिं तनुता
नावास्थिताहं वाह्यमग्रदक्ष। अपरं कानने तजोऽगित्येव समुच्छितं। शुभान्नशतसंकाशं वेदिह्युगणेपमां
प्रकटीकृतदिक्कंजं तदा लोका ममास्मवान्। अंतः प्रकाशं नृपजिन्या बुद्धिदृष्ट्या विजो कितम्। यावत्पत्रा मितं सा
उप्रासश्चंद्रकजाधरः गौरी करार्पित करेनंदिप्रोत्सारिताग्रगः ॥

लोपमोतोन्नोपनृपमित्युच्यतेः। रुदित्यर्थे हि गितातिशयक्ययनः पापाव॥ ॥ ह्र॥ ॥ रामसेमा॥

शिष्यानिशिष्यानुद्बोध्यासमाधेय्याथतस्यपरमेस्वरस्यरष्ट्रिहृतंपुरोभागमंपदारेति। नाविधैस्तत्रनमस्काराणीत्र
 हांगपदांगदिनेदेनस्तोत्राणांचलौकिकवैदिकनेहेनभिन्नत्वानानाविद्यत्वांततश्चितादृश्येवयादृशाशिवस्मविहिताता

शिवपदागादिमदनस्तोत्राणां च लोकां कवयः पदं पदं रचयन्ति । तत्र
 शिष्या उद्योतनः स्थान एही वाचं मुसंयतः ॥ अगमं सुमनास्तस्य दृष्टिस्तमहं पुरः ॥ तत्र पुष्पांजलिं दद्याद्वा देवत्रिलोचनः ॥ द
 त्वाद्येण मया देवः संप्रणम्या निबं हितः ॥ नतश्चंद्रप्रनासराज्या अद्या शीतलयातया ॥ रशासवन्निहारिणा विरमस्मा स्मरारु
 तः ॥ ३५ ॥ पुष्पसारूपविष्टाय तस्मै लोकासाहिणे ॥ अर्धपुष्पं तथा पाद्यमस्तु पेसापितं मया ॥ प्रशूरपुष्पांजलयो विकीर्णा
 बहवपुरः ॥ नानाविधैर्नमिस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चिनिशिवः ॥ ततो जगवती गौरी तादृशैव सपयया ॥ सैकजिता सरवीयुक्ता गण
 मण्डलिकैः पद्मनेकद्विकल्पाणकारिण्यः संविदस्ते स्मिराव्यदे ॥ ३६ ॥ कच्चित्रपले निविध्रं कल्पाणमनुवर्तते ॥ कच्चित्प्राथम्यमुप्रा
 तं कच्चित्प्राथम्यं ॥ स्तथास्तु जात्रे दृष्टां शीतोशुरस्मि शीतलयागिरा ॥ तत्रोपविष्टो वाचमामर्देत् कलाधरः ॥ शत्रुत्पन्नं शमयति विश्व
 ः प्रासविश्राजः ॥ त्रिभीतपः ॥ पदं वादिनिदेशो शसर्वलोकैककारणो ॥ गिरु नयत्रा लिङ्गो मयोक्तं रधुन दनादस्य तिकल्पाणव
 तामिह महेश्वरानवकिंचनदुःप्रापं नवकाश्चननीतया ॥
 इत्येतां गाणामं रजिका प्रमथ्य समुहः ॥ ब्रह्मत्रितिपरेपदे प्राप्रविश्रा

नामिहमहेश्वरानवकिवेन्दुः प्रापेनवकाश्चननीतया॥ इत्येवागणमंडलिकाप्रमथसमूहः प्रलन्ति। पश्येपदेप्राप्रविश्रा
तपःतेसंविदः स्थिराः कश्चिन्नायोगात्ररायानसेतिक्वचिदित्यर्थः॥

पा० नि०
२५

वृत्तिनिवृत्तुस्मरणजनितानंदैवपरिपूर्णिनिवेतसो॥ वृत्तक्रानांपुरःपुतेजागेयेनप्रणमंतिनेजगकोरोनसंति॥ न इतिदेशः॥
गवंगकलिंगादयःजनपदाः॥ ग्रामाः॥ वृत्तक्रानिवासापवदेशादयः॥ श्याय्या इत्यर्थः॥ फलमिति॥ नृदुस्मरणं नतस्यपुण्यस्यपुस्तकतमं

वृत्तुस्मरणान्नपरिनिवेतसो॥ नतेमत्तिजगकोमोरोप्रणमन्निनवेपुरः॥ नेदेशास्तेजनपदास्तादिशस्तेचपर्वताः॥ वृत्तुस्म
रणोकात्राधियोयशस्तिनाजनाः॥ फलं नतस्यपुण्यस्यर्वर्तमानस्यमेवनं॥ नतेनिवैयतोवीजं वृत्तुस्मरणं विनो॥ नानामते
ककचशोवृत्तिजोत्यानिशाकराः॥ अपवापिपुं वृत्तुस्मरणं प्रमो॥ वृत्तुस्मरणेदारविज्ञामणिमतेमया॥ मन्त्रसिमापदं म
द्भिदेनैतत्पतेपद॥ इत्कत्वासुप्रसन्नं तं नगवत्तं महेनवरं॥ अत्रोचं प्रणतो नृयापद्ममतिदिदं शृणु॥ नगवंस्तत्प्रसादेनशृणी
मेसकलादिशः॥ किंचुष्ट्यामिदेवोसंदेहं नत्रनिर्णयम्॥ ब्रह्मिप्रसन्नयातु संवृद्धात्यक्तोद्गमनामयोमर्षपापकृयकला
एवईनमादेवार्चनविधानं तच्चीदेशं नवतिप्रमो॥ श्रीमहसजवावाशृणु ब्रह्मविदो अथदेवार्चनमनुमम्॥

सुक्तनस्यफलं पुण्यस्यासंनवोवर्तमानस्यपुण्यस्यसेवनं नतेनि॥ पुण्यं सर्वं ईयतीत्यर्थः॥ इत्यनुस्मरणेनपुण्यसाहु २५
रथानापप्यतःपुण्यस्यवीजं देवस्यस्मरणं पूतवेतसः पुण्यकरणेच्छाप्रवृत्ते॥॥॥॥

नेनिष्पृष्टं यं वासां साकारस्यवस्तुवापरिच्छिन्नं चान्नश्वरं वा वाक्यनिममताद्यंतैरेवनेविन्मात्रमेवदेवशब्दार्थः॥ आकारनिष्ठा
कारादिभिः परिच्छिन्नेपितेवस्तुनिदेववेनामुपगम्यमानवैसतितन् अरुत्रिमवाचारिदेवजसणंकृतः संनवेत्तातस्माद

नदेवः पुण्डरीकाक्षो नवदेवस्त्रिलोचनः॥ नदेवो देहरूपो हि नदेवश्चित्तरूपधृक्का॥ अरुत्रिममनाद्यंतैरेवनेदेवउच्यते॥ ५२॥
आकारादिपरिच्छिन्नेपितेवस्तुनितत्कृतः॥ अरुत्रिममनाद्यंतैरेवनेविच्छिदं विदुः॥ देवकस्यादिनिचेतन्यमंताव
उच्यते॥ नदेवदेवज्ञानकथ्यतेतत्प्रलयेन॥ अज्ञातशिवतत्त्वानामकिराद्यर्चने॥ योजनाधुयशक्तस्यक्रोशाधाप
रिकल्पते॥ विद्योमेवकिंलास्तीहपारावारविवर्जितं॥ सर्वत्रासेनववेत्यं यकस्यात्रेपुशिष्यते॥ ५५॥

रुत्रिमवाहिलरूपं देवनमेवविच्छिदं विदुः॥ अज्ञातेति॥ अज्ञातशिवतत्त्वानां देहशंविच्छिद्यमज्ञाननोविदितिपारावारवि
वर्जितं॥ उत्तररूपविधिरहितं असेनववेत्यं दृष्टा संस्पृष्टं यद्वस्तुकस्यासेवशिष्यते॥ नदेवविद्योमसर्वत्रस्ति॥

या०
३६

बोधसिन्धो बोधस्तुतानेमास्येनमपूणितादृष्टिः शनो निर्विकारविज्ञेति। नम्यविष्टि वस्य अग्राणि श्रेष्ठानि पुण्याणि ते शिवं पूज्यं वि
दुः अरुत्रिममिति। अरुत्रिः साधनासाध्यवहिः साधनानि बाधप्रयत्नेः असाध्यं केवल्यसुरं वनं स्मान्मूर्खान् देवादर्चनादवाय
तो देवदूतायावाद्यामन्त्रेनेदेनदेविधम्यवहमाणावावाद्येष्टजो वक्तुं न शक्नुते इति तां देवतामाह। संविदिता सर्वकलातीना विदु
निप्रतिष्ठाविद्याशांतिशास्त्रनीतारम्यकलातीनाय वनतात्मप्रपंचातीनाय वनतात्मप्रपंचातीनेत्यर्थः। यदुक्तमवास्तवं।

बोधः शास्त्रं शास्त्रमथेति पुष्पाण्यग्राणि तत्रेतेः शिवं विन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविरोविदुः॥५६॥ त्रामबोधारिनिष्पृष्ये देविशास्त्राय
द्वयतिननुदेवाचने विदिनाकारं नमस्विन्मा॥५७॥ अरुत्रिममनाये नमस्वितीयमस्वडितमम। अरुत्रिः साधनासाध्यसुखं नम्या
दवायने॥५८॥ संविद्विद्वत्कलातीनामर्द्धभावात्तरुतिता। नित्यं सदसतोर्मध्ये सत्रीसामाश्रुपिणी। महासन्नात्मताप्राप्ता देव
शास्त्रेन कथ्यते। विकल्पकलितासैव विनखरूपपरिष्कृता॥ त्राप्रक्रमानावय। त्रीप्रयतिकलनास्य॥६०॥

। नमो निरुत्तरि रूपाय सिप्रतिष्ठाविद्यानले मरुतिशत्रिरीतुं शक्तिः। व्योम्रीतिपाः किल कलाः कलयन्ति न वेतासां हि
हरनरं वपदेवदीपमिति सदसतोः कारणकापयोः नावा नावयोर्मध्यं सन्नासामाश्रुपिणी संविद्विद्वत्सन्नात्मताप्राप्ता अ
नर्वहिश्वमर्द्धनयारिष्टाणित्यामहासन्नाशाश्वात्मासती देवशास्त्रेन कथ्यते। विकल्पेति सैव संविद्विद्वत्कल्पकलिता त्रा
प्रभावयती क्रमीवित्स्वरूपा सारिकतासती कलनापदेरुपनावप्रयानि॥

२६

एतदेव विदुषोतिरेतिरेका लरिशक्रां नामुद्रासै प्रनावैर्बलितास्तुतिता सती क्रमाजीवो नूतनाशुबुद्धिर्न विनिपश्चादहं का
रो न वनि। पश्चात्तम नो न वनि। मनस्त्वमिति संसारमवलंबते। मनो मूलत्वात् न स्यायथा हि। कश्चिदिजो वा ल्य एव देवं न
रनी नोपि विमोहाचंडालैः सह विरमुषित्वानदीयान्नपा नृषि न ब्राह्मणैः पश्चात्कथं विप्रचुहं नाहं चंडालोस्मि मन
ने संवंधादिनिमनमानं श्रुजतमवलंबते न ददित्यर्थः। इयमिति अस्मि संविदियमस्मीति परिबिम्बभावेन देहस्थासती

देशकालादिशक्तीनामुद्रासैर्बलिता क्रमात्॥ जीवो नूतनाशुबुद्धिर्न विनिपश्चादहं मनः। मनस्त्वं समुपापाता संसारमवल
वने। चंडालोस्मीति मननाचंडालत्वमिव दितः। इयमस्मीति बोधे न देहास्था परिपातिनी। मग्रा मोहमहायं केऽः स्वाऽः
खत्रजत्यसौ। पुष्टं संकल्पमात्रेण यद्विदेऽः स्वमागतं। नदसंकल्पमात्रेण लयिकात्रकदर्थनाय किं विदपि सकल्पत
रोऽः स्वेति मज्जाति। न किंचिदपि संकल्पसुखमवययमक्रते॥६५॥ सविबेकानितैः कृतासं किं त्यजत दत्तयं। परं नि
मलतामेहि शरदीवनमोत्रं॥६६॥ स्वसंकल्पनकालुषं विनिवायति नानतः। परंप्रसादमासाद्य परमानंदवान्वा॥६७॥

परिपातिना देहानिमानो न न दयायवनीऽः स्वाऽः संव्रजति पुष्टमिति। इदं संसारऽः स्वपुष्टपश्चात्कारणात्संकल्पमा
त्रेणैवागतं नैव पुष्टं संवदितं च तत्र स्मीकारणात्संकल्पमात्रेणैवागतं नैव पुष्टं संवदितं नैव तत्र स्मीकारणा
दसंकल्पमावेनैव वृत्तिरीयते अतो न संसारे का कदर्थिता। न का विदित्यर्थः॥

बा. वा. ०
: ३०

समश्चिन्तयः प्रकृत्यात्मसमासादारागद्वेषरहितवादेरुप्रकारव्यवहारः समाजासः सर्वप्रमाणानां विवेकस्तु मेवायं प्रियस्ते
 कुरुपनपावनासमनः समाक्रान्तिः सर्वानिर्विकारश्चादिष्ठं नूनः स च चक्षुष्यमात्मानमेव दृष्ट्वेति न प्रकारेण प्रजविवाच्य
 त्वसम्पत्सोम्यतां जीवन्मुक्ततामायानि समर्प्यते देवविश्वयोक्तं देववत्पुत्राविन्मात्रं परं देवं समयागगदिरहितं वा सर्वया
 सर्वदियजन्ययो बुधायया प्राप्त क्रमो येन स तु विनया पारसिद्धेन सदीयेन वममवयनं मनागिति च त्रुष्टा विवेकमनागपि श्रे
 ममस्मरसावाग् रस्मयानासस्माकृतिः सौम्यतामजां मायानि प्रजविश्वैवमव्ययं ॥६॥ समयासर्वयत्तु द्याविम्बं देववि
 यरं यथाशक्त क्रमो ह्येनमवर्धयेत् ॥७॥ मनागपि न कर्तव्यो युत्रेवा दृष्टवित्कृतिः कामसंवेदनेनायक्षययेव नूनं
 शिवमभस्य नो ज्ञानपा नेन नानाविन वशाजिना शायना समयाने मयथा नना पये छिवं ॥८॥ कानाचपासं नो गसं
 नाराशिवलासिना सुखेन सर्वरूपेण सं बुध्यात्मानमवर्धयेत् ॥९॥ दृष्टिश्च पूर्ववत्कृतिः पुनरिदं कृत्वा नाप्यत्रो न
 कर्तव्यः किं नहि कामसंवेदनेन इष्टवत्कृतिवेनेन वेन मन्तुपे शिवं प्रजयेना एते देव विष्टुणो नि को नान्न पान सं नो ग
 सं नाराशिवलासिना कार्त्तमनो हरे रनेः याने सं नो गसं नारेः स्व कृत्वा निरा दिरा ह्यग्राह्ये दये सु सुखं स्व
 माधनैर्विजामिना सर्वरूपेण सर्व प्रकारेण सुखेनात्मानं सं व्रस्य भ्यसम्प कृशिवत्पुत्रा च वयं ॥

३०

अथानिःशुद्धः स्वस्य पापपुरुषकाजपाविरिवर्तकचाडुर्जनारिककह्वनना आन्योपयोगिवा मूजा माधनं दृष्ट्या हरिदो पानि
 प्रवाहपनिवात्मना वासना प्रवाहादारागद्वेषरहितवादेरुप्रकारव्यवहारः समाजासः सर्वप्रमाणानां विवेकस्तु मेवायं प्रियस्ते
 हादिकानि रिकृमात्मानं समर्पयेत् सागः नाम्निनिःशुद्धिनि विधानां गगो लानि विधानां त्यागन च स्वयं न ह्यमिति पतनं शोपेत्
 एण प्राप्नो पाहानं चेत्यर्थः निर्विकारनया हर्षविषाददिकारनिवृत्तिहेतु तयाशा स्त ते निःआपा नरमणीयं प्राथमिक दृष्टनुपा
 आधिव्याधियरा तेन मोह सं रगाजिना सखेपि द्रवः खेन प्राप्तेनात्मानमवर्धयेत् ॥१०॥ हरिदो एण यरा जेन प्रवाहपनिवात्म
 नावि वित्रवेशा पुष्पे एण्युदात्मानं प्रदजाये ॥११॥ नो गाना मनि पिशाना नि विधानां वसर्वादात्यागेन वाचरागेण स्वात्मानं बुद्ध
 मवर्धयेत् नष्टं नष्टमुपेहेन प्राप्नो पाहसे निर्विकारनयेन विपरमर्धनमात्मनः ॥१२॥ आपा नरमणीयं यत्र यापा तस इह सह
 न्नामर्धमात्ममयं कृयान्नित्यात्मा चापरे नर ॥१३॥ सर्वदा सर्वरूपेण यस्मिन्निष्ठि तं हिन न् सर्वं भवत्प्रतिनिनित्यात्मा
 वीव्रने च रेत् ॥१४॥ हे पमिव प्रतीयमनसुखं नत्साधनं वायदस्ति तथा आपा तसुः सहः प्रतिरुजतपा प्रतीय
 मानुः दः खं नत्साधनं च पुन एतु समुपि नित्यात्मा च यरा नरः आत्ममयं आत्मसमर्पणेन तद्रूपकृयानि
 सुगर्व इति सर्वदा सर्वस्मिन्कोले सर्वरूपेण नाना रूपेण सर्वत्र च नव हि हि सुखं यदुक्तं तत्तत्सर्वं व्रतं व्रतनिनि
 श्रित्य नित्यात्मा च त्रितच रेत् प्रतीतस्य सर्वस्मात्मा पणेन व्रतना वनि श्रय पवात्मवने व्रतमित्यर्थः ॥१५॥

वा०
३१

अनिज्ञेनज्ञानिनाः अप्राप्तं च वांछना प्राप्तं वनमजना स्वभावतः स्वभावतः प्राप्नोति ननु यः सागरेण सग्निं द्रवमोक्तव्याः न इदं गीतासु
आश्चर्यमाणा मवलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदनु न इदं कामायं प्रविशन्ति सध्वं सशान्तिमाप्नोति न कामकामीति उद्देग
इति उवाच उवाच सुरष्टिपुत्रा सूर्यमुपासुपराधं प्रतिधत्ति पुजे न उद्देगश्चिन्तविकारो नातु गन्तव्यः चिन्ते पुनाना रूपे सुपहि
मेवार्ष्टिपुपराधे पुपतिने पुपतिने पुवा व्याम्यायथा उद्देगविरुतिना उगम्यने न इदं देशेति देशकाजकर्मवज्ञानस्य

न विच्छेदना नमजना जे नपासमभावतः सग्निं नम्रागरेणेव नोक्तव्या मोग नम्यः ॥३१॥ उद्देगो नातु गन्तव्यस्तु सुष्टिपु॥
व्योन्नविन्नपराधे पुपतिना पतिने शिवा ॥३॥ देशकाजक्रिया योगा यदुपेति पुनः अविकारगृहीतेन तेनैवात्मानमर्च
येत् ॥३॥ आत्मा र्वनविधाने स्मिन्प्रोक्ता इयश्चियक्रयाः यकेनैव शमै नै नारसेन परिनाविताः नाम्नानकयो मो
निक्कानकपायाश्च नावित्रैरपिरसैर्दिधामकरा एव नाकिजा ॥

नमश्चुनवायदस्तमुपेति अविकारगृहीतेन निर्विकारस्वीकृते तेनैवैव शुभाशुभरूपेण वस्तुना आत्मानमव्येन निर्वि
कारवित्रनारूपं प्रोक्तमन्नाहा आत्मेति श्लोकद्वयं वाक्यं अस्मिन्नात्मार्वनविधाने याः शुभाशुभरूपा इत्यश्रियः परार्थमेव
प्रोक्ताः ॥ नाश्चिन्नैरसैर्दिधाम उपविता अपि पकेर्मैव समनरसेन नाविता वासिना स्मत्तोरसावरे अन्नकदुतिक्रकपायादि
कं परिमज्यमकरापव नं वतिकिलामाध र्यमिहारम्यता ॥

३२

समतेति समतारूपामकरवन्नारम्याखादनायायार सशक्तिरमरूपा शक्तिरस्ति तयार सशक्ताना विनयेन नवेत्यं द्रवपंतस्व
हृणा देवामृतं मधरमेव नवेना समतेति इदं श्रुतममृतमिव रमाध्र्यमाया तीत्यवयः ॥ ज्ञेनज्ञानिना समेत समविषा
पकरूपविन्नज्ञानेन अन्नश्च एतेनेव एतेन स्वस्व न विज्ञाने केन वृत्त्या एव महाप कीर्तनेन उपजन्तु पिण्णपाषाणवन्निजिविकार
प्रेण जायते देशेति देशकाजौ प्रमिदौ करणपुरुषव्यरुते पाकं मेण परिपोष्येति सवेष्टिं वस्तुना सुखदुःखरूपैर्विन्नमैर्विजासैर्नि

समतामकराग्यार सशक्तिरतां द्रिया ॥ तथा यथा विनयेत्यमृतं तत्तृणरूक्ते शमैतामृत रूपेण यद्यना प्रविशायते त
न्नयानि माध्र्यपरमिंदो निवक्तव्यम् ॥३३॥ एतेनेव एतेन जायं समसमविषां स्वस्वेन विन्दनकेन तेनाप्यपल
रूपिण ॥३४॥ देशकालकरणक्रमेदिनैस्मर्व्विस्तसुखदुःखविवर्धः ॥ मित्यमवितशरीरनायकत्रिष्टयान्तसकले
हयाधिया ॥३५॥ इष्टस्ववाच ॥ अविद्यां श्रेयसा श्रेष्ठः कालपन्नेव निश्चिन्ता मलमलेनापहरत्युक्ति शौरजको यथा ॥

तमर्चिता शरीरनायक आत्मयेन सता दशः सत्त्वज्ञानसकले स्वपाधियोपलक्षितसिष्ट आत्मा र्वने ॥ अज्ञानस्यापेक्षि
नचास्मिदमे अविद्यामलहाल नोपय माह अविद्यामिनि श्रेष्ठः प्राज्ञः पुमान् श्रेष्ठया शुद्धसवजयवान् बुद्धृष्टया विमल
वासनारूपमाय अविधये व अविद्यामलवासनो रूपां हाल यन्नेव निश्चिन्ता यथा हि युक्तिज्ञ उन्नपायविन रजको
मस्त्राणमेलं जवरादिना मलेनैवापहरति दश ॥

वा० नि०
३३

नामिरिति सैव विनयी सत्ता न निर्देशकादिशक्ति नि संवलिता चेष्टिता सती जीवा नि धनिका जीवरूपा मत्वा अज्ञपदे स्थिता
सती बुद्धित्वं बुद्धिरूपता मायाति जीवेति जीवशक्ति जीवशक्तिः। कर्त्तृत्वात्किं स्तथा न ता बुद्धित्वं प्राप्ता अतश्च निश्चयेक
विलासिनी बुद्धेर्निश्चयात्मकत्वा निश्चयो ने के नैव विजसंती एवमादि तिरुगम्य ते तत्र शब्द व्यवहार हेतुः। अहमस्मिः एवं
ज्ञान व्यवहारस्य क्रिया व्यवहारस्य हेतु ज्ञान क्रिया शक्ती। मिथि तेति। एष गणः द्वे को हंकारादिसमूहः शब्दा आद्य
उगतः सति स्मरणशक्ति समनुकल्पयन् सकल्पयन् सकल्पशालिनी वीरुते शुद्धात्मस्वच्छं मनो न वति शून्यात्मेति
तानि संवलिता सैव सत्ता जीवा नि धानिका। न ता बुद्धित्वमायाति नित्यमज्ञपदे स्थिता॥३७॥ जीवशक्तिस्तथा न तानि
चैकैक विलासिनी। शब्दशक्ती क्रिया शक्ती ज्ञान शक्ती शुगम्य ते॥३८॥ मिथि तेषां गणः नि प्रसूति समनुकल्पयन् मनो न
वति शुद्धात्म वीजसुकलशास्त्रिनः॥३९॥ आतिवाहिके हेतु क्रिमा जने न हि दुर्बुधा॥ परामर्शैकैरूपि एषोहा न ता स्तस्य शक्त
यः। आमादिरूपता मत्तजगत्ता न विजाति तत्। शून्य एव हि वेता जश्चेच्छ चित्रा वा सना। अदित्यं जगत्ता मीता चित्रा शक्ति सत्य
पावे माया कल्पिता कारमिथ्यः। आतिवाहिके लि सा देना न देव मनः आतिवाहिके हेतु क्रिमा जने न हि दुर्बुधा॥४०॥
इत्थं केन विविध विदुः। मन एव आतिवाहिके हेतु इत्यर्थः। न देव मनः स हि प्रकरणे प्रकाशे एवमादिरूपता मत्तजगत्ता न
पसत्तजगत्ता न विजाति। शून्य इति। यथा हि वेता लः कल्पितत्वा न शून्य एव न परमार्थ इत्यमने नैव प्रकारेण चित्रा वा सने वज
गत्ता मीजगत्ता उदिता अतस्तस्या चित्रा वा सना याः शब्दा सत्या अज्ञता जगतः शानिः के वल्यमित्यर्थः॥

३३

अहंतामिति योनरः अहंतादिषु साष्ठः परमार्थ बुद्धियुक्तः तं हत न रं धिक्। असा विहव्रल विद्यायां नोपदेशः जीवमिति। इ
ह तं ज्ञात्रस्त्विरः विवेकिन मधिकारिण मेव परिशान्ति बोधयंति उरुमं उरुत विपरीतज्ञानं त्रन एवार्थः सन्धैः अन्यैर्मुक्तं परि
सक्तं असन्धयं अविद्यमान कल्प बाजं मूर्खनो परिशान्ति। एस्मा हेतो योगिप मीद शं प्रशान्ति सगुरुत्व प्रदष्ट पुरुषाय कम्
अहंतायां जगति च मृगस्मा जने वयः साष्ठस्तं धिक् हत न रं नोपदेशः सा विह॥४२॥ जीवं विवेकिन मिहो परिशान्ति
तज्ञा नोवा लमुक्तं समसन्धय मायं मुक्तं। अज्ञ प्रशान्ति किं जय क्त न कव हाता सुस्व प्रदष्ट पुरुषाय सुति दहाति॥ इष्टं
उवाच॥ यथाष्टमुने भोक्तृ त्रयिकल्याण मस्त तोरेण प्रया मो नि माग लो तिष्ट पावति। वसिष्ठ॥४३॥ इत्थं क्त्वा नीलकण्ठो सौत्
कृष्ण आनो मयि। ततार परि वारेण सममसार कोटरम्॥४४॥ ततः प्रज्जितो नैव क्रमेण च न मात्मनः। अथ याव
रुत व्यसृक्तं विहम वस्ति त॥४५॥ अनेना च विधाने न मयो माराम वासनाः। अखिन्ने नैव वासने व्यवहार परा अपि
॥४६॥ यथा प्रास क्रिया वास्तु सुमेरात्मनोऽर्चनं। कश्चिन्मम कश्चिन्ममेन कदाचिदह निश॥४७॥

काप्रदानमिव व्यर्थं अनेनेति। इमाः संसार वासना अखिन्ने नैव विज्ञे परहि ते नैव मया अतिवाद्यने नीवने। यथेति।
यथा प्रास क्रिया एव आशारा अनुष्ठानानि तेरे वक्तु सुमोरात्मा च न विस्तिष्ठिन्मम पि नो किं कदा विस्तिन्नतया प्रतीप
मानमपि मे निरत्रानुसधानवता अह निश कदाचिदपि न कश्चिन्न वति॥

वा०नि०
३४

न ते तादृशमेवात्माद्वयं सर्वसुखभवेत्तादृशं यो गिनो विदोषमाह । ग्राह्येति । सर्वेषामपि देहिनां ग्राह्यमाह कसंबंधः सामान्य
एव तथापि यामराव हि मुक्त्युत्पादकपियासादिभिः पादितानि विचित्रमनपानादिकं नो ज्ञापयेयास्यामिति व्याकुलान्वेति ।
। योगीन्द्रस्यैकिककारणात्सर्वव्यवस्थितानामप्येवैव जेतिसावाधानो वर्जन इति विशेषः । तस्मादनुसंधानमेव सर्व
क्रमात्माद्वयं नित्यं । परमिति । दलितानामप्येवैव जेतिसावाधानो वर्जन इति विशेषः । तस्मादनुसंधानमेव सर्व

ग्रासग्राहकसंवेधस्सामान्यसर्वजुषु। योगिनस्सावधानतयेन दर्शयन्मात्मना॥४७॥ इत्याः नयारुपते सहसुक्ते न चेतसा। सं
 सारविज्ञारणविहरास्मिन्नस्त्रिद्यमे॥ श्रीराम उवाच॥ इदानीं संशयो ब्रह्मविनिवृत्तौ विज्ञोषतः ज्ञातज्ञानमखिलं ज्ञात
 नृप्तिरज्ञानमा॥५१॥ परमसंयामपरे ह्यजितज्ञानमनूजामा। संसारसमरे सम्यक्धीरनामा गतं मनः परिगन्तिनविक
 ल्यनामुपेतं प्रशमितं बोद्धुमर्हन्सारसत्तां त्रिजगति पदेति प्रसन्नरूपं प्रमुदिनसन्नधनुस्त्रयं मनो मे॥॥ इति निर्वर्णो देव
 ह्यजोपाख्यानं नाम त्रिंशत्सर्गः॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ चापरातिमेमनः विकल्प रहितं गलित वाछे च्छरीने। इत्य रहितं च्छन एव सारस्वं उ
 कृष्टज्ञानं प्रसन्नरूपं प्रमुहिनं च सदनुत्तमं सर्वोत्तमं वर्तन इत्युच्यते ॥ ॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिस्मृत्या पुरावाच्य
 प्रमाणपारावारश्चराश्रीमुष्मदिदेवविद्वदाचार्येण विश्वेनेमं सारणिनाम्नि वासिष्ठविवरोणे निवाणि प्रकरेण ह
 जोषारव्यानेनामत्रिंशः सर्गः ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नववाक्यसुधा मे कै नृत्तिरुपजायते नृपयथ यमेव प्रज्ज्वालि चित्रतमयां कथाम् । वसिष्ठ उवाच ॥ यथा
प्रातिहा एव सुप्रथमे नृपयथा । नृपस्यैकत्वात् ॥ १ ॥ धर्मिणो नानुनूतनान् ॥ २ ॥ वाढा काले यथा वस्तु नृपयथा
नृपयथा ॥ तस्मात् नृपस्यैव सक्तिर्वाजो वधानिने नृपः ॥ ३ ॥ वाढा काले उद्विस्तन्वाद्यैव कारणम उद्विस्तन्वाद्यैव
द्विपयन्ना तस्माद्वाद्यैव परित्यज ॥ ४ ॥

रात्रयमर्थमिवैवानुत्तयत इत्यर्थः। तस्मादस्मिन्नुपसृष्टे वा एवामस्ति विधातिरेनेतरः प्रेरुवान्। तदपि न सुखं कति
मितमेव न वास्तवमिहाह। वांतेति। वांत्वा रुणोऽनुषात्तुष्टेमुत्पद्यते तत्र तस्यांनुष्टौ वांते वकाराणां वांतातयव्यतिरेकात्तु
विधायित्वात्तुष्टेः सा कल्पितापि तुष्टिपदुष्टिपर्यन्तान्नुष्टौ पर्यवस्यति। तस्मादनर्थपर्यवसितारुणसखहत्तुं वांतां परि
त्यरुः॥

वा० नि०
३५

अंशेति। अतश्चासंगेन विषयेष्वनास्तया जीवतो व्यावहार्यतस्तव चान्नानविष्यत् इष्टवस्तु वांछानिगमत्वेन रुधमत्वेनानुना
वनाविषयवासनावचनावपात्रमनुमननिवासनं सन्। अमनस्त्वं निर्विकल्पतां यावत्वासनेति अजन्मत्वं वासनारहितैरिन्द्रि
यैश्च ज्ञानादिभिः क्रियामाहरन् अनुनिष्ठतत्परं तः करणे विकारं नाप्रोषिच्छेन्न तैवतिवापदिभिः विज्ञेयैस्तैरपि
समाकाशयथा विकारं नावाप्नोति तदन्वित्रस्पोन्नेष निमेषाभ्यामाविर्भाविति रोनावाचमेव संसारप्रलयोदयो न

आशयादुनिगमत्वमनावपात्रमावनां। अमनस्त्वं नोयावत्तवासनेन जीवतः॥५॥ वासनारहितैरिन्द्रियैराहरं
क्रियां न वि क्रियामवाप्नोति सत्त्वज्ञानात्तैरपि॥६॥ विज्ञेयैस्तेषां निमेषां तां संसारप्रलयोदयो। वासनाप्राणसं
रोधादनिमेषमनुकुरु॥७॥ प्राणोत्प्रेष निमेषाभ्यां संतै प्रलयोदयो। तन्मत्वा सप्रयोगाभ्यां मुक्तेषादिहितं कुरु॥८॥

वतः तस्मान्न देवमानो वसना संरोधादा एवेति। इति मे पंविजीने कुरु। प्राणेति। प्राणस्य रस्यापि विवृणु रणहेतुत्वा
त्। संसृतिहेतुत्वमतस्तमपि प्राणमत्यासप्रयोगाभ्यां न निरोधाभ्यां सान्प्रकृष्टेष्टे गान्मनो निरोधादिति मे
षमस्ये कुरु मनसवध्यतेये न पवनस्तेन वध्यत इमने निरोधस्यापि प्राणनिरोधहेतुत्वात्॥

३५

मोषेति। मोष्यमज्ञानं तदपि कर्मक्षरा संसारहेतुः। तथाहि। अज्ञानादन्वयाज्ञानं तस्मात्तद्वैषां ताभ्यां पुण्यपुण्यरूपा प्रवृत्तिः नितो
जन्मादिः स्वमयः संसारः इति तन्मोष्यं गुरुत्वात्। अर्थसंगमे। गुरुपदेणात्मा यन्निर्मुक्त्यानुसंधानात्संयमाच्च वलात्तुरुषप्रय
सादिजीने प्रनष्टकुरु। असंविदिनि विवृणु कर्तुं संवित्। संसृमात्रेण स्पष्टो वहिर्मुखतया स्फूर्तिस्तदभावो सवित्त्वं दः तन्मा
त्रेण वा प्राणनिरोधेन वा अवित्रतां निर्विकल्पकं याति। तदेवावित्रमेव परंपरमुक्तिरुत्प्रेतिदृष्टदृष्टनिर्मुक्त्ये अमिमत
विषया एण इन्द्रियैः संबंधं सति यत्पारमार्थिकं परमार्थं तस्मात्तन्निर्मुक्तसुखमावि विवृति। तदनेकात्रसंविता

मोष्यन्तेषां निमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयो। तद्विजीने कुरु वलात्तुरुत्वात्। अर्थसंगमे॥९॥ असंविद्यस्मात्रेण याति
विममचित्रता। प्राणानां निरोधेन तदेव परमं पदं॥१०॥ इष्टपदं तन्निर्मुक्त्ये संबंधे यत्सुखं पारमार्थिकं तदनेकात्रसंविता वला
इष्टमनः इत्यः॥११॥ यत्र नाप्युदित विवृणु तदसुखमनुत्तमं कुर्याति तत्राय निमुक्तं नोदेति नवाशाम्यति॥१२॥

अंतश्चाहः स्वरूपवाता तस्य पारमार्थिकं सुखं स्यात्तः स्वरूपं तस्मै वाकात्रसंचित्या निरत्रा तु संधानेन तत्र स संचित्या
स्वरूपसुखं संचित्तिरेव वलात्तद्विरिभ्यः। अयमात्मा वलाति सुते तथा त्रवत्तदस्यामनसः स्योक्तः यस्यात्तद्वि
जयसति तदेव स्वरूपसुखं केवल्यसुखं संपद्यत इत्याह। यत्र यास्मिन् सुखे विवृणु नाप्युदित विवृणु तदसुखं
कल्पविकल्पादयो नोद्यंति। तदेवाकुरु त्रिं सुखं निजा नदः केवल्यसुखमिति यावत्। तद्वलाति तत्राय नि
मुक्तं नित्यं निरत्रायं चेति कुरु त्वो नोदेति। नवाशाम्यति॥

वा० नि० ३७ सविदिति। तत्र विदित्युक्तं न स्यात् तत्र यत्तरलरूपया बहुविध परिणामतया स्फुरद्रूपया संविच्छन्ना समेतिज एव रूपे इच्छं वक्ष्यमा
लप्रकारेण ह्कमिदं शास्त्रविकारहिः संप्रसारिता प्रवर्तिता। तमेव प्रकारमाह। इदमिति दास्यां उक्तं कानं गतिनियंतुमुक्त
नावियतिरियस्यं इरूपिणी वलनसनावाक्रियारूपा वाक्रियं निजमजावमकृति। निजायाः सविच्छक्तेः स्फूर्तिः सविच्छापि
संविच्छन्ना तया तत्र तत्तरलरूपया निज एव समे रूपे दणितं संप्रसारिता॥ २३॥ अहं व्योममहानत्रमियं कालमयी कला
इयं नियतिरित्युक्तं क्रियेयं रूपिणी। क्रमा एव मिदमिमांशाः क्रमोत्पत्तिः। इति सा तस्य विदित्यस्य निजसंज्ञीवम
कृतिः॥ श्रीराम उवाच॥ नगवत्संसारजाले यथा विदित्यरूपिणी। महाविद्यं सन्नेह कथितेति मतिर्ममा॥ २४॥ विदित्य
रूपमखिलमहात्मा हीह माततो नमना गपि न होस्ति हेतैव्य कलनात्मकः। यथा ब्रह्मा एव रूपमा एव मज्जा मेव दिशं स्थितिः
तथा विदित्यमजो यं ब्रह्मा एव दिग्गच्छति॥ इति निर्वोपविच्छोपाख्यानं त्रिशसत्रिंशः॥ पपंचस्य सविदिजामरूपत्वात्मान
गवर्तिनि। महाविदुः सन्नामहन्नीचिदनस्य ब्रह्मणः सन्नाविदिति च्छहं नादि। अहंकारप्रकृतिमहदादितिरातं विस्तीर्णमि
दमखिलं जगत्त्रिन्मज्जारूपं अतश्च मना गपि हेतैव्य कलनात्मको न होत इति विचाररूपो नेहो नेह दृष्टिर्नास्ति॥ इति श्री
महेश्वरसूरिस्तुतापदवाक्प्रमाणपारावारपारदशवनाविरचिते वासिष्ठविवरणे विदित्योपाख्यानं नौमेकत्रिंशः
सर्गः॥

सर्वमंतर्नाहितमर्वायमदितायमेवंचेतन्यंविज्यफलत्वेननिरूपितं। इदानींउपविचित्रजागचित्रविविचतापिचित्रखंडेकरसा
निर्विकल्पायनीरुक्तासैवचिन्महाशिजात्वेनरूप्यतोअथेतादिनाविचामश्रुतदृष्टंअन्यविस्मयकारिणीस्मिन्धेति।
स्तिग्धवित्रप्रेमास्पदवानुस्यष्टासयमेवप्राकाशमानत्वात्। मउस्यशमिखहेउत्तात्। महाविस्तारशाशिनीनिरवधितान्। नि
विहामंततत्तावत्यनीरंध्री। विजातीयकत्वा। मिश्रितत्वात्। इहंतूलांवेइहतामहाशिलाकचिहस्तिस्वयतिरिक्त्वाधारस्यनि
रपयिउमशक्तान्। कचिरिक्त्वंमनगवक्तामिन्प्रतिष्ठितइतिसेमहिम्नातिश्रुतेः। तस्यामिनिश्याकद्वयंसाईवांसंअत्र
वमिष्टउवाचा। अथेमासिउवंदनचिस्मयकारिणी। वर्णमानांमयारम्यामन्यामाख्यायिकांशुए॥१॥ स्मिन्मस्यष्टम्
उस्यशमिहाविस्तारशाशिनी। निविहानित्यनीरंध्राकचिहस्तिमहाशिला॥२॥ तस्यामत्रप्रफुल्लानिपत्रानिसुवहस्य
वि। सरस्यामिवरम्याणि। सत्पनत्रानिशयवाअन्योन्यप्रोतपत्राणिमिथोविधटितानिवा। अमिषस्योपरिहृष्टाहंनैपि
निगूढानिप्रकटानिचऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमजानीतराणिच॥३॥

बो० नि तेषामिति तेषां च यत्रानोनिकटे शतसहस्रशः शंखाः संनिशंखशः ऐननक्षत्रग्रहनारूपाणि ज्योतिर्मंडलान्कचंते मसु
 १८ इव भीषेनममिश्रं खमं घवस्य समानत्वात् चक्रशः ऐनचमंडलाकाराणि क्षापानि तेषां वक्रथारावनाममनेः मसुद्ररूपल
 क्षितत्वात् विरिति यत्रैकात्मकत्वादिवशात् यनत्वं एकात्मकै रूपेत्वा आदिशद्दितादीनि तद्दशात्रदीनि तद्दशा
 तेषां च निकटे मन्निशंखाः शतसहस्रशः ॥ वक्रौघाश्च महाकारा नपवत्सन्निवेशिनः ॥ श्रीगमुवावा ॥ सत्यमेतन्मया
 दृष्टात्तादृशी सामहाशिजा ॥ शालग्रामे हरेर्भूद्रिविद्यते तादृशी शिजा ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ विष्ठिलेष्वा मयेष्वा ते यस्यामं
 नर्दंगस्थितिस्थ न वै कामं कत्वादिवशाद्देवाश्चि लेव विष्टा ॥ ७ ॥ अयं तत्र यमाङ्गयास्तुनी रंध्री कृते रपि विद्यते नृजि
 गद्गृह्यो म्ना व विपुलानि तः ॥ ८ ॥ द्यौः रुमी वापु राकाशं पर्वतास्मरितो दिशः सन्नि तस्यां लि शिजा च सुषिमनस
 यागपि ॥ ९ ॥

नदीनितद्वराग्रसासामर्थ्यदोषावितशिलैवतंस्मदशात्तात्॥अपीतिघनानीरंध्राध्याया-आपित
स्याशिलायाञ्चतःजागदंरंविद्यतेजगदंरंस्मदनिन्नवेनघनत्वनीरंध्रत्वयोर्विरोधानात्तात्॥धौरिति।सावम ३५
नागपिसुखिरासरंध्राननवति।कप्रनृतीनातदनिन्नत्वान्॥

शंखेति। शंखपद्मपरिवेष्टनेपि पाषाणयानकिंचिद्विद्यते न तथा नूतनविषयः। दूपादित्रिशिजामपीशाजनं त्रिकावकृद्विधं
विन्नविन्निताप्रतिरुतिरिष्यन्ति यन् इत्यर्थः। उपलक्षति। यथा च्छंता। संनिवेशः। अन्तःस्थितः शंखपद्मपरिवेष्टनोपजीना
नात्मकतया प्रतीयमानोपिवस्तुतएकपिरंकस्तथा विन्नसगनविजगद्विन्नितापि एकपि उतां न्मुच्यते। यथेति शिवा

शंखपसारिकं लोकं पाखाणे निरग्न ते तथा॥ नूतनवद्भूविष्यद्विष्ठिजाशाजनंजिका॥९॥ उपजोत्रःमनिवे
शोनानात्माथेकपिएतां तथाविदिसग्नपि नमुंचत्सेकपिएताम॥१०॥ यथापमः शिजाकोशादनिनुस
दुग्मयः तथा मगस्थितोरूपादनिनः सवद्देवहि॥११॥ शिजोतप्यमलेखाजीमदिचात्रश्चमकृतिः॥ नोदेनि
नास्तमायानियथासग्नस्थितौः॥१२॥

यांकमिनःपनःनदपुमयःशिला मयतारिजाकोत्रायथाञ्जनिनःनथावितिकमिनःसर्गेविविदुपादनिनःत्रिभेति
शिलायांकमितापपलेखाजीमरीवात्रश्चमरुतिमरिवस्यामस्तिनाचमकारहेउःकटुकरसस्यत्रिश्चयथानोहेति
।स्नानाविकत्वात्।नास्तमायाति।यावद्दृश्यमविनाशान्।नथावितौसर्गस्थितिः॥

वा० नि
३९

यथेति। पुंरंयुगं विष्णोर्नयेगिरूपायथांतर्वर्तितो मजासार नूतो वायथा विल्लागा विष्णु फजो नगतिवर्तिते ॥ तथेवन्ननंतवि
कागयात्रमोउमंडजीवितावंतवर्तिते। सुषुसेति वावक्रप पक्षपा लेखाः शिलोदस्यथा सुषुसावस्थया सुषुतवनिश्चलाव
स्थया स्थिता ॥ इयं जगदावलीव विनेर तस्तयं वमुषुसावस्थया स्थिता। पथेति। सत्रात्मकं ब्रह्मयत्रयस्मिद्देशे षडाकारं य

॥ याथापुंरंयुगं मत्रोमिमजावा विल्लागा यथा। तथानत्रविकागया विमौ ब्रह्माण्डमंडली ॥ सुषुसावस्थया वक्रपक्षपा लेखा
शिलोदरा ॥ यथास्थिताश्चि तेरं स्थितेय जगदावली ॥ यथायत्रयदा कोरं तथा तत्रतदेव हि ब्रह्म सर्वत्मिक मर्ष सुषुहा
स्थमिव स्थिते ॥ १५ ॥ नूरिनावविकागया योऽयं जगदुरुजमः ॥ सुषुममेव त्रिदिदिशिलात्रय्य कजादिवत् ॥ १६ ॥

रूपं सव्यथा वर्तिते। तलतदेव वस्तु तथा तेनेव प्रकारे एते पलकितं नवनि ॥ अतः सर्वं ब्रह्मेव सुषुममिव सुषु
सावस्थापन्नमिव निर्विकारं स्थितं ब्रह्म यः सव्यत्मिकत्वात् सत्यमकल्पत्वात् ॥ १७ ॥ स्वसंकल्पानुसारेण नाना रूपत
यावस्थानयुक्तमिति नाव ॥ नूरिति। नूरिति नवविकारे जन्मादि निराद्यो योयं जगद्रूप उरु नमस्तच्छिलातः प
कजादिवत् सुषुतं ब्रह्मेव विदिः ॥

३९

नित्यमिति। प्रज्ञात्रे स मे विदनेवात्मनिरेदक। प्रतीयमानो जगदिजास्मः शिलोतः पक्षमिव सुषुसपरमेष्ठन एव सुषु
सावस्थयावस्थानमेव दशास्तु सगदिशाः सगीधवस्थाः असारानि प्रमाणाः अतः कदाचिदेव देहवा स्तवं स्वरू

त्रितं सुषुसपरमेष्ठनं दिवा सः सम्यक् प्रज्ञात्रसमविग्रह आत्मनीदृक्। पक्षः शिलोततदेव सगदिशा स्तसा
रादृष्टानदेहमुपयानिकदाचिदेव ॥ १८ ॥ इति निष्ठा ए प्रकरणे शिलोपाख्याने नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ श्री राम
उवाच ॥ ज्ञाने ज्ञातव्यमखिलं द। विवेकं दृष्टं व्यमृत्तं। जीनयेद्देहं दृष्ट्वा मित्रं यो बोधो निष्ठुदये ॥ जगत्स
हस्यनिर्माणमहिमोदपणस्पदु। पुयं कस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशं ॥ १९ ॥

पयंति ॥ इति वासिष्ठ विवरणे शिलोपाख्याने नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ॥ एवं विविक्तं सवैकस्मा विच्छिजत्वेन रपि
ता ॥ इहानेनु सर्वं ब्रह्मेति विवेकितो युदादिरपि वित्रा विभ्रान्ति बाधको नतवती निदृशयितुं चर्जुना व्याधिकावर्त्यते
जिगदिनि। जगतां सहस्रस्य निर्माणमाहिमायस्य तस्य दर्पणवन्निर्मलस्य पुयं कस्य रूपं कीदृशं कथय ॥ ॥

वा० नि०
४०

अनाद्यमिति श्लोकत्रयं वासं जगदीजं ब्रह्मेकजनायुक्तमविद्यायुक्तमन्त्रीवदतिस्मृतः त्रविस्मवस्तनः कलामाया न
स्पाकलनं प्राप्तः तेन यदा स्वयमेवाविवेकमुत्पत्तां यातगतं अत्र विन्मात्रस्वरूपविस्मरणे जाते अहं नावाह मित्यभिमा
नाहंकारः स्मृतः मनानात्मकत्वादि रूपात्मन उच्यते बोधस्थानि श्रुत्य पायापाशवृद्धि रच्यते नथा इंदरदृष्टेः इंद
आत्मानेन हृत्वा त्रैकमेवापि जित्वा विदियुच्यते इंदियमिंदजिगमिंदरदृष्टमित्यादिना स्मृतेणं दियश दस्य इंदर
हमित्येति पातिन तान् देह रूप नावनया देहो नवति यदा कारनावनया देहो नवति एव सनायात्मा एवं प्रकार
वमिष्ट उवाच ॥ अनाद्यं जगदीजं यद्वास्ति निगमयेन देव कलमयुक्तमन्त्रीवदतिस्मृतः ॥ नाहं पंशु रविन्मात्रं कला
कलनवज्जिति कलनोत्सृजेतां यातमन्त्रीवदतिस्मृतः मन्त्रीवः यलुदेहे स्मिष्टिने तिस्य देते स्फुटं अहं नावाहं का
रो मननात्मन उच्यते बोधस्थानि श्रुत्य पायापाशवृद्धि रच्यते नथा इंदरदृष्टेः इंद
वात्मायने प्रयुष्टं स्मृतः ॥ ५॥ त्रैकमेवापि जित्वा विदियुच्यते इंदियमिंदजिगमिंदरदृष्टमित्यादिना स्मृतेणं दियश दस्य इंदर
सनावमरूप एवात्मानेन नैपुण्येकमिति स्मृतः नक्षत्रेण अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमचितं तत्कुर्याद्विदुः ॥
तत्कलं नूतनं मं प्रपदमिति सर्वमुक्तं इदानीं प्रकारं नरेण लक्षणमाह नृजिति जन्म कर्तृ साक्षि सायुज्यानि नीजो
हकत्रहिजोक्ताहसाहसाहसायुज्यानि मानवनीयां सविनजीवदृक्कानदेवमं विनस्वरूपं पुण्यं कविः ॥ अतः करणमणिं
प्रतिविधिक कर्तृनायनिमानवती सविदेवजीवः पुण्यं कवेत्यर्थः ॥

४०

पुण्यं केनेति यथा जनाः पुण्यं कवशेन वस्व प्राप्तं प्राप्तरमसत्यमेव पश्यंति न हृदि जगदपि पश्यंति इहं स प्रवत्त प्रपंचम
मिथ्या वं निश्चिता नृनवदसंगे न च वहर्तयमिति न कथां प्रस्तौति ॥ अंगकत्तत्वादिना यमशति श्लोकद्वयं वासं जगत्वा

पुण्यं कवशेनेव स्वप्राप्तं प्राप्तरं यथा ॥ अमत्यमेव पश्यंति जनास्तद्विदं जगत् ॥ वमिष्ट उवाच ॥ पुंरीका जतिर्हिष्टा मसंम
क्रिमिंश्चुतां यामाविष्टा महाबाहो जावन्मुक्तमना मुनिः ॥ ७॥ पाण्डोः सुतो नृनो नाम सुखं जीवितमात्मनः जपयिषा
ति निःशुभं तथा न पश्य जीवितं ॥ श्रीराम उवाच ॥ ८॥ त्रविस्मनिकरो ब्रह्म त्वसो ज्ञानः पांडु नंदनः ॥ कोदंशी च हरिस्त
स्य कथं विष्णुसमं कथा ॥ ९॥ वमिष्ट उवाच ॥ यमः कदाचिद्गगनात् गतः प्रतिचक्षुः युगं ॥ तपः प्रकृतं नृनं तद्वना
त्यापश कथा ॥ १०॥ कदाचिद्देवपाणिदृशं दृशं व ॥ पिचा कदाचित् वससापि कदाचित् सोऽत्रापि वा ॥ ११॥ उरसी
नवहामी नेतस्मिन्त्रियमसंस्थिते नहि नृसिजं ज्ञात्वा चेत्कनूता निविकानि चित् ॥ १२॥

मः ॥ कितगतेषु च युगीषु कदाचिन्मृतेषु हात्यापमाशंकमानस्तत्रिह तयेत पश्य कदाचिन् अष्टौ वपाणि तपः ऊरुने
कदाचिद्दश ऊरुने कदाचिद्दश कदाचिद्दश कदाचित्पंच कदाचित्पंच कदाचित्पंच कदाचित्पंच कदाचित्पंच कदाचित्पंच
तपः ऊरुने ॥

ता० नि० ४१ तेनेति तेन मत्तो हि साया म प्रवृत्त्या हेतुना प्राह विमर्शान् खेदीकुं जरो मशकैरिव न तं नीरं ध्रुवो घंसन नि सवा
 रं संव रितु मशकं नेव निवेव स्वतः नि श्लोक दयं वाको विव सतः सूर्यस्य पुत्रे एापियं मे न तथैवाय विधा नाय वथैव
 तेन नीरं ध्रुवो घं निः संचारं मही नला च वृत्ति प्राह विमर्शान् कुं जरो मशकैरिव अथ तानि विविचि तानि नूतानि वरुण क्रि
 ः सपय त्रिमु राग मनु वो जार निहत ये एव यम मह स्थाणि व्यवहार शतानि चाम मनी ता त्व वत्रानि नूतानि च जगं निरा
 वेव स्व तो य तु य मो य एष पितृ यकः अने न लु फ ना साधो परिती एषु के सुवि त् ॥ १६ ॥ युगे स्वं स्व विधा नाय वषाणि
 दार शास्त्र नि व्रत चर्य ह कर्त्र आह रा स्त जन कर्षणा ॥ १७ ॥ तेने व मुष्मि नीरं ध्रुवो ते म जे र मत्क निः ही ना प्र घ न गुत्तै व
 जार नू मे न विष्य ति नू न रि परि त ता डी हरि शार ग मे ष्य नि ॥ १८ ॥ हरि हे ह द ये नाथ मही म व त रि ष्य ति व सु रे व सु
 त स्व को वा सु रे च शि श्रु तः हे हो न वि ष्य ति हे रे दि ती यः पा दु न द नः ॥ १९ ॥ ध त रा द्रु मु ते सा ह स मा मे त्व न रा ह ले उप ये
 ष्य म ज नै ने ते यो दु त द ध वो स्वि जाः ॥ २० ॥ नू नः स ज ना नू र हा ता न स व नि र गे नू र ता न वि धा र मे ष्य क यो गे यु रा प न
 क रि ष्य ति त म ज ना ति थे रे हं प्रा स का मि द ये ॥ २१ ॥ हरि बु द ने रे हे न वो य वि ष्य ति पु क्रि तिः ॥

दार श च षाणि दार स्त जन कर्षणा हर परि ह त न नू मा राणा व्रत वय न य च य क र्त्त व नि ने ति प्र य न गु त्मा प ध ना नि रं त ४१
 रा गु त्मा स्त वा य सां सा त था त मि ति बु द ने रे हे न वो य व ता रु र मा व ता र क पे ण ॥

अवंतमिति राजसिंहेति श्लोकचेक्य निरासाय संबोधनं देहादिव्यतिरिक्तमते तादिलक्षणमात्मानमेवावजोकप्रविचारकाय
 नस्तमजोसिञ्चन एव नित्योसि निरासायसि न च संविद्वपुः स्फारमि ते कं परं संविद्वपुः स्फारम निवृद्धासु मिमथ्य भि न ति
 ॥ अयं देहादिव्यतिरिक्त आत्मक हा जि ह पि न जा र ते म प ते वा ज न न म रा ण यो हो ह धं म त्वा न्त्र — नू तान व न क्रि या म नू न य
 नू यः पु न न वि ता न व न क्रि या रा क तो न न व नि ॥ अ य मा त्मा न नू तान व न र हि त पु न न यि तो का र त व ती क न य था वा पि यो ज नी
 या य तो यं नू तान पु व र्ध ण ॥ — — — — न पु नः ॥ अ तो न प्रि य ते य त श्च र्च न नू तान पु नः का ला त्र र न वि ता वा न न व नि ॥ अ

अननमव्यक्रमनादिमव्यनात — लोकय राजसिंहा संविद्वपुः स्फारम लब्ध दोष मजोसि नित्योसि निरासाय स
 ॥ न जा य ते म्रि य ते वा क हा चि न्ना ये नू तान वि ता वा न न यः ॥ अ तो नित्यः शा स्त्र तो य पु रा णे न ह म ते ह म म नि शी रो यो ग
 रु क रु क मा णि म रु त्वा ध न ज य ॥ ब्र ह्मा पि ति स मा वा रा ब्र ह्मे व न वं सिं ह णा त् ॥ २५ ॥

तो न जा य त इ क का थो पि पा द नं ॥ इ ष म जो नित्य श्च श्च दे न क हा चि क स त्रा रू पो पि वि का रो नि र स्य ते श्च श्च तः ॥ अ य रु य र
 हि नः पु रा णः व दि र हि तः ॥ इ त नं दि व स्त व क्ष ति ॥ अ य मा त्मा शी रे हे रे ह म मा ने वि प रि ण म्य मा ने पि स यं न ह म ते न वि प
 रि ण म्य न इ ति या ज्ञा व वि का रा टि स्यु को यो ग रु शि ति सि द्धा सि द्धोः स म वे यो गः ॥ त न्नि षः स त्वा स गं ई श्व रे मे भु ष्य त्वा पि
 क ला कां ह्य त्वा क मा णि ई श्व रा रा ध ना र्थं कुरु ॥ इ ष ब्र ह्मा पि ति स मा वा राः ब्र ह्मा पि ति स का म त्व ब्र ह्मे व न व सि ॥

इश्वरेति। इश्वरापितिसवधिः इश्वरापिताः सवैश्वर्याशुनाशुनरूपायेनतारुः॥ सन्नाश्वरात्माइश्वरेअपितआत्मायेनत
था नूतनसन्निगमयः सर्वनूतात्मानूषितनूतलइश्वरो नवा॥ सत्यस्तेति। संन्यासयोगयुक्तात्माकर्मफलत्वगः संन्यास
योगः सवैश्वर्यासंकल्याणसंज्ञात्रौसिन्धोप्रज्ञात्रयनवासनंनिवासिनमतमनकिंविभावनाकारंनविद्यतेकिंवि

इश्वरापितिसवधिः इश्वरात्मानिगत्तानिगमयः। इश्वरः सर्वनूतात्मानवप्रूषितनूतलः। संन्याससंकल्पः समः शात्रम
नोमुनिः। संन्यासयोगयुक्तात्मा कर्तुमुक्तमुनिर्नवः॥ अर्जुनउवाच॥॥ सगत्यागस्यतगवस्तथाक्रमापणस्यवा
इश्वरापणरूपस्य संन्यासस्यवसवैश्वर्याः। तथाज्ञानस्ययोगस्यविनागः कीदृशः प्रजोक्रमणेकथयेतमेमहामोह
निवृत्तये॥॥ श्रीभगवानुवाच। सर्वसंकल्पसंज्ञात्रौ प्रज्ञात्रयनवासनं। नकिंविभावनाकारतत्रलपरमंविदुः॥ तदु
योगंविदुः ज्ञानंयोगं वत्ततबुद्धयः। ब्रह्मसर्वजगदहंवेतिब्रह्मापणंविदुः॥३॥ कर्मण्यत्कजत्योगस्तं संन्यासंवि
उवृधाः। त्यागः संकल्पजालानामसद्गतिरूपेण॥

रपितावनायोग्यरूपेपस्यतादृशविशुद्धचित्तात्रेयदस्तितदेवपरं ब्रह्मविदुः॥ ॥ रामः॥

समस्तेति। समस्तकलनाजालस्यसर्वस्यापिसंकल्पविकल्पजालस्यगलितदैतनिजीसिनेहावनासरहितेयथातथाइश्व
रैकत्वभावनेइश्वरावसवैश्वर्यामीतथातथाभवन्नियततद्विज्ञासौयंसेवाव्यवहारइतिप्रज्ञानमयत्वभावनेतदेवमव
वहारस्यतन्निवेदनमेवइश्वरापणंमन्यनाइति॥ एवमनेनप्रकारेणात्मानंवित्रंयुक्तामपिसंयोजतस्यय

समस्तकलनाजालनाजालस्येश्वरैकत्वभावने। गलितदैतनिजीसिमेतदेवेश्वरायणंमन्त्रानावमरुक्रोमयाजी
मोन्मसुक्तु। मामेवैष्यसियुक्तेवमात्मानंमन्त्रायाणाः। सामान्यंपरमंवेतिदेरूपेविदिमेनघापात्पादियुक्तंसा
मान्यंस्ववक्रागराधरं॥३५॥ परंरूपमनाद्यंतंयन्ममैकमनामयं। ब्रह्मात्मपरमात्मादिशेष्टेनैतद्वीर्यतोऽद्या
वदप्रतिबुद्धत्वमनात्मतत्तयास्तितः। तावच्चतुर्भुजाकारदेवदृष्टापरोभवानकामासंप्रबुद्धंवेततोज्ञास्यसि
तत्तत्परं। ममरूपंमनायत्रयेननूतोनजायमे॥

एः तत्परः सन्मामेवैष्यसि। सामान्यमिति। श्लोकचउष्ट
यंवाकंसाकारंनिराकारंवेदेरूपेतत्राप्रबुद्धदृष्टायांशखवक्रगरापप्रथराकारंरूपंउपास्यतउपासनयावाक्र
मावित्रहन्निदारावपरब्रह्मरूपदितीयंरूपज्ञानंकेवल्यपर्यवसितेसिध्यतीत्यर्थः॥

वा० नि० ४३ निमिषोति निमिषो हः मानो निमानो हंकार इति यावानमो हस्तं निमित्रमज्ञानं तां निमित्रो जितः संगदो बोधेस्तत्र
 ध्यात्मानि त्वात्मा तु संधाननिरताः अतश्च विनिवृत्तकामाः सुखदः स्वसंज्ञैर्द्वैविमुक्ताः अमृता विदो मः तमश्गतेति
 निमिषो हजितसंगदो ध्यात्मानि त्वाविनिवृत्तकामाः हं दैर्द्विमुक्ताः सुखदः स्वसंज्ञैर्द्विमुक्ताः अमृता अप्यदमव्ययं ननु॥
 यस्य सर्वसिं पारंजः कामसंकल्पविज्ञिताः ज्ञानाग्निदग्धकमलितमाहुष्य एतं बुधाः ॥४०॥ निर्द्वैतो नित्यसत्त्वो
 नियोगिहं मश्चात्मवान्मया प्राप्ता नुवर्त्ता च न वन् पितृभूतः ॥४१॥ अपि स्फुटति विधादौ वा प्रजयानिजे एतद्वा
 स्वातु गोमागः परितामो नधीमताः ॥४२॥ अज्ञानादात्मनः साधो मन्नामायाति वासना इति गदितवति त्रिलोक
 नाथे रुणमिव मोनमुपस्थिते पुरस्तात् अथ मद्रपश्वासिता हृषणैव च नमुपेक्ष्यति तत्र पांडुपुत्र ॥४४॥
 दंडातु संधानरहितः नित्यं सुगुणानिष्टो नियो गहे मः इह निष्ठप्राप्तिपरिहारयो हरासीनः आत्मवान्प्रमत्तवि
 नश्च त्वं यथा प्राप्तमनुवर्त्तमानो नृपितृभूततो जवान्भूतजस्य न्याः अपीति महत्या मया परिगुह्य परिहृः शास्त्रमा
 गधामता नपरित्याज्यः इतीति वचनमुपेक्ष्यति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥

४३

परीतिरिनयति नास्ति निवृत्तिलोक नृपितृभूतनेन परिबोधिता ममतिः परिगलितममस्तत्रोक्तनारासती परमुदयं प्रकाशग
 ता ॥ इति श्री रामिष्ट विवले निवा एप्रकरणे चतुर्नोपाख्याने नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ इति विवेकिने युद्धादितारपिविब्रविश्रं
 तिवाधाकनेति दर्शयितुं मुर्तुनारयापिकावलिता ॥ इहानीमेकजन्यपरंपरासंस्कल्परूपान्तांति परमात्रसिद्धेति दर्शयि
 चतुर्भुजवाच ॥ परिगलितममस्तत्रोक्तनारापरमुदयं जगत्प्रतिगतिना नमतवचनेन लोकनृदिनिपतिना परिबोधि
 ताः क्षिणाव ॥ इति श्री निष्ठाप्रकरणे चतुर्नोपाख्याने नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ इति उवाच ॥ अथ राधववक्षेहमि
 तिहासमिमं शृणु यद्वत्कस्यचिद्भिन्नोः किंचिन्मनमशालिनी ॥ आसीत्तु चिन्महा निष्ठः समाध्यात्म्यमत्तस्यः विनित
 स्वव्यवहारेण ययत्यविशिष्टं हि नः समाध्यात्म्यमशुद्धं त्रय्यावित्रं संलेनयता वित्रपत्या शुतना वंगठयं विरजीविता क
 हाविच समाधानविरतोः तिष्ठद्वैकधीः किंचिन्मनमशालिनी ॥ किंचिन्मनमशालिनी ॥ किंचिन्मनमशालिनी ॥
 उदृष्टं ततया शतरुद्राख्यायिक निरूप्यते आसीदिति महातिष्ठः महान्परिव्राट् स्वव्यवहारेण समाध्यात्म्यमत्तस्य
 नाममाधीति समाध्यात्म्यमशुद्धं निमिषं नृपितृभूततो जवान्भूतजस्य न्याः अपीति महत्या मया परिगुह्य परिहृः शास्त्रमा
 गधामता नपरित्याज्यः इतीति वचनमुपेक्ष्यति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥

वा० नि०
४४

तस्येति चिंतयतस्मत्प्राप्त्यर्थे विनोदार्थं सामान्यजनप्रवृत्तिं सामान्यजनः साधारणजनः पापजन इत्यर्थः तद्वृत्तिं
भावयामीति स्वतः वेयं प्रतिज्ञाप्रतिज्ञाविशेषो जातः ॥ इतीति ॥ इति ह्येकप्रकारेण संवित्प्रसन्नं वेतसदा चित्रानुस
रेण नरात्रं पुरुषोत्तममनुत्तमं तथा हि श्वेतं चित्रं वशात्स्येदं संस्थानं संत्यागमात्रेण स्येदं चित्रं संस्थानं संत्यागः ॥

तस्य चित्रं यतो जाता प्रतिज्ञेयमिति ॥ नावयाम्यास्तु जीजायं सामान्यजनवृत्तिं ॥ इति संवित्प्रसन्नं वेतोऽस्य स्थितं
किं चित्रं रात्रं मस्य संस्थानं संत्यागमात्रेण वन्न तैश्चिवा ॥ ६॥ तेन विवातरेण यत्कृतं नामात्मवं च वा जी
वयेत्यातिमहासाकाकतीतीयवोद्धितम् ॥

वैवासनात्याग इत्यर्थः तन्मात्रेण वन्न तैश्चिवा त्रं प्रतिपद्यते ॥ चित्रं यथा हि जज्जवायुवशाच्चलितं सत्त्वं संस्थानं ता
गेन तरंगारूपतामापद्यते ॥ तन्न चित्तं तरेण चित्रकल्पितं पुरुषेण स्वयमेवास्मीति जीवयेत्यातिमहासाकाकतीतीयवोद्धितं य
द्वैवातिमतेन पुनरतिनविद्यात्मा हि नाप्राप्तं नाम कृतं ॥ तेनैव काचिद्वक्तव्यं नासंज्ञा कल्पितेत्यर्थः ॥

४४

जीवत्प्रादि ॥ इयमिह जीवत्प्रवृत्तिरूपं यं नानिहोः स्वप्नपरंपरा जीवः श्रेयावावुष्टानुष्टिमशब्दश्चात्र पाठेन तदुक्तं वरणेन
वदुष्टिमशब्दं न कृत्यं प्रतिज्ञा मात्रेणैव संपन्नं चिप्रवं ददृशी विने देशात्र रात्रि वन् ॥ तथा हि विने देशादेशात्र मापद्यते तद्वत्
सचिद्विज्ञेयः कदाचिद्वत् व्यापारनिधया दिवसव्यापारनरेण शान्तिहेतुना जीवरूपतां पादयत्येव न निद्रा मागतः स्वयं च

जीवरो विजहाय सस्वपुरुषश्चिरम् ॥ स्वप्ननिर्माणतरे कस्मिंश्चित्परीक्षितम् ॥ तत्र पानं पयो मदनं दामवायवा ॥ ८॥
सात्रे दृश्यं विप्रं पाठावुष्टानुष्टिमम् ॥ प्रतिज्ञा मात्रं संपन्नं चिप्रं देशात्र रात्रि वन् ॥ ९॥ कदाचित्सा हि जश्रेयस्तद्व्यापा
रनिधया ॥ मुषापां तर्जविहनि वीजावस्था मिव दुःखः ॥ हि जो पश्यत्स्वयं स्वप्ने सामन्त्रं वमयात्मनि ॥ स सोमस्तः कृताहारक
दाविघ्ननिद्रया ॥ अपश्यदजतां स्वप्ने ककुब्जयपाजिनीम् ॥ १२॥ सकदाचिद्वत् स्वप्नस्वप्नया पास्तमिते हितः ॥ अपश्य
न स्यात्तस्मिन् स्वप्ने सुरस्त्रीश्च मनिदिनं ॥ १३॥

तन्निपाताकायकहस्मन्वादिमेनैव जज्जदमानया युक्तं सामंतं वंमं उज्ज्वलं वमयपत्तं सदा मंतः स्वमेककुप्यजयपा
जिनी निविजर्गं रजनसमथराजतां चक्रवर्तिनामयत्तम् ॥ स सवत्पसुरस्त्री वा ॥ ॥

१०

४५

सावसुरस्त्रीमृगीवैसावगीवस्त्रीवैतनस्तियवोपीत्यर्थी। त्रय्यासः। यतोदृष्टानां श्रुतानां च वेतारुतमउपहृतं स्मरणं स्मृतिः
नतोहेतोः। संस्कारवशात्तानि योपि प्रपश्यन्ति सावजनावनदेवानां च नक्राशमुजतागृह्यन्। विलसन्तावनूवासावन
सावीजोतस्योक्तुगकारसमज्ञेपाधिरूढयावाजोतगतिस्पांऊरम्यवत्राकारः तस्मिन्निगूढेन वस्तुना अधिरूढयाचाश्रित

सावसुरस्त्रीरतिश्रान्तिनाहमुपागता। अपश्यत्तानिस्वप्रेमगीविचित्रयायुता। स्वप्रेहदृशविस्तीवैसावसावसुरमात्म
नतियवोपिप्रपश्यंतिस्वप्रेमविसेधनावनः। दृष्टानां च श्रुतानां च वेतस्मरणमज्ञता॥१६॥ सावनवनतापुष्पफलपञ्चवशा
जिनी। वनदेवीवनक्रीडावतागृहविजसिनी। यात्राः स्पांऊराकारसमज्ञेपाधिरूढयाप्तापश्यदृष्टस्मविस्मास्फुटंजवन
मात्मने॥ कंचिकावसुषुसम्बकलयाजडतायने॥ अलुनयददशायिखात्मानं नमरंश्चिरन्॥१७॥

याचं तः संविताः। तस्य तोजतादेहधारिणो जवनं लतातावोविनं रूपादौ कंचिकाचंगतमपश्यदितिलतायात्राग्रहसिना
। अथमेव लतासुषुसम्बकलयासुषुसम्बकलयादशकजासंविताः तादृशपवकलयायने जडतानिद्रारूपजायमउपहृत
यप्रेसात्मानं नमरंश्चिरं ददृश॥॥

४५

सवचमरः सरोजियां तसनी चमक्र। सचविमनाजगोवनूवा। तथहि जडमतेरपिरसान निजस्य कृमिकीटादरपिवेनः क
विदेवस्त्रीव्यक्तोरनित्याति सवनसमस्या नलिआसाधं। जनिवृषमानस्तहपालोकावावनयात्मानमा मोरमत्रहस्तिनया
आमोरेनांगं विशेषेण मत्रोपेहसोतज्ञवेनोदिनं ददृशमिव गजः केन चिद्राक्षरवानगने निपासवदः शिहितस्य भाजवस

सवनसरोजियां तसनी विमनाजगः। कविदेवरनित्यातिवेतो जडमतोरपि॥२०॥ तामाजगामनलिनी पदिलोचयिडुंगजः
। रम्यवस्त्ररूपा ये वमूहो नो जनेनैते परं। नजिया सतया सा इति च चूलं च मापयो। चमरोवारणा लोकाद्वारणा लोकना व
नाना॥२१॥ ददृशान्मानमा मोरमत्रहस्तिनयोरितां शुक्लमागदगस्तीवे गजः खाने पापातह॥२२॥ वनवदध्नोराज्ञोवधाने
नाचुशितः। कचित्समरसंमर्द्यानितास्तमुपाययो॥२३॥ गंरस्त्रमश्यासाग जोन्मयोस्पनहजिः। युनः कश्चिदुवाक्राया
पप्रियो वूलं तां ययो। पाद्विस्त्रहंसं विस्त्रावनूवकनहंसकः। कलहंसश्चिरनरेयोनिषयासुमेलुवनस्यदृष्टया कदाचिउ
जानपमज्ञसारसः। प्रतसारमनायातो विजहारससारः। सकदाचिददृशायिरूपुरेवगः॥ नत्रवुदिरनस्यरुद्रहमि

नोचवा क्वचित्समरेहयमानो गंरस्त्रलुगतनमरनावनया पुनचमरोचनसवसमरः करिपराक्रासावृ
णितः। पान्वस्त्रहंसं विस्त्राकलहंसोवनूवमचकलहंसो यो युत्रेषु लुवचरत्तयापमजसप्रसणः सारसो हंसो जीतः
सखगो हंसो जीतः सखगो हंसः कदाचिद्वेसणेरुद्रपुगमने रुद्रदृष्टानमावने पारुद्रो हंसिते संस्कारवशात्त्रिष्वित
बुद्धिरन्त॥

वा० नि०
४६

रुद्रे निरुद्रपुरे रुद्रनृतवपुः रुद्राकारवपुः यं हं सो गणगोष्ठी विलासिनिः प्रमथपरिपन्सं नृने स्ते प्रसिद्धेः शोवपुगवरे रु
द्रे जो कथयवदरे शिवमाहात्म्यवर्णनरिनिः यथेच्छया विजहार रुद्र इति सुतु रुद्रः अत्र मज्ञानविलासिना सद्यो नृमज्ञा
नविस्मयवाप्रिया प्राकृतं हर्षजन्मसंस्तमशेषनस्तपुरं तं हं नृमपश्यन् निगवरे लेति निगवरणरहितविज्ञानमेव व
रुद्रतत्पुस्तत्र विजहार परेच्छया नैस्ते निगवपुरावीरैर्गुणगोष्ठी विलासिनिः रुद्रस्त्वत्रमज्ञानविलासिना नृयान
नास्त्वमशेषमुद्रतमपश्यन् प्राकृतं धिया ॥३९॥ निगवरणविज्ञानवपुस्तत्र गवा रुद्रः उवाच स्वयमेकात्ते स्वप्रशतविस्मि
ता ॥४०॥ अहं नृविज्ञामायोयं वत विमोहिनी ॥ अमत्येयमिप्ररूपा नृरुद्रा प्ररुवारिवन् ॥४१॥ एवमत्यन्तविज्ञानसं
साररूपनृमिषु वकीष्ट ह मिनिचात्र श्वशूया पितृसूरिनाः ॥ कस्मिंश्चिद्वनवसगे च हं जीवतनामकः कस्मिं
श्चिद्राजणश्च कस्मिंश्चिदसुधाधिपः ॥ हंसः पश्यने नृवा विधा कळे ववारणा ॥ पैं वं पो निशतं गच्छन् यानो हं मिनि
रुद्रतां ॥४४॥
पुर्वस्य सावावहः श्वस्वप्रशतविस्मिनः स्वायेन स्वप्रशनेन विस्मिनः सशपकने स्वयमेवैवमुवाचात्
हो इति इयं माया अस्तमेव विमिथ्या नृतापिमनुवारिवन्ना सुहृदा सतामद्रपाविन्वमिमोहयति वनेति वनेति शो
कत्रयं वास अत्यन्तविज्ञानसंसाररूपनृमिषु वकीष्ट वानो हं स्वमनोमात्रक जानादनेकेषु मगेषु जीवतारिरूपेण यो नि
शतं गच्छन् विनिशतं देहानां रुद्रतायातः ॥

४६

अत्रेति शो कत्रयं वासं अमो रुद्रः अत्र जन्मात्तरेषु वर्षसहस्रादि रूपो नृयान्कालो गतस्मात्तं स्तात्राना रूपान्स्वसंसाररुद्रा
पञ्चलोकयामिने भवसंमग्नगो कदानेन मम ज्ञानप्रदानेन नृयामहपकी करोमि ॥ इत्येवं संविद्यथ त्रसगे सिनिहृदि
रुद्रः ॥ मवेच्छितो विहरं तस्मिन् निरुवदति यिहारो मवउच्यते सुषुप्तः शववदामे सगं विजगाम ॥ बोधयि वेति अथ तं विह
अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्गुणानि च ॥ समतीना नृनृनिहिना उ वरिना ॥ तां स्ता सवदिव संसाररुद्रा या जो कया महां स
म्यगो कदानेन तेन पका करोम्यहं ॥३९॥ इति संविद्य रुद्रो सौतं सगं विजगाम ॥ यत्र निरुविहारस्वस्य प्रः शवदति
स्थितः ॥४०॥ बोधयि वाचनं निहं चेतसा चेतनेन व ॥ योजयामास स स्मार निरुद्र आत्मनो च मम ॥ रुद्रमात्मानमाजो
स जीवतारिमयं तथा बोधा विस्मया हो विमनिहृदि स्मयं ययौ ॥

बोधयि वा बोधयेतसा चित्तेन चेतनेन च योजयामासा निरुद्र आत्मनो च मम स्मार रुद्रमिति ॥ सतिहृदात्मानं रुद्रमा
लोकानया जीवतारिमयं च आत्मनमाजो क बोधात्तरमाथैव गमात् ॥ अविस्मया हो विमा ॥ यामहिमा विस्मयं ययौ ॥

वा० नि०
४९

अथेनादि। अथनसुराजा चरादीनामपि प्रवेष्टेने धने सतिने सर्वे पिरु इव दिव्यज्ञानतया रुद्राणां संतो। विरेजिरेततो विज्ञानेन
शतोपयोगे प्राग्बोधमवसेधाय परार्थरुद्रेण प्रेषिताः संतो जीवता विदिमक्राण्डाः शास्त्रं स्वमीनये प्रापुः। रुद्रा
अथ रुद्रस्तथा निरुद्धा वेवोक्त्या यजामतुः॥ कापि जीवत संसारं विदा का शौक को एतं प्रवोधा ने योज्या युचे तमाचेतने
नवबोधयं नस्य यो यामनु विस्मिता अथ विस्मिताः॥ परु रूपास्त्रि पास्ते रुद्र निरुक्त जीवताः। जगमुक्षिप्रादिसारं स्ते
असंमिलिनास्तथा। दिव्यज्ञाना विरेजुस्ते रुद्रा न्यान्तरा तमुजमं रुद्रेण प्रेषिताः सर्वे ते प्रतिखं स्वमान्तायां तेन रु
देण ता माया मवलोका तयो दिताः। स्वाज्ञास्तमेवं सं प्रेषिताः पुनः प्रयुयुः स्वास्पदं तो पि जीवत ब्राह्मण इयः। स्वकल
त्रैसमं हेतं सपथि शोधकालतः॥ एतं न स्था नोच वक्रुवा चारं सगिति वि समानि देहाः। तो पि जीवत ब्राह्मण इयः।
खं स्वमास्पदं प्राप्य स्वकल नादितिः। स इति या देहां ते रुद्रमा प्रावन्ति निशोक पंचकार्यः॥

४९

सर्वमिति। चितः कोशो कोशवन्मस्तकं वः कनिधो स्वरूप सर्ववस्तुस्तिष्ठतः सर्वमिति तदसौ विरूपया तेन प्रकारेण तदात्म
कं न रूपं सर्वसर्वकालं विप्रते सर्वस्यापि संविदिवर्तितान्। यद्विद्यते न हि न प्राप्यत इत्यत्राह। संकल्पेति। संकल्पस्वप्रगंसं
कल्पगतं वस्तु यथा दृश्या प्राप्यते तेनैव सिद्धं दृशा च न्यासयोगा न्यासाद्यु निरोधेन वलिनानलचने। येषां नितियेषां तु सिद्ध
वसिष्ठ उवाच॥ सर्वमस्ति चितः कोशो स्वरूपेय। तमो। विरूपया तद्वत्प्रोति सवन्मिता द संशयां यस्वप्रेदश्यते यच्च संक
ले रवलोका ते तत्रा विद्यते तत्र सर्वकालं तदा ताक। संकल्पस्वप्रगंवस्तु यथा वदृश्याप्यते। परम न्यासयोगा न्या
विना त्वे तत्र न तो येषां तु योगविज्ञान दृश्य पातिनाः स्मिताः॥ सर्वं सर्वत्र पश्यंति त एते शंकरादयः। सर्वसिनि
मनं कार्यमैक निष्पसिद्यति। दृष्टि एण ककुभं यत्र च कश्चा प्रोक्तं रं दिशं मु॥
ज्ञयोगः समाधि विज्ञान मध्या त्रशा स्त्रज्ञानां तज्ज्ञा दृष्टयो दर्शना निफलितः फलवत्सः स्मिताः। न एते शंकराद
यस्व संकल्पावसारेण सर्ववस्तु सर्वत्र देशो काले वपुःपंति। सर्वमिति। अत्रिमते सर्वं कार्यमपि एक निष्पतदेक
निष्पमेव सिद्यति। दृष्टि एण ककुभं पश्यन् को नामेव रादिशं प्राप्नोति॥

वा० नि० संकल्पेति। संकल्प्यति त्वरैरेवावगम्यते प्राप्यते। अग्र संस्ति नार्थः। अग्रे पुरो नागेषु संस्ति तो यथः। अग्रमावयिरे। पुरो व
 ४८ त्रिविक्रतयरेवावगम्यते। अग्रेति। यो मूढः। अग्रस्ते वस्तु नृदि संस्ते बुद्धौ स्विने सति संकल्प्य संकल्प्य नमः प्रीति।
 तेरा अतिवेकी एक निष्ठवानावाहे कत्रतात्पर्यमावाचन द्वय अत्र संकल्पितं वौ भयं नाद्ययेनायदि स्वमिकत्रये रथमि

संकल्पापरिरैरेवसंकल्पाद्येविगम्यते। अग्रमार्गपरैरेवैप्रप्रग्रस्तोद्येविगम्यते। अग्रस्वेबुद्धिसेष्ठेयस्संकल्पं प्राफ
मिच्छति। नरासावेकनिष्ठत्वान्नावात्तन्ना नैरायेदयं। इहविद्याधरोहंस्याप्यिति वैदिकः। इत्येकज्ञानसाफल्यं दृष्टात्रसा
र्थसिद्धये। नन्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिर्बुद्धीवेनरुदतो। प्राथरुशत्मानालब्धसंकल्पाथम्यसत्यता॥

त्रेविशः। इहेति। अहं इह हे शोकात्तेवविद्याधरस्याग्निनिवा। अहमिति वायुदेकध्यानस्यां फलो एव स्तुतिविषयस्यथास
सफलमेव धर्मकार्यसिद्धये हृष्टात्तः। तस्मादिनि। तस्मात्तु बोद्धावेनोरेकाथनिष्ठत्वात्संकल्पार्थेकोनिष्ठत्वा
त्निष्ठरूपेण जीवे मरुतां प्राप्य तेन रुद्रात्मना संकल्पार्थस्य सदा ता प्राप्ता॥

नेमिनिहसंकल्पमिश्रजीवरुद्ररूपवाशसंकल्पावोमत्यनोसाफल्यं प्राप्नास्ततः प्रत्येकं नृणां तद्व्यक्तविलक्षणं पश्यन्ति।
सन्तत्र वासंकल्प्यावाधेति नावः। एवमिति। नेष्टर्हन्निहसंकल्पिता जीवटव्रात एव यः॥ ॥ ५॥ इत्यमहिमार्गसंकल्पपुरी

निहसंकल्पजीवास्तेष्वेकं नष्टं यद्गता पश्यन्ति रुद्राद्यान्नाः सर्वे विसृजन्तां पवन्ते निहसंकल्पजीववत्प्रा
णणारयः॥ रुद्रविज्ञानवशातः स्वसंकल्पपुरीषताः॥ तनोरुद्रैर्ण संगत्य विविशुः न त्वं परम्॥ श्रीराम उवा
च॥॥ पवन्ते च निहसंकल्पजीववत्प्राणणारयः॥ कथं सत्यव्रमायातः संकल्पार्थेष्टसत्यता॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ प
कः सहस्रं न वतियथा तेषां जनार्दनः॥ अशावतारजीलान्निःकु - तेन गतोऽस्ति॥ पवन्ते निहसंकल्पजीववत्प्रा
णारयः॥ संशुद्धसंविदेकाग्रो सत्याश्च किल स्थिताः॥॥ इति निवाणप्रकरणे प्रातरुद्रोपाख्यानं नाम वसुन्विंशः सर्गः॥

संस्कृतकान्तिनाम्नानागताः॥॥ इति श्रीमदध्वजसूरिसूनुनापद्माक्षप्रमाणपारावारपारहस्यनाश्री
मुष्मदेवविदत्तचार्येण विरचिते संसारतरणिनाग्निवासिष्ठिवरणे निबन्धिण प्रकरणे रुद्रोपाख्याननाम त्रयोविंश-
ः सर्गः॥

वा० नि०
४९

सर्वमेषानन्मपरंपरासमेक्यन्तानिमिद्वेनिनिर्द्वयिभुंदा। तरुशरव्यानमुक्तं। इह नोमौ पुष्टमौ न संपादकं वक्तुं कक्षीप्र
असंख्यवद्वयदोवेनालप्रश्नमयो निरूप्यते। मुपुष्टेति। विन्नविजामितासंकुल्यादिरूपविन्नविजामंत्यन्नाकलनामननिमु
क्तः वासनारूपमलरहिताः। मुपुष्टमौ नवानवस्थमाणा जलपुष्टमौ नयुक्तो नवावस्थवतत्तदः अवजं वित्तप्र

वसिष्ठ उवाच॥ मुपुष्टमौ नवावस्थान्यन्नाविन्नविजा। सिता। कलनामलनिमुक्तः निष्ठावष्टवतत्तदः॥ श्रीराम उवाच॥
॥ वाग्योनमस्तमौ नवकाष्टमौ नववेष्टमौ नवनेत्रावस्तमस्तद्विस्मयतो॥ २॥ वसिष्ठ उवाच॥ द्विविधः प्रोक्त
तेन मयि मुनिवरेरिहापकः काश्चनपत्नी स्याद्गीवमुक्तस्तथेतदः। अत्रोवितायां पुण्यायां क्रियावावर्धनश्चयः। हवा
ज्ञिनेन्द्रियया मोमुनिः स्यात्काष्ठनापसः॥

सावस्ति यावाग्निनि। वाग्यो नारी न जलपुष्टमौ नेशमुनीनां समूहो
मौ नवस्मेशस्व निश्चेत्यर्थः। अत्रोवितामिति। अत्रोवितायां वलनावनारहितायां अत्रोवितायां नीरसायां क्रिया
वाप्रालापामारिरूपायावर्धनश्चयः सन्तु हवयोगाज्ञिनेन्द्रियया मोमुनिः काष्ठनापसः स्यात्॥

४९

यथेति। पोमुनिः इहं जगत्प्रपञ्चमासुतेनया बुधाब्रह्मैवेहं सर्वमिति निश्चित्य नावितात्मा ब्रह्मेवाहमिति निश्चित्य ब्रह्मरूपमेवावुप्तं
इदानीं व्यवहारमावेण। जोकोपमोऽपि नः स्वरूपसुरवाउभवात् नमिष्टेति। ममुनिर्जीवन्मुक्तमुनिः स्मृतः। उभयउ
गतं सामान्यलक्षणमाह। पनयारिनिज्ञांतयो निर्विकारश्चित्तयोरेतयोः प्रकृतयोः मुनिनाययोः विन्ननिश्चायरूपा
त्मा योगेन तद्वृत्तानेन वा यश्चित्तस्य निश्चयपकनिष्ठता नृपे आत्मारवसावो यस्य तदशोभावो निश्चायो मौ नशरे

यथा नृपमिहं बुधा नावितात्मा त्वनिष्ठितः। जोकोपमोऽपि नः स्वरूपसुरवाउभवात् नमिष्टेति। ममुनिर्जीवन्मुक्तमुनिः स्मृतः॥ ५॥ एतयेयेश्वरेश्वरा
त्रयोपुनिनाप्रबोः विन्ननिश्चायरूपात्मा यो नशरे न कथ्यते॥ ६॥ वाग्यो नववसां रोधो वलारिद्रियनिग्रहः। अज्ञमौ नपरि
त्यगवेष्टानां काष्ठसंज्ञकं प्रसुरविन्नकलनमैतन्मौ नवयं स्तितः। यतेषां हवमौ नानाविषयकाष्ठनापसः॥

न कथ्यते। मुपुष्टमौ नरूपलंघ्यप्रथमं मौ नानराणि लक्ष्यन्ते। वाग्निनि। स्वरूपमौ निरोधरज्ञातं चायौ नवलान्तरवयो
गवशाद्वा रूपांशुद्रियनियहोरूपांशु नानदशादेव वेष्टानां शरीरनरिचायव क्रियाणि परितागः काश्चमौ न प्रसुरदिनि। प
तन्मवैकमौ नरयं प्रसुरदिनिः कलनं विलसतवासनं स्तितं। अत्रोवाहवमौ नानाकाष्ठनापसपवविषयश्चाश्रयोन
जीवन्मुक्तस्तथैति॥

वा. नि. ५०

अथ वृत्तिभ्यो के सुषुप्तमौनमाह अविनाशमिति। आयतो ध्यायतो वा अंतर्मुखस्वप्नसिद्धिमुखस्य वा सुनेरविनाशं अविनाशानां
जाग्रहादिविनाशं अनायासं अविद्यमानज्ञानकर्मैद्विनिर्गोथकं शो अनाद्यतं उपक्रमोपसंहाररहितपदास्थितं ब्रह्मनिर्गुणं
तस्योपसंमुखप्रतिमं ननु चेतो महायोगधारसुषुप्तमौनमित्यर्थः यदाह सर्वज्ञयोगी प्रवेपंचस्य नानेयज्ञाने समय
नवाविद्यया लिंगेनांगं नरात्मस्वरूपं नरादेहसां देपरब्रह्मज्ञानं महायोगमाकुरिति। यथावत्रौ वैश्वः स्वभावपवेकः

अविनाशमनायासं यदाद्यतमास्थितां आयतो ध्यायतश्चैव सौ सुप्तमौनमुच्यते। यथा नूतमिदं बुधाजगन्नातादवि
ज्मं पदास्थितमसंदेहं सौ सुप्तमौनमेव ननु॥

विंशते निरुपाधिकः चिन्मते निरुपाधिकपथासैव मनोवृत्तिर्महायोग इहेत्युच्यते। यथेति नानाविविक्तमं मानावेनपारे
ज्ञानमिदं जगद्यथास्तं येन प्रकारेण निष्पन्नं तं प्रकारं बुधा ब्रह्मण्यस्तत्रात्मके निश्चितं संदेहं निर्विकल्पं
ज्ञानावेन स्थितं। ननु सौ सुप्तमौनमेवाक्यमुच्यते सुप्तमौनसंगममिति पाठः। तत्रमौनसंगतमौनसंस्थाने मानस्य
प्रकारमित्यर्थः॥

५०

अनेकेति। इदं जगती वा अनेकमं विरूपात्मा अनेकमं विरूपा आत्मानः स्वभावपत्तया दशमानं तं व्यासं शिवं त्रैवेनियदं तं नि
रुपाधिकमास्थितं ब्रह्मनिष्ठानसौ सुप्तमौनमुच्यते। आकाश इति। सर्वजगत् आकाशविवर्तिना। आकाशं नैव वृत्तिमिवान
। तथा। अस्ति वक्ष्यमाणसत्तायाः सद्रूपेण प्रतीतेः। नास्ति वक्ष्यमाणत्वात्। इति जगत्तत्रान्यतिरेकेण नास्ति निश्चितमप

अनेकमं विरूपात्मशिवमेवेदमानं। इत्यास्थितमनंतं सौ सुप्तमौनमुच्यते॥१॥ आकाशं नैव वाकाशं सर्वमस्ति नान्ति
वृत्तिस्थितं समं शो नैव त्रैमौनं सुषुप्तवत्॥१॥ सुषुप्तमौनं योगी शौ दिविधैः प्राप्य नेखलु सांख्यायोगिन एके स्फुरपरेयो
गयोगिनः॥१॥ सम्यज्ञानावबोधेन सिद्धपकसमाधिना। सांख्यये वावकुदये से सांख्यायोगिनः स्मृता॥१॥

मेकाकारं शो तनिर्विकारं वयत्स्थितं। यानिष्ठानत्सुषुप्तवत्तौ न सुषुप्तद्वयं मौनमित्यर्थः। सुषुप्तेति। सांख्ययोगिनो योग
योगिनश्च वयं ते। सम्यगिति। सम्यज्ञानावबोधेन ननु ज्ञानोदयेन सिद्धपकसमाधिः। एकस्मिन्दितीये ब्रह्मणि विवर्तिना
निरुपपत्तिताये योगिनः ते सांख्ययेव सम्यज्ञाने नैवावबुधा इति कृत्वा सांख्ययोगिनः स्मृता॥

वा० नि०

५१

प्राणनिधयेतुमुक्ताचलांगयोगेणप्राणादीनामनिजानांमंशान्तौसत्तांअनामयमनायंतंवरमागतास्तेयोगिनःसुताः॥३॥
पादेयमिति शान्तमकृतिमंयदमेवमवेष्टायोगिनामुपादेयाःअनेहिनेःसांरयेयोगिनिधेस्थानेप्राप्यनेयंगेरपिनत्रप
रंस्थामंप्राप्यनोकिंतसहमित्यत्राहयत्रेति यत्रयस्मिन्नेवामनावागुक्तांतावासनैववागुगबंधकत्वात्तयात्रा

प्राणनिधिसंज्ञात्रौयुक्तायेयदमागताः॥अनामयमनायंतंनेस्मनोयोगिना॥१५॥उपादेयंतुसर्वेषांशानंपरमकृति
मंयत्सात्वेःप्राणतस्यानंपरंयोगेस्नेहेवहियत्प्राणमनोवृत्तिःरत्यंतंमोपजम्यतेवासानावागुक्तांतातद्विद्विपर
मंपदंमनोमुधेवाभ्युदितमसदेवानवेरुणान्स्वप्नेस्वप्नरणाकारंप्रेत्यमाणंनविद्यते॥

क्रोताव्यासाणमनमेवृत्तिर्यपिरःअत्यंतंमस्योपजम्यतेनदेवात्यस्वरूपंपरमंपदंविद्विपरब्रह्मस्वरूपंविद्विपनसति
मनस्वावस्तमोअसदेवअनवेरुणद्विचारमुधैरस्वप्नेस्वप्नरणाप्रत्ययवृद्धितेनअसमाणंविचार्यमाणमपिसत्तवि
द्यतेअविचारसिद्धस्यविचारणनिवृत्तिर्युक्तेवेतितावत्॥

५१

एकेति एकतत्त्वनाम्यासः एकस्यैवस्वानिमतन्मनिरंतरमनुसंधानंमयाप्राणानांविजयमनोनिग्रहश्चेतिवितयमेवमो
क्षशब्दसंग्रहःअनएनदेवमोक्षमाधनमित्यर्थः॥एकेति एकतत्त्वनाम्यासादीनांन्याणामभ्येककृत्स्नपिसिद्धेश्चपिसि
ध्यंतिइत्यर्थःअविनाशविनाशतावदेशतिश्लोकद्वयवाक्यमंतूणांप्राणवेतसांकनंएषाविनाशावित्वात्रिजनेलकुसु

एकतत्त्वनाम्यासःप्राणानांविलयस्तथा॥मनोविनिग्रहश्चेतिमोक्षशब्दार्थसंग्रहः॥१६॥एकाग्रमिसनप्राणरोधाच्चित्र
पशुकृत्या॥एकस्मिन्नेवमंसिद्धेसंसिध्यंतिपरस्परं॥१७॥अविनाशविनाशित्यंतूणांप्राणवेतसां॥कुसुमामोदवन्मिश्रेति
लतैलवस्थिते॥१८॥आधाराधेयवचैवएकाजावेविनश्यतःकुरुतश्चस्वनाशेनकार्यमोक्षारव्यामुन्नमम्॥एकस्मिन्सु
हृदेतत्त्वतावज्ञावविनाशयत्नावावावत्तमायातिस्वप्नासायावदातम्॥

मामोदवदाधाराधेयवचमिश्रेयपरस्परसंगतेएवस्थितेअतोरेकस्याजावेदेअपिविनश्यतः॥स्वनाशेनकारणेनमो
क्षारव्यामुन्नमंकार्यकुरुतश्चएकस्मिन्नति॥सुहृदेप्राणाणिकेएकस्मिन्जालेतावज्ञावचित्तवृत्तिवितावयेत्प्रव
र्धयेत्॥यावत्सतःसाधनौशततसतमंजावत्तमायमानत्वमायाति॥

वा०नि०

42

सारिकल्पितवद्विधवलिममप्येनानिमितिः सवेताजः क्षुधितोपि निरागस्त्वे निरपराधं नरं पुरो गतमपि नि
निमिन्नं न हन्ति। हियस्माकारणं संतोषिदां सः न्यायदर्शकाः न्यायस्य प्रवर्त्रेकाः वेताजो ब्रह्मचरिन्त्याश्च न्यायेन
नहतीत्यर्थः॥

42

नहंतीत्यर्थः॥

नवेति। रात्रिवया विनिर्गता जो नो हिरास्य स्थिति विचारपितु मेका किन् प्रठन मे वे प एषा वा वयंति। तयारात्रिवयया विनि

नत्र प्रायमनप्राणांगत्रिचर्याविनिर्गतिं। नमाहवृत्तयोरेणशृष्टेनोयनिशावरः॥॥वेताजउवाच॥॥राजवृजकोसिनीमेन
वेतालेनमयाधन॥कृगञ्चमिविनष्टे। सिनवनेजनमधैश्वमे॥॥राजोवाच॥नोरात्रिचरनिर्वायिमांवेहसिवजारिहान
त्रेसहस्रधाम्। स्फुटिष्यतिनमंशयः। वेताजउवाच॥नत्वामग्रहमन्यायेत्यंहिमयेचने॥राजासिसकजाशा
स्तद्वरणीयाः। त्वयार्थिनामाममेतामर्थिनांराजन्मसंनवाद्याप्रद्वरयप्रश्रानिमात्मयोक्तास्तेसम्यगाख्यातुमे
हंसि। कस्यसूर्यस्मरंमीनाव्रज्याडानिकृशाएवः। कस्मिन्स्फुरतिपवनेमहागगणरेणवः। स्वप्रात्स्वप्रातरंगच्छत्
रातशेषमहास्रशः। त्यजन्नजतिस्त्वडकस्वरूपप्रतास्वरः। रंभास्तेनोयथायत्रमात्रमेवपुनःपुनः। अन्तरतस्त्वया
नश्चनेयाकोणः। सएवहि। त्रैलोक्याकाशरंजितोयसूर्यमंडलमेश्वरः। अपरित्यजतोएतत्कस्याणः। परमाणवः। क
स्याएवपवस्वंपरमाणुमहागिरेः। शिलात्रनिविडेकात्ररूपमहाजश्रिया। वसिष्ठउवाच॥इत्युक्तवतिवेतालेव
कुप्रश्नादिहस्यसः॥उवाचवचनेराजादंतांशुधवालावरं॥॥

गतिं ममेति संतवायं सितवदयं चिथश्लोकपंचकेनेवतालप्रश्नाः कस्येति। तेचखरुष्कत्रावसरेस्पष्टानविव्येति॥

वा० नि० नववलांशानिकसूर्यस्मरणीनांरुमानवःसूत्मावेशःशतिप्रश्नस्योत्रंश्लोकद्वयेनाह। एष इति। कस्यसूर्यस्येति॥
 ५३ एषसूर्यःचित्सूर्यएवेति। नंपेनरेणत्वयोक्तःयतोसौचित्सूर्यएवेतत्तर्वात्रपति। प्रकीर्तयति। तस्यनामासर्वमिदंवि
 भातीतिश्रुतेः। एषचित्सूर्यउदितइति। कवित्याहः। तत्रउदितत्वयोक्तइत्यमेवार्थः। तस्यप्रसिद्धसूर्यवैलक्षण्यमाह

एषचित्सूर्यउदितितःसर्वमेतत्रपत्यसौ॥ विज्ञानात्मैषयरमोनास्करोनास्करोविनाशयः॥
 उमेयेतुवनानोगास्तस्यैवत्रसरेणवःविज्ञानपरमाकस्यनामातांतिनवंतिच॥

एषविज्ञानात्मानाविनाशयः॥ जीवरूपेणसर्वनिःकरमोनास्करादीनामपितत्रेजोजेशत्वात्। यडकंगीतासु
 । यहादित्यगतंतेजोजगत्तासपतेखिलं। यद्वंदमस्यिवाग्रोत्रेजोविद्धिमामकमिति। इमेतुवनानोगास्तस्यै
 वविज्ञानपरमाकस्यत्रसरेणुत्पत्त्याश्रयाःतस्यैववनामानवंतिनातिवउत्पद्यंतेप्रतीयंतेव॥ ५३

कस्मिन्पुनरेवमहागतादयोरेणवःस्फुरंतीतिदितीयप्रश्नश्लोकद्वयेनविहणोति। काजेनि। काजसत्राकाजरूपायःशक्ते
 :स्फूर्तिःइच्छंननःस्फूर्तिर्ननःसत्रासंरसत्रासंरसनावस्यवायोःसत्राश्रयविन्मयी। शुद्धवेतनसत्रावकेवलचेतन
 सृष्टिश्चादिवेतनाचेतनात्मकंपावनंविदिवत्पंचवज्रजःकुसुमांकुसुमावयवेष्टामोदश्वपरमात्ममयेवायो
 नसंरनद्रूपकंदूपमनद्रूपमनद्रूपंस्वरनि। तत्रद्रूपत्वमद्रूपत्वात्। नाममानत्वात्केनविहाकारेणप्रतीतिहेतु
 त्वाच्चनद्रूपत्वविकारित्वः। स्वमयतीरिभिरितिदृष्टव्यास्वप्नात्स्वप्नांतरंशनमहत्त्वशो गठत्वात्। सर्वस्वमान्नत्यजत्रपि
 कालसत्राकंजासमाननःसंतापविन्मयी। शुद्धवेतनसत्राचसर्वमित्यादिपावनं। परमात्ममयेवायोरनःस्फुरतिवचि
 त्वात्। कुसुमांकुसुमावयवेष्टामोदश्वपरमात्ममयेवायोरनःस्फुरतिवचि
 शानत्वहं हितारंजास्तंजोयथापत्रमात्रमेवोत्रोत्रर। अंतरंरस्तथैवेदंविबध्यपि॥ ॥

स्वच्छंस्वतास्वरंस्वरूपंनत्यजतीतितीतीयप्रश्नश्लोकैर्नविहणोति। जगदेवमहीस्वप्नःमायामयत्वात्। तत्रजन्मानिद्रु
 न्स्वप्नाःतादृशास्वप्नानुभवन्नप्यात्मानत्वहं हितंलणेनिर्विकारस्वरूपेकमितंशोतरूपंनत्यजति। संसरत्रापित्री
 वेत्रलतावंनत्यजतिसंसारस्वकमितत्वादितिजावः। रजास्तनःकदलीस्तनःसमथात्रतरंतविबिच्यदृश्यमानःपुन
 पुनःपात्रमात्रमेवतथाविवर्त्यपिविचित्रतयाप्रानमपि विश्वमिदमतविचित्रनिर्माणप्रज्ञेय॥

वा० नि०
५४

ब्रह्मांशदयोमहांतापिनावाऽप्रकृतमयरित्युजंनएवकस्यैः परमाणव इति पंचमं प्रश्नं साधने विवृणोति। सूक्ष्मत्वादि
। परमात्मा सूक्ष्मत्वादि हंतयाग्रहीतमशक्वादाज्यत्वात्। सुमशक्वात्वाच्च परो एकः परमाणुत्वात्। असावेव परमात्मा
अनंतत्वादेवाकाज्जरिपरिच्छिन्नत्वात्। मेवादिमूलजापरिच्छिन्नस्य मेवादिमूलजासुपादानत्वं प्रातः तच्च मेवादिवस्तुन
स्य परमात्मानः पुरतः परमाणवः पुरतः परमाणवद्वान्ति। परमात्ममहत्वापेक्षया मेवादीनामतिनूतत्वात्। अनव

सूक्ष्मत्वादयज्यत्वात् परमात्मा परो एकः॥ अनवत्वादसावेव प्राप्नोमेवादिमूलजाः॥ परमाणवद्वान्ति मेवादि
पुरतोऽप्युपरो एवो ज्यत्वात् सरकत्वात् न ह गिरिः॥ सववियरूपोऽपि निरस्तावयः पुमान्॥

स्यैव कस्य परमाणुरूपस्य महागिरेरियं जगत्त्रयं शिख्यं तगति निविडैकां तद्रूपा कविनैकस्वत्वावामङ्गासारनूतोऽशति
षष्ठप्रश्नं साधने श्लोकद्वयोन विवृणोति। परशति। एष पुपानजमत्वात् परमाणुत्वात्। दवाभ्योपिना दृष्टरकत्वात् व्यापक
त्वात् न ह गिरिरपि सववियवद्वरूपोऽपि स्थूलप्रपंचाकारतया दृश्यमानोऽपि वस्तुतो निरस्तावयवः सर्वप्रपंचाधिष्ठा
नरूपिणोऽस्य॥

सर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोऽप्यविज्ञसिमात्रसारत्वात् विज्ञानमात्रमेव सारं शतिरुक्त्वा विज्ञसिमात्रस्यास्पृशं जगत्त्रयं
जगत्त्रयं नूतः सारं श एव हियस्मात्कारणजगत्त्रयं विज्ञानमात्रस्य मध्यवर्तनेऽत्रो मध्यवर्तितात्मनारूपत्वं युजत
इति भावः॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निवाणप्रकरणे वेतालोपारख्यानं नाम पंचविंशः सर्गः॥ छवमास्तु स मे न स पाद

विज्ञसिमात्रसारत्वात् सर्वधिष्ठानरूपिणः॥ अस्मि विज्ञसिमात्रस्य मज्जामात्रं जगत्त्रयं। विज्ञानमात्रमध्यं हि विदिता
धोजगत्त्रयं शतिराजमुरवाक्रत्वा वेताजः शान्तिसाययो। नावितात्मनया तत्र विचारोऽस्ति तथा धिया। उपशान्तवपुर्नृणां
गतैकात्मनिर्दितां वन्त्वा विरजध्यानादिस्मृत्यविरजं नृणां॥ ५३॥ इति निवाणप्रकरणे वेतालोपारख्यानं नाम पंच
विंशः सर्गः॥ संहृत्य सर्वतश्चिंतं स्तिमितेनात्र रात्मना प्रवाहपतितं कुर्वन्निरिच्छति श्रुतं तदीति॥

कविर्वेकप्रदृशनाय वेताजप्रश्नानिरूपिता। इदं नानुडर्जनापि विन्नविश्रान्तिः स्वप्रयाने नैव न्यत इति श्रियितुं नगीत्य
कथ्यते। संहृत्येति। सर्वतो वायुविषया चिंतं संहृत्य प्रसाहृत्य स्तिमितेन स्वरूपनिष्ठेन च त्वात्मना च तः करणेनोपज
हिनः॥ प्रवाहपतितमाचारक्रमप्राप्तं कर्म कुर्वन्निरिच्छति श्रुतं तदीति॥

वा० नि० आकाशेति पनमेव विचारतत्परेण स्वचित्रनैव यथेति चित्रचमत्कृत्या आश्चर्यकारिणी चित्रवृत्तिः चित्रवमत्कृतिस्तया यौवनं
 ५५ तिष्ठोक्तद्वयं वासा सुविनागचमकाराज्ञो जने विरागचमकारे वैराग्यनिष्ठो यस्यासा विचारकणिका मत्तो विचारः एको नर
 ति अमजनसंकुचे अममंजसमन्यायते न संकुजां व्याकुलां पुनरिति। त्रामारात्रिः कर्मसांसारिकं व्यापारं शुद्धं विर

आकाशाविशदं कृत्वा मनसैवामने मुनिः। तिष्ठैकत्रामरातात्मा सर्वत्र समदर्शनः। स्थिरबुद्धेरमृतस्य यथा प्राप्ता नुवर्तिनिः
 । रापो न गीरथस्मेव डः साध्वमपि सिध्यति। रा म उवाच॥ यथा चित्रचमत्कृत्या राशो गंगावतार एव न गीरथस्य संपन्नं
 तन्मे कथय मे प्र तो॥ वसिष्ठ उवाच॥ आसीद्गीरथो नाम राजा परमधर्मिकः। भुवः समुद्रयुक्तायामंडजानि जकोप
 मः। सैकजानत्रं प्रापुर्यथानिमित्तमर्थिनः। चंद्रप्रसन्नवदनायुस्स विनामणेरिव गंगो सोपानपदस्य येन पातालजवामिनो ये
 जिता ब्रह्मणे लोके बांधवा लोकबंधना यौवने वर्तमानस्य तस्य नृमिपतेरपि। प्रविचार्य तो जोकयात्रा पयः किं जा मि
 मां। सुविशगचमकारविचारकणिका मत्तवयस्यपि वतार एपैहैव दक्षीमरा विव। एकात्रे वित्रया मा समही पतिरसाव
 थ। जायात्र मिमां नित्यं मम मंजसमकुला पुनर्दिने पुनः त्रामाहाना दान पुनः पुनः। न देव शुद्धं विरसेन मते कर्म ५५
 संविषातर संवादाना दानवान जंभते। त्यागयोगदानं प्राप्यते॥

येनेति। येन वस्तुना प्राप्तेन सत्रा प्राप्ते बांछिच्छित्तुं किंचिदपि नावशिष्यतो नरे वक्तुं मुक्तं मस्य शोषमनकर्मविषयिस्त्वचि
 केव पुनः पुनः प्रवृत्तिहेतुतात्। बंधनिवृत्तिहेतुरेव सकर्मस्य यथा यदाह प्रकाशं तत्कर्मयत्नबंधाय साविधाया विमुक्तये। आया
 साय परं कर्मविधाना विज्यते पुनमिति। विरेति श्लोकद्वयवाक्यं विरसा म्यात्मना विरंसा म्यरूपे ए सवन्निगताकारेण यडुष्टि
 येन प्राप्तेन लोके स्मिन्ना प्राप्तमवशिष्यतो। तत्कृतं मुक्तं मस्य शोषं कर्मविषयिका। पुनः पयुषितं कर्म कुर्वन्त ज
 जने। मृतबुद्धिरमृतस्तु किं कुर्या किं जवा लवत्। अथैक हो द्वि मना धारा चित्रितुं गुरुं। एको ने सै स ते नतिः समष्ट
 छद्गीरथः। जग मरणमोहादिरूपाणां जयकारिणां। जग वात्सवडिः खानां कथमत्रः प्रजायते। त्रितुल्य उ०॥ विरसा म्या
 त्मनो ह्येन निर्विनाग विजासिना। राजन ज्ञेयावबोधेन ह एनं जरितात्मना। ह्रीयं ने सर्वडः स्वानिबुधंति ग्रंथयोनितः। स
 शया विजयं याति सर्वकर्मणि वानध॥ नः यडुदितः नेन निर्विनाग विजा निर्विरोधं स्फुरता प्रवर्णेन अखंडेन नरिता
 त्मना व्याप्तेन ज्ञेयावबोधेन ज्ञेयस्य परतत्त्वस्य साक्षात्कारेण सर्वडः स्वानिह्रीयते। ग्रंथयोवधहेतवः अहंकारादयस्त
 धं निच्छियते शसयाः। कैवल्यस्य परमानंदरूपा नवतिनवेत्येवमादयः समायाति सर्वकर्मणि पुण्या पुण्यरूपा
 णि सवैपयिकमणि सममायाति। तिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादि श्रुतेः॥

वा० नि० किं न ज्ञेयमित्यत्र ह ज्ञेयमिति। ज्ञानस्वरूपो नित्यसर्वगतश्च विद्युद्वत्तैव ज्ञेय इत्यर्थः। विन्मात्रमिति। श्लोक इयं वाक्यं न तदि
 ५६ ज्ञानं विन्मात्ररूपं निरुपेयं वास्ति इतरहान्मय निरिच्छं देहादिरूपं वस्तु किं विहपि वस्तु नो नास्तीति चेन्न किंतु आयास्मिन्न
 ये प्रतिपत्तिः ज्ञानं स्थिरप्रतिष्ठानेति। अतः एतावन्मात्रं संवित्रि विन्मात्रानुसंधानमपी कथं केन प्रकारेण स्यात्प्रकारं निरूपये

ज्ञेयं तु विदुः शब्दानं सशुद्धं सत्सिद्धिपिणं। सर्वसर्वगतो नित्यं नाशमेति न बोद्धव्यं। न गीरथ उवाच। विन्मात्रं सर्वगं ज्ञानम
 स्ति निष्कलमचकनं। देहादिनेतरं किं विदिति चेन्न प्रमत्तं श्रवणं किं त्वत्र प्रतिपत्तिस्मृत्कृतानेति मे प्रतो। एतावन्मात्रं संवित्रि
 : स्यामहं सर्वशक्यं। चित्तुल उवाच॥ ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वे मे निवेतो हृदं वरेनतः सर्ववपुर्नत्वा न यो जीवो न जायते॥

त्यर्थः ज्ञानेनेति। ज्ञानेन वक्ष्यमाणं ज्ञानं न ज्ञानार्थानेन वेतो यथा ह वै देवं वरेष्वद्या काशे ज्ञेयनिष्ठत्वं स्वरूपनिष्ठत्वे मे
 नि। ततस्तदा जीवः सर्ववपुर्नत्वा स ब्रह्मको नत्वा न यो न जायते। अतर्मुखताया स्वरूपनिष्ठत्वे स्वयमेव सर्ववत्तिकं ब्रह्म
 नत्वा पुनर्जनिता वनेतीत्यर्थः॥

किं न ज्ञानमित्यत्राहा अमक्तिरिति। श्लोक इयं वाक्यं। अमक्तिर्विषयेषु नाशक्तिः पुत्रारगहादिषु। अननिष्ठं गमना रहितं
 हेनिष्ठोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं अनन्ययोगेन अनेदतावनया आत्मनः स्वरूपस्य अनारतमविच्छिन्नं
 ज्ञानं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म वाहमित्यनुसंधानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः प्रतो निर्जनश्च यो देह न त्वेव न ज्ञानं जनसंसारिण
 मरजनसंसारिण। अरतिरनेव स्थाने अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं आत्मविषया ज्ञानतत्परत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानप्रयो

॥ अमक्तिरननिष्ठं गः पुत्रारगहादिषु। नित्यं वसमा चित्रत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। आत्मनो नन्ययोगेन ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
 विविक्तदेशसेवित्वं मरतिर्जनसंसारिण अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं। एतत्त्वज्ञानमिति प्रोक्तं मज्ञानं यदितो न्य
 या। गगदेषु संप्रसारणं सारव्याधिनेषु अहंकारोपपत्तिं नोत्तराजन्तानमवाप्यते॥ न गीरथ उवाच॥ शरीरे स्मिन्निष्ठा
 रूढो गिरौ नरुदिवस्वको अहंभावो महाजागवदमेत्यज्यते कथं॥

अनस्यात्यंतिकाः। बोधमस्यानुसंधानं एतत्वे किं ज्ञानत्वात्। ज्ञानमिति प्रोक्तं। इतो न्यथा उक्तमाधनविपरीतं विषयावस्था
 दिकमज्ञानं संसारहेतुम्यादित्यर्थः। रागेति। देहाहंभावत्वात्मा ज्ञानप्रतिबंधकत्वात् तदुपशान्तावात्मानः स्वरूप
 मवगम्यते इत्यर्थः॥ शरीर इति। संसारस्या नादित्वात् न तस्याहंकारस्य रूढमज्यत पात्वा गोडकर इति ज्ञाव॥

वा० नि०
५९

पोरुषेणेति। पोरुषेण प्रपत्नेन त्वत्कामनात्पहेतुः। सम्पत्तयः समाधत्ता सारित्पः पोरुषः प्रपन्नः तेन नो गौब्रजावानां विषयवासनां
त्वविकसितं मरिष्टं सत्रागत्वा आश्रित्य अहंकारजं यंत्रजेत साध्यं इति त्वर्थः। यंत्रणेति। जडादिभिरुचितं कर्मणि
वेतसः सेकोचो नञ् आदिशब्दाति कुलातिमत्ता इति हण। तडक। घणशंकास्पहालजाजुत्सावेति पंचमी॥ कुजशीलं

चित्तुलउवाच॥ पोरुषेण प्रपत्नेन त्वत्कामनात्पहेतुः। गत्वा विकसितं सत्रा महंकारजं यंत्रजेत यंत्रणा पंजरं मत्तु
हमं जडादिनामिच्छां अकिंचनत्वशेषेण स्फुटतावदहं कृति। सर्वमेतदियात्पत्काय इति निश्चयः। तदहंकारवि
लये त्वमेव परमं पदं॥

तथा जानिरष्टौ पाशः प्रकीर्तिना इति। तदंशजडादिरूपं यंत्रणा पंजरं अकिंचनत्वशेषेण स्व
रूपातिरिक्तं किंचिदपि यस्यास्ति सो किंचनः। तस्मात्प्रपन्नशेषेण यावदस्विलेन न ग्रं— तत्कृतावदहं कृति। स्फुटनं
वर्तन इत्यर्थः॥ सद्मिति॥ एतत्सर्वं जडादिमानादिकं सर्वमित्यर्थः॥

५९

शान्तेति। शान्तान्शेषविशेषणानि ब्राह्मणे हंगुहस्थो हमित्यादित्यस्य भिन्नानां नयहेतुः यस्मान्न संसृक्ता सर्वविषयान्
त्रकलत्रादिवांछायेना सतादृशः सन् अरिपुसमयाश्रित्य तत्का अकिंचनत्वमेव गत्वा आश्रित्य शान्ताहं कृतिरस्मदेहकलन
स्तेष्वेव वारिषु निरुद्धा मरुत्तामपरित्याज्यं गुरुमपि अलं सम्पुञ्जितवान् इति वसितत्रहिउचैरक्क्षैरसि। उन्नतादप्यन्न
शान्ताशेषविशेषणैर्विगतनीः संत्यक्त सर्वेषां गत्वानूनमकिंचनत्वमरिष्टत्वा समयाश्रित्य शान्ताहं कृतिरस्मदेह
कलनस्तेष्वेव निरुद्धा मरुत्तामप्युज्जितवानलं यद्विनिवृत्तं चेत्तडधैरसि॥ वसिष्ठ उवाच॥ अथ तस्मिन् गुरुवैकादिना
कर्णनिर्णीयः। मनसा हितकर्त्र्यः स्वव्यापारपरो न वताततः कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः। अत्रिष्टो मम खंच
क्रे सर्वत्यागो कसिद्धये गो न स्पृश्यादिर एपादे दहो धनमशेषतः। दिजदेवा त्रैलोक्ये गुणविचारयशो न्दिवसत्रयमा
त्रेण सर्वमेव परित्यजन् स्ववस्त्रमात्रं शेषावासी राजान गीरथः॥

नतोसि। सर्वेच्छुष्टं ब्रह्मे वासीत्यर्थः। अथेति। मनसा हितकर्त्र्यः गुरुपरिष्ठं कर्त्र्यं चित्रे निधायेत्यर्थः। स्वा
पारपरः राज्यचिंतो स्वव्यापारः तत्र तात्पर्यं विनिवृत्तं। ततश्च। सर्वत्यागा वासरसंपादनायेत्यर्थः॥

वा० नि०
५८

अथेति अथ नगरं सवर्धिरिक्तः सवर्धिरिक्तः सवर्धिरिक्तं सवर्धनस्य सवर्धनप्रकृतिपौरकं विना हीनः प्रकृतयो मासाहयः
पौरः पुरजनाश्च यस्मिन् वतसंस्थाप्यं तन्मिव समाप्तिने वसराज्यं स्वनामेव त्रिमाना यत्र ये ह्येसा मंतिन इति पावे समं
नाः सामंतं संनगादेशान् इति सामा पदे अधिपत्य इत्यर्थः ॥ आक्रान्ति इति विमता राज्ञेराज्यं न वे सप्रति सगहो मंडले स्वरा

अथ सर्ववर्धिरिक्तं नृविन्नप्रकृतिपौरकं ॥ सीमंतिने तन्मिव राज्ञे स्वमरये ह्येसा ॥ आक्रान्ति विमता राज्ञे मुनिः सप्रतिमा ए
ले अथो वा सो वशो वो मो निजिगाम म ए लान् यत्र न जायते नाप्रायत्र न जायते मुखान्ता नत्राये पुहरे पुवा सधेयवान्
इत्येते नैव कावेन प्रशांतं सकलैष एण परमो ए समेना सो प्राप विप्रोतिमात्मनि ॥ नम नदी पानि नृपी वे कदाचि कालमो
गत् ॥ अवशः शत्रुणा क्रान्ते स्वमेव प्रापत सुरा नानागारांश्च नना सो प्रवापति ताश्च तान् ॥ पौराणं मन्त्रिणां चैव शानेति

इव आक्रान्ते मतीति अथो नगरं सवर्धिरिक्तः सवर्धिरिक्तः सवर्धिरिक्तं सवर्धनस्य सवर्धनप्रकृतिपौरकं विना हीनः प्रकृतयो मासाहयः
मन्त्रमतिनि ॥ अवशः धर्म्यं नय पदेशा नावात्पार्थिकानुसारी शत्रुणा क्रान्त स्वमेव तत्सुरं कदाचिन्नापे ॥

५८

स्वमिति स्वयमेव स्वारा नं कृता गतादि सत्कारं कृते तस्यार्थः ॥ समतामिति हे हधार एणं विषाहं डः खहेतुं मध्यागं च वृत्तवहेतुं कृत्वा
यामासु ॥ किमिति स्यो क इयं वाक् आनंदं आनंदं ते येन तस्यैव खहेतुं न नरुना मनं रता ॥ इखं डः खहेतुं मध्यागं च वृत्तवहेतुं
विदिउ संनप पौरा मं विप्रं श्वनगी रथं ॥ इजयाना सुरयतं मविषाहं सपर्यया ॥ प्रजो राज्यं एहा एति प्रार्थिते पुरिणा पुनि नाहरेना
इत शोयं तन्मप्यशनादवे ॥ कति विदिवसां स्तत्र नीत्वा न्यत्र जगाम सः ॥ नारं यो यहा कष्टमिति लोके न रोचिः ॥ अथान्यत्रो पशां गत्वा
परिविआतधीः सुखी ॥ आत्मा रा म कृ हा चि व स प्राप त्रितुलं गुरुम् ॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन माध्वं नगी रथः ॥ किं चिकायमुवा माशेव
नेयामे पुरेजने ॥ समतामुपयातो नैर्गुणि शिष्यो समो स्थितो ॥ कलया मासतुः स्वस्थो विषाहं हे हधार एणं किमयं धार्यते हे हः किं वा
नेनो कृतिनेन नः ॥ यथा कर्म यथा चारं तिथे तेष यथा स्थिता इति निश्चितं तिष्ठे तो नो वना इ न गामिनो ॥ न न नंदतु ग नं नंद न सुखं
न च मध्यागं नानि वा जिवितवाद्यै श्वर्यं वा धो रितं ॥ मिहै रप्यपि तत्तु मेना ते जर्जरं नृणं ॥ अथै क रा पुर श्रेष्ठे क स्मिध्विन्मं
उवा नरो ॥ अनपत्यं नपं मत्सुर हर त्समिवा मिषु ॥ नत्र प्रकृतयः खिन्नान ह देवा क्रमार्पं ॥ अविष्य निस्सं मुक्तं गुणलक्ष्मा
विशालया ॥ तं नगी रथमासाद्य स्थितं निद्रावरं मुनिं परिज्ञाय समानाय सेत्ये चक्रुः सहोपतिं ॥

धनानीति धनानि प्रमिदानी वा जिवितवो श्वसंपत्तिः न हारि युश जामे श्वयति ह्यष्ट ध्ये रितं ॥ अणि माहिकं तद्वसिद्धिमभिः देव
योनिने हे स्तुष्टे प्रीते रप्यितै रप्यितमपि जर्जरं जी एं मेना ते अं नरा मध्वयेति नावधियति नवः ॥

वा० नि०
५८

इतीति न ह शं न क व ता मां प्र कु वी नां त वः अथ नि रित मस्या — गर ति यो शे पा मु ते ए र थि च र का ड व रि णा र्प न गी र थ इ ति व
वा प्र वा र जा थि का म गार थ स्य की त्रि सं वा र मां गी न रां रि स्म रं ता आ दि र्य स्मि न क र्म णि त थ या स व ति । न यो ति म हा त न न म स न

न गी र थः श ए नै व प्रा वृ षी नां वु ना म रः । च जितः से न या ए व्वा मि मा रो ह त मा द्वाः । जग्मुः प्र कृ ष्ट त न तं ग जं । न गी र थो ज ग न्ता
थो ज य त्व ति ज नार वैः । नी रं ध्र ता मु पा त्र मु गि रां द्रा णां म हा गु हाः । न त्र त त्या ज यं तं तं रा जं रा जा न मा द ताः । जग्मुः प्र कृ ष्ट त
न या प्रा ष्ठ रि त्मं म ता धि पं । रा ज त्र स्मा क म धि पो य स्त स पु रा कृ तः । मृ क ना वि नि गी णी सौ म त्से ने वा मि षे म ड्वा य त्वे पा रुं ल पि
तुं रा मं प्र सा दं क तु मि हं सि अ प्रा र्थि तो य या ना नं त्या गो थ निं च नो वि ता । व सि ष्ट उ वा च ॥ इ ति सं प्रा र्थि तो रा जा त दं गी कृ त न
द क । स स सा ग र वि क्रा या स्त व न्नु व न्नु व प तिः स मः सा त्र म ना मो नी वी त रा गो वि म त्सरः । प्रा स का ये कि क र ए र ति रा हि न वि
स्म यः । अ थ व र्ष स ह स्मा णि त प स्त स्वा मु दा रु णं । स्व पि ता म हो ब्रा र णे तु वि गं गा म यो ज या त । न गी र थो म हि य तो य शः प्र
च र्वा थि का । त रा त्रि मा र्ग गो तुं सा म ही न ज व न्नु व ह ॥ इ ति वा सि ष्ठे नि व ० न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ ५९

विया विशेषां इति वा सि ष्ठ वि व र णे न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥

इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥
इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥

व सि ष्ट उ वा च ॥ ॥ इ हं इ वं प रि त्य ज्ज के को डी कृ त्म नः स गं रा त्त्रा त्म नि नि ध वं शि वि ध ज श्वा व जा ॥ ॥ रा म उ वा च ॥ को सौ
त्रि वि ध जो ना म कृ यं वा ज च वा न्दं प त मे क य यं त्र न न न के वो ध वि ष्ट द्ये ॥ ॥ व सि ष्ट उ वा च ॥ ॥ हा प रे प र्म न व द ता ते स म मे
म नो । मा ल वा नां पु रा श्री मा त्र त्रि वि ध ज द र ती र व रा थै वे दि ये द या यु को त्त मा ह म रा मा वि त् ॥ शृ त्वाः स न स मा वा रो मा ती गु
भा ण क रः । सु रा ण्ण धि प तेः क न्वा रु द्रा जा ना म ना म तः । उ प ये मे स ती मा त्म स द रं शी स शि वि ध जः । अ व द त न योः प्री ति र पो
ना र्थि ति चे त सोऽ नित्य मे वा नि यु क्त वा श्रि प्रिय वा च्छे ति त स्य च ॥ ६ ॥

इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥
इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥ इति न गी र थो पा र्त्वा नं ना म ष ड्वा त्रि सः सर्गः ॥

वा० नि०
६०

मिथ्यप्रति कलाकलापस्यगीतवादिब्रह्मादिह्यस्यां चयेति श्लोकप्रदं वाक्यं अथ वक्तुं पुर्वेषु यातेषु तन्मह्यवाशि विधनोयु
ग्यं प्रतितात एतन्नामैगतिनि जरावनिपतनोन्मुखात्पादिना प्रकारेण संसारसारतां निणीय संसारव्यपिने प्रजमध्यात्म

मिथ्यकलाकलापस्यकोविदो नौ वनं वतु। सत्पुमेकमेवैतौ दधतु मित्रतां गतौ। एवं वक्तुं निवर्तानि मिथुनं निरस्तु हारे
मेयो वनजीवनि रनं ता निदिने दिने। अथ यातेषु वक्तुं पुर्वेषु यातेषु तन्मह्यवाशि विधनोयु
ः एकफलस्येव मरणं दुर्निवारं एहि मां शान्तिरिवां भोजो जरा नियतं नोन्मुखी। आयुर्गत्य विरजते तले करतजादिवा तावपी
वलतात एतस्मै कादीनतां गता। शौजन्यास्य इव संप्रयात्येव यो यने। सुखानि प्रपजंयते शरा इव धनुश्चुता। रसां गभईवा
सां संसारव्यपिने प्रजा विरं विरं विवारयामास शस्त्र मध्यात्म संमतं। रोव्यवहारो विरागदः। तदिह स्यात्संसारिता वक्तुं
तिशो ननयदा साव्य पुनश्चेतो दृश सुन विद्वयते। इति निणीय युग्मं तन् संमतं। आत्मज्ञानेकमत्रेण संस्त्या रमा
विहविका। संशय मतीति निश्चित्य ता वास्तो न स्मराय एतौ॥

शास्त्रं विरं विवारयामासेत्यवपः। तत्र तु वीजता अजावूः॥

६०

तद्धितविति। तदित्यात्मज्ञानं परा मत्तपते। तदुत्तमा एतच्चित्रस्पृह तच्चित्रपाणयोश्चाविना जावान्। तन्निष्ठो न त्रैवात्मज्ञाने निष्ठा
नियमोपयोस्तौ न विधाः। आत्मज्ञान निष्ठाः तत्राश्रया अश्रयणीया योस्तौ न दृष्टिनि परो आत्मवित्तजन परे तदीहो न दृष्टि
तवेष्टायुक्तो अथेति। श्लोकप्रदं वाक्यं अथाष्टता तूह्यमासीना व्याष्टता वा समुचितं व्यापारं कुर्वीणाधिया खमात्मान मिथं
तद्धितौ तदुत्तमा एतच्चित्रौ न विधाः अयोपनरा न दर्वन परौ न दीहौ तौ विरेजतु। तत्रैवातिवनामा सौ बोधयंतं परस्परं। तस्मिन्
नस्मारे नौ निरां नौ वनं वतु। अथ सावितें रं राम एण पद क्रमान्। श्रद्धा ध्यात्म वदो वक्रा ह्य। स्थायि स्तिर एं जमी इत्यं विना
रयामास स्वमात्मान महर्निशं। अथाष्टता व्याष्टता वाधिया धवलये द्या॥ वृडा ज उवाच॥ परो तावत्त्वमात्मानं किं
हं स्यामि निस्वयं कस्या प्रमाणतो मोहः कथमस्मृतिताः क्वच। देहस्तावज्जडो सतो नाहमित्येव निश्चयः। कर्मेन्द्रियगणश्चास्मा
दिति नो जड एव स॥ बुद्धीन्द्रियगणैः व्यवंजड एवेति दधीपतं मनसायस्माद्यद्येव नु विनोष्टक॥

कस्यमाण प्रकारेण विवारयामास॥ देहस्तावज्जडः तत्र हेतुः मूढः विविक्तः अनीह मित्येव निश्चयः। कर्मेन्द्रियगणश्चास्मा
देहदनिन प्रति जड वा बुधेति बुद्धीन्द्रियगणैः पिमस्माजोष्टक इव मनसायस्मो प्रमेयते स्माज्जडपवेति निश्चायते॥

या० नि० मनसि संकल्यात्मकशक्तिमनश्चेत्येते पाषाण इव बुद्धिस्तैर्निश्चयैः प्रवर्तन्ते इति जडमन्ये हि प्यन्ते पन्निरिति शेष एव निरञ्जना
६१ बाहिमपायैत्रविशेषाः बुद्धिरिति निश्चयरूपा बुद्धिश्चातेन खननजनितवन्ने एमरिदिव अहंकारेण चात्मने प्रवर्तन्ते

मनस्त्वेवं जडमन्ये संकल्यात्मकशक्तिमान् हि पणैरिव पाषाणः प्रवर्तन्ते बुद्धिनिश्चयैः बुद्धिनिश्चयरूपैर्जडमन्ये वनिश्चयः
खातेनेव मरिद्वनमहंकारेण चात्मने अहंकारेपि निःसारो जडपवावशात्मात्मकः जीवेन जन्मते जडोवाजेनेकवमात्मकः ॥

जडैवेति निश्चयः अहंकार इति निःसारविषयवती न ज्ञानरूपवानिः सत्त्वं चैतारहितवाच्यमात्मको हंकारोपि बाजे
न ज्ञमात्मको यद्वा जडजीवेन जन्मते कल्पत इति जडपवश्च वश्चात्मक इति पाठे परस्वभाव इत्यर्थः ॥ ॥ ६१

जड इति हरेयेच्छित् ॥ अतः करणप्रतिफलितवेतनरूपवा इत्येव तन्मिनाः अतपवकजनाकारः कश्चिरस्त्वावः वातात्मा प्रा
णमयवान् सुकुमारः अक्षकः प्रत्यहं सुखावात्मनि जीमानवान् पर्वविधो जीवश्च अत रुढेन स्वस्याप्यन्तरनमविष्टेन केनाप्य
व्यापरेण प्रमाणप्रदायिन एव रूपेण प्राणिनः परिजीवन्ति अतो जीवोपि पारमार्थिकमात्मरूपेण न भवतीत्यर्थः तदुक्तं स
वति यथा यथा युपाधाववृद्धिर्नो नवृद्धिर्न आकाशेति तथा च नायुपाधे प्रतिविवन्त आकाशेति तथा सर्वप्राणिना इति

जीवश्च कलनाकरो वातात्मा इत्येच्छित् ॥ सुकुमारोत्तरन्येन केनापि परिजीवन्ति आत्महो ज्ञातमेन सन्नेतोऽप्येकलंके
ना जीवो जीवन्ति जीणे निविहृपणा न्मूर्त्तिपिणा ॥

जीव ईश्वर इति तथा च व्याससूत्रां गुह्यं प्रविष्टं वात्मानौ हि न दर्शनादिति तत्र च मायाविषयो जीवविषयमाय ईश्व
र इति मेहः तदुक्तं आगोडपादावयवकार्योपाधिरय जीवः कारणोपाधिरन्यवस्तु कार्यकारणता हि बाह्यसंबन्धो वक्ष्य
ते इति आहो इति आरतिस्मृतिवोतकमवयवः अहो इत्याश्च ये अहो मया ज्ञातमेतन्किं न इत्याह अयं जीवश्चेत्येव
केन किं नावेत्येवोदृष्टसंबन्धतेन कलंकिना प्रतिविवन्त पाकनकवता जालेन अनादिना आत्मरूपिण सर्वेषामात्मन
तेन पतेन हि पणचिस्वरूपेण वजीवन्ति प्राणधारयति ॥

वा० नि०
६२

पतेवमहं नमाहवेतेति चेत्तन्मवताचेत्तेषु प्रतिफलनात् तैस्तान्मात्रानि मानवताश्च सत्येति विदुः चित्स्वरूपं सत्यजडवेत्तांशव
पनायाश्च सत्याजगम्येवेत्तांशः तेषां वमनाउपव्यादेनोर्जस्महाजज्म तोप्रिरिव स्वरूपे चित्स्वभावमुद्गुनिश्चपाकरोति तव
मिति पतद्विदुः पवंश्चोक्तिरुमेणवेत्तोत्सुखतया स्वरुतया स्वपमेकउताजाशमुक्तं शून्ये समसंस्कल्पेन ज्ञापि पुनश्चेतनेन
प्रवेधपतेन तत्सत्त्वादेवात्राविशति क्रतेः ॥ इहीनीमिति अर्थमेकवाक्यं ॥ एपाविकेन हेतुना प्रवेत्तते मनो बुद्ध्यादिरूपेण

चेत्तन्मवताजीवश्चिह्नो लोवजीवति ॥ आमोदः पवनेनेव खातेनेव खातेनेव सरिदयः ॥ असत्यजडवेत्तांशवयनाहिदपुरसंमंम ॥ म
हानजपतेत्युप्रिरिव रूपं समुद्रनि ॥ एवं विदुः पमयेतचेत्तोत्सुखतया स्वयं ॥ जडं शून्यमसंस्कल्पेन नयेन प्राबाध्याते ॥ इहीनीमहमी
हं हं केनेषाविश्वेयते अहोउ विरकालेन ज्ञानं ज्ञेयमयं ॥ पतेहि विद्विजासाज्ञा मवेबुद्धी द्रियादयः ॥ असन्नेः सर्वपवाहोश्च
धानं विनोत्रिनाः ॥

प्रविवर्तने इत्येतद्विहीनीमहमीहे विचारया अहो रति अर्थमेकं वाक्यं ॥ ज्ञेयं जिज्ञासितं विद्विज्ज्ञानमिति ज्ञात
व्यातवजानमित्यर्थः ॥ किं न इत्यत्राहापतेहानि विद्विजासां ताः ॥ जडेषु वेतन्य प्रतिफलनं विद्विजासाः तदतास्तत्पर्यन्तः ॥ पतेमनो
बुद्ध्यादयः ॥ सर्वपववस्तुतोमनोपि अविधानं विनापकार्यमवप्रानते न विना तदभावेन उदितः ॥ प्राडुर्नता आत्मन
ः स्वरूपनिष्ठवाभाव रूपेण प्रमादेनोदितः ॥ अनावेधानमेव विनोताना रूपवा विवर्तहेतुरित्यर्थः ॥

६२

महाविदिनिः श्लोकदयं वाक्यं महासत्तापरपर्यायोनिः कलकायामहाविदस्ति सैव ब्रह्म परमात्मा हि नाम निगमित इत्यर्थः तत्समेति
दिनुपाहीनयोरेकः समश्च ॥ सर्वश्च एपर्यायः ॥ समासवाचिकेत्यर्थः ॥ आन्यस्त्वेषम्यवावी समैकरूपेति नपौ नरुत्तां हिना

महाविदेकैवास्तीह महासमेनियोच्यते ॥ निष्कलं काममाशुशानिरहंकाररूपिणी ॥ सहृदिनाताविमलानित्योदयवती
समासब्रह्मपरमात्मा हि नाम निःपरिणीयते ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ हिना नुदिनमित्येवासात्मा रामतया नया ॥ नित्यमेता
मुखतया वक्तव्यप्रकृत इति ॥ नीरागा निनुपासंगानिद्वंद्वानिः समो हिना न जहानि नचादने प्रकृतीवारचारिणी
॥ परमात्ममहाला जपरिहृणित रात्र रास्वपिमाती नतया जगामात्ययदेवपाता ॥ स्वविवेकवनासावसाहको
दयेन सा ॥ शुश्रेमे शो ननापुष्पलतेवानिनबोहता ॥ अथ तामनवर्वाही कदाचित्पशिखिध्वजः ॥ अष्टवृंशो नामाजो
कस्म्यमानमुवाच ॥ तया यो वनधुक् चमण्डितचपुनः पुनः ॥ अधिकराजसंनत्तिकात्मा विमलयातनः ॥ प्रयत्राम्
तसारावज्ज्वालापदेव च ॥ श्रीनंदामृतहृदये विशराजसेनितरं प्रिये ॥ अजोगरूपेण शत्रुमर्जितसमातागतो गनीस्व
तन्निचेतः पश्यामि ते प्रिये ॥

नुदिनमिति ॥ दिनं रव्यादिदिनं पश्चाद्नुविदिनं वानुदिनं वदिनानुदिनं सर्वेयपिदिनेष्वित्यर्थः ॥ एपा
वृत्तलानीरगेति ॥ गगइवाउपासगः ॥ यावत्किदं मिष्टानिष्टबुद्धिसमीहितमुद्योगः न जहानिदेषा नावचनचादने रागाणां
शा ॥

वा० नि०
६३

अथाहनिःसोकेसूत्रालस्वानुभवंनेनिवेदयति। न किंचिदिति। न किंचिद्विज्ञागतावत्संभवति नेहानामिस्ति शनिवाध्यामानतात्राप्य
सन्प्रतीयमानत्वात्। अतश्च सत्तयावाव्यवहर्तुमयोग्यश्च न एव किंचिद्विहाकारमहामसत्रात्मना केन विहाकारेणोपजकितं प
रं ब्रह्म येन हेतुना आगता प्राप्ता किंचिद्विहाकारब्रह्मना वमापन्नेन यावन्नेन अस्मिन्नहं श्रीमती को निमती स्थिता। आत्मीय
मर्थेयं श्रीमिह ब्रह्मविद्या प्रभावं सन्मृतमति लोकं चरितं तेजः एतदेवाह। इहमिति। इह जगत्सर्वपरित्यज्य अन्यदिश्ववि
जज्ञाणं सर्वसर्वान्मकं सन्नवाधं असत्यं च असत्तिका मितेजः एव देवाह। इहमिति। इह जगत्सर्वपरित्यज्य अन्यदिश्ववि

दूरात्तत्रावाच॥ न किंचिद्विहाकारमिदं तज्ज्ञाहमागता। न किंचिद्विहाकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता। इह सर्वपरित्यज्य स
र्वमन्यया श्रिता यत्तत्तत्समसत्तं च तेनास्मि श्रीमती स्थिता। यत्किंचिद्विहाकारं किंचिद्विज्ञाना मियथावितं। यथादयं यथा ना
शतेनास्मि श्रीमती स्थिता। नो गेरुक्तं स्तथा मिमुक्तं रिक्सुहृगोः। न ह्यप्यामि न कुप्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता॥

साश्रितेनाह श्रीमती स्थिता। यदस्ति किंचिद्विज्ञानमत्राप्युपत्तावत् न किंचिद्विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं तात्तदस्ति यथा स्थितं यथादयं यथा
नाशं वज्रानामि सत्पारिषु यथा यथावत्तते। न तत्सर्वजानामीत्यर्थः। नो गेरिति। नु जैरिव दत्तं मुपनुक्तैरिव सुहृगो विप्रकृ
ष्टैरनुक्तैरपि नो गेरुक्तं स्तथा मिमुक्तं नानुक्तं न विप्रकृष्टत्वाविशेषान्। परुषा ते हेतवनावादिनिनावा न ह्यप्यामि न कुप्या
मि रागद्वेषयोरन्नावात्॥

एकेति। आकाशमंकाशे आकाशवत्परिहृएकेवने विशुद्धे हृदये हृदयवत्सवंतिरे स्वात्मनि एकेवरा मोराज जीलासुराज्ञा जीजा
सुगीतवायु रसादिधुनरमेजगतामिति। न किंचिन्मात्ररूपिणी यद्विज्ञानं किंचिद्विज्ञानं किंचिद्विज्ञानं किंचिद्विज्ञानं किंचिद्विज्ञानं किंचिद्विज्ञानं
त्ररूपिणी अस्मिन्नहं जगता प्रतुरेव सत्त्वगिज्ञाना नियोतरे वयमयतीति सत्त्वगिन्यामकत्वादित्यनेन प्रकारेणान्मन्येव बुद्ध्या
मिनति। तनुविद्वेष रागानि तनुकाशे विद्वेष रागो यायुनातिः। शास्त्रदृष्टिप्रज्ञानिः वीतरागा कथानिदित्यर्थः। तासि

एकेवाकाशमंकाशे केवले हृदये रमो नरमेराज जीलासु तेपाहं श्रीमती स्थिता। जगतां प्रतुरेवास्मि न किंचिन्मात्ररूपिणी
। इत्यात्मन्येव बुद्ध्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता। तनुविद्वेष रागानि तनुकाशे विद्वेष रागो यायुनातिः। शास्त्रदृष्टिप्रज्ञानिः वीतरागा कथानिदित्यर्थः। तासि
स्थिता। पश्यामि यद्विश्वमिदं निरिदं यैवाचित्रेन वेदहितदत्तं किंचिद्वेवापश्यामि तद्विरहितं तनुकिंचिद्विद्वेषपश्यामि सत्त्वगिति
नायविरोदयास्मि॥ वसिष्ठ उवाच॥ एवमात्मनि विस्त्रांतां वदन्तीतां वराननां। अर्बुधान् क्रिरामर्थे विहसोवाच तपतिः॥

पिबंयमितिः सखीतिः सहरमेविनोदयामि। पश्यामीति। यदस्ति हृदयस्थ तानयनरश्मितिः पश्यामि यत्तत्तद्विद्वेषपश्यामि। नातुमदध्यामि तद्विरहितं दत्तं चतिति
ऊतुन किंचिद्विद्वेषविलक्षणं परं कस्तसम्पत्तः पश्यामि। इत्यनेन हेतुना विरोदयान्ति ते दयास्मि॥ ॥

वा० नि० ६५ असंवेदतिरमसे राजलीलाः अहमेव पात्मजे यथा हंसे एवं तु मपि रमसो न रम इति वदन् एतत्प्रलीपासीत्युच्यते ॥ रा
जलीलानि रमस्वविनिपात्मजे इति पाठे यथेदानीं रमसे एव मुत्र कालमपि रमस्व न रमे इति बुद्ध्या प्रजापिना मानुरित्यर्थः न
किंचिद्विदित्वाकारस्मिन्मिदं तदेति यदुक्तं तत्परिहसति किंचिदिति ॥ यः प्रत्यक्षं संस्थितं किंचित्पि व्यादिरूपवस्तुत्कानिकं

त्रिखिध्न उवाच ॥ असंवेद प्रजापतिरमस्वरवर्णिनि ॥ रमसे राजलीलानि रहमेवं पात्मजे किंचिन्न कान किं
विद्योगतः प्रत्यक्षं संस्थितं तत्प्रत्यक्षं रूपं स कथं किल शोभते ॥ नो गैरमुक्तं ह्येह मिति नो गान्जहति यः रुषे वा स
नशय्यायं सकथं किल शोभते ॥

विदुष्यपदे रूपवस्तुगतः प्राप्तः सक्त प्रत्यक्षं रूपः ॥ तत्प्रत्यक्षं वस्तुत्वेन सकथं शो
भते ॥ प्रामाणिकं स्पष्टं रितागादप्रामाणिकं स्पष्टं स्वीकारादिति नावः ॥ नो गैरमुक्तं इति यदुक्तं तत्परिहसति ॥ नो गैरिति
यो मूढश्च नुक्तैरेव नो गैरमुक्तं इति पाठे यथा हि कश्चिद्विदुषः पश्चिद्विदुषो नो ज्ञवस्तुत्वं निहितायामपि सक्तानां
उपाशेषवशादासनावशाप्यायांति एतन्ने ॥ गपराश्रुतः स्यात्तद्वदित्यर्थः ॥ ६४

यन्पश्यामीति यद्वस्तु पश्यामि ॥ चक्षुरादित्रिविधं करोमि ॥ तद्वस्तु वस्तु न पश्यामि ननु मं ह्यामि ॥ अन्तर्देव उदश्यति शिखं
अन्तर्देव वस्तु पश्यामीति यः प्रलापनार्थकं वक्तुं आत्मका कथं शोभते ॥ प्रलाप इत्यस्य सत्येति पाठे इति एवं रूपो स च शोभ
यन्पश्यामि न पश्यामि न पश्यामि न देव उवाच ॥ प्रलाप इत्यस्य सत्यस्य सकथं किल शोभते ॥ न स्मादाजामियुथासि च प्रजासि वि
जासि ॥ नाना लापविना सेन क्रीडसे क्रीडसु हरि ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ प्रतिहस्या हं सेन त्रिखिध्न इति प्रियाम्भ
ध्यात्वा ह्युमुठाय निद्रां गमाह्वयान् कष्टनात्मनि विभ्रान्तो मद्वत् ॥ सिन बुद्धरात्रा जेति खिन्ना नृजाला स्वभा
पारपराभवत् ॥ नदा तथागतनाथ तादृशस्थियोस्तयो ॥ नाविष्याथि विलीलाः कालो वक्तुं निधाय यो एकहानि तदृशा
यानि रिक्ताया अपि सुयं ॥ वृद्धाला पावन वेढी लीलाया खगमागमौ खगमागमसि धर्ममय सारूपकं नका ॥ सर्वभोगा
ननादस्य समागतं च निद्रा ॥ एकैवेकात्र निरता सा सना वास्तिनाः किकु र्गप्राणपतं विरम्य संचकार ह ॥

नः प्रलापो यस्य सकथं शोभते तदस्यार्थं तदेति ॥ तदा तस्मिन्काले तद्देशे तस्मिन्देशे तथा तेन प्रकारेण च स्थितयोस्तानि
पार्थिवलीला निर्वृत्तिः कालो ययो अंगेति संबोधनं ॥ एकदेति खगमागमौ राकाशगमनागमनैः ॥ ॥

बोनि०
६५

कस्येति। अथ विनासस्य प्राणातिविशेषस्य चिरात्समस्य चिरमस्य स्तस्य च तस्मात्तस्मिन् श्लोकवदुष्टयं वाक्यं। अत्र स्ताश्चिन्नगताः
स्वसाधेन रावासनाः स्वसाधवतिरिक्तवस्तुविषयावासनाश्च विनाशपितृत्वा समस्य मानेद्वारसंकोचादिभिः साधने
स्तस्य पुंसः प्रभुता त्रियामकत्वा न देतो रविनाशपि प्राणदिव्यवोज्ञताः इव त्यागादाननिरोधेषु रेचकप्रकृते नकेषु
विधेयतायातीत्यवयः॥ तत्र गुरादिद्वारसंकोचे हेतुमाह॥ स्वानकारिक्रियाक्रमैरिति। स्वानकारिनिमहामुद्रादयो स्तान

राम उवाच॥॥ कस्य स्वरविनासस्य चिरात्समस्य मेवदा। तत्र न स्वगमनाद्ये तत्फलं यत्रेकशक्तिनः॥ वसिष्ठ उवाच॥
श्रीमद्विधिजकथाप्रसङ्गीपतितामिमांशु। प्राणदिव्यवनात्समक्रियासिद्धिफलं शृणु। अत्र स्ताश्चिन्नगताः
स्वसाधेतरवासनाः गुरादिस्वानसंकोचात्स्वानकारिक्रियाक्रमैः॥६५॥

विशेषाः आदिष्टायां दिग्गहाणां स्वानकारद्वयश्रुते क्रियाक्रममात्रपायने रसुते। तत्र मूलवंधेन गुरादसंकोचः। वेचयति
पतितनद्वारनिरोध इति विवेकः। तत्र मूलवंधं लरुहं। परिनिगो न संपीययै निमाकु वयेहु हो अपानमूलवंधो यमिष्य
तइति। खेचरी लरु एनुवहु शः छवमुक्तं॥॥

६५

नोजनाशनशुभामो नोजनस्य नोजवस्तु नः शुद्धिर्हितमितमेधनावः। असनशुद्धिरासनस्य निर्विकारता। साधकास्वार्थगत
नान्ययोगशास्त्रस्य सम्यगनुसंधानात्साधोयोगो गानुष्ठानसुखं सुजनयोगविहः। सर्वत्यागः सत्सर्वकासुखासनराज्यादीनि
देहानि जविधेयतसाध्याः प्राणजपेनेत्राणि मारयोपि सिध्यन्तीत्यर्थः॥ परिमंडलितेति। श्लोकत्रयं वाक्यं परितो मंडलितो

नोजनासनशुभ्यावसाधकास्वार्थनिवनान्। स्वाचारानुसुजनामद्रात्सर्वतागास्तुलासनात्॥६६॥ प्राणायामधनात्
सशमकालेन केनचित्। कोपलो जाहिरं त्यागाभोगत्यागावसुव्रत॥६७॥ त्यागादाननिरोधेषु नरायात्रिविधेयतामाप्रा
णश्रुतारुतस्य पुंसो ज्ञताश्वाखितः॥६८॥ राज्यादिमोहपर्यन्ताममस्ता एव स परदेहानि जविधेयतसाध्याः सर्वस्य
राघव॥६९॥ परिमंडलितकाशममस्थानं समाश्रिताः। अत्र वैष्टनिकानामनाडीशानाश्रिताः॥७०॥

मंडलीरुतत्राकारो यस्यः सामस्थानः समाश्रिताः तस्योर्द्ध्वं कुंडलीस्थानं नासैने स्तियगोर्ध्वं। अष्टप्रततिरूपासायुष्टाकु
उलीरुतेति। याज्ञवल्केन केदस्योर्ध्वाने स्तियगोर्ध्वं। कुंडलीस्थानं निरूपणानामने श्वममस्थानात्। नानिस्थानमाश्रि
ताममस्थानं समाश्रिताः। नवतिमैनामिष इदयगार्जिकं वरुपतथेवचेति। याज्ञवल्केन ममस्थानेषु परिगणनात्॥

क० नि०
६६

वीणाप्रवर्तसिद्धीसज्जिजावर्तसंनिता (कीटादिप्रवर्तजोतेषु सर्वेषु प्राणिहरिताणीतानि सुसनेगांशो गवाक्षमं
यामुषुसमतांगां दस्यनोगदेहवद्धमंडला॥ सर्वप्राणिनाडीनां गवाक्षमं च नैवैष्टिकमा मच्यवेष्टिकेति प्रसि

वीणाप्रवर्तसिद्धीसज्जिजावर्तसंनिता (कीटादिप्रवर्तजोतेषु सर्वेषु प्राणिहरिताणीतानि सुसनेगांशो गवाक्षमं
उता॥ अनां रंते मासस्यंदापवमानेन तिष्ठति तस्या सायनरेतस्मिन् कदलीकोमलोपावनी परमाशक्तिस्त्वैवाशक्ति
जवप्रदा॥ अनिशं निश्वसन् रूपाकुपिते वज्रगामी॥ संस्थितो धीरुतमुदी स्येदना हेतुतां गजा॥

ककचिच्छीपवमानेन वायुना अनारंते सस्यंदातिष्ठतीत्यत्युः॥ तस्या इति श्लोकद्वयं वाक्यं तस्यः हवेति या नोजवपा॥
कदलीकोजावकोमले अमलरेकुपिता जुगमाव अनिशं निश्वसन् रूपास्येदना हेतुतां वेष्टना हेतुतां गजा॥
रवी सद्यो सांशक्ती नोजवप्रदा उल्लासहेतुगपावन एव न संवेधिनी परमाशक्तिः संस्थिता॥

६६

अस्यामिति श्लोकत्रयं वाक्यं॥ अस्मा मेव प्राणशक्तीरुदयकोशगाः समस्तानां च संवदाः स्थिताः॥ स्येदस्य त्रिसंविक्ता क्रिया
हेतुः स्यादिति अवहेतुश्च अमला सैव पावनी शक्तिरनुकुंडलिनीत्यनेनैव कलनेन बंधनेन हेतुना कलेत्फल्काचेतनेन जा
नोत्सादनेन विरिक्तता जीवना उद्धासनिश्वसप्रवर्तना नृजीवशब्दाद्यतपतामननात्मस्मरणहेतुतामन इति स्थिता
संकल्पादिविधानमनोरथजननं॥ संकल्पशब्दाच्चाशक्तिरपि बोधनान्निश्वयोत्सादनात् बुद्धिरिति स्मृता॥ सैव ब्रह्मि

अस्यां समस्ता संवदानां प्रोदयकोशगाः॥ सात्रकुंडलिनी स्येदस्य त्रिसंविक्ता मज्ज॥ कजोक्ता कलनेनाशु कुपिताचेतने
नवित्वा जीवना जीवना यातामनना च मवः स्थिता संकल्पात्सैव संकल्पो बोधा बुद्धिरिति स्थिता॥ अहंकारात्मना याता सेषा
पुण्यैकानिधा॥ स्थिता कुंडलिनी देहो जीवशक्तिरनुतमा॥ प्राणपानस्वरूपता हृदयध्वजं जयते॥ समस्ते बोधमायाति
समस्ता धोयसात्रजे तन्माम्मनिमापाति सैव प्राणमयी स्मृता॥

त्यनिमाना नृ अहंकारात्मना याता सती पुण्यैकश
देवायापत्यवयाहिनेति देहे स्थिता कुंडलिनी शब्दाच्चा अनुतमा या जीवशक्तिरस्ति असावेव प्राणपानस्वरूपवाक्त्रय
ऊर्ध्वजनि॥ समस्तेति साद्या एशक्ति समस्तेव कदाचिद्विधमायाति॥ अथानंतरं समस्ते वाधो विजेत तत्र स्मात्प्राणगते
रध्ववतात्सुमान् जीवो मतिमरणा मायाति॥ हियस्मा क्प्रणात् प्राणमयी स्मृता॥

वा० नि० सर्वे येति सा प्राणशक्तिनिशेधात्मासवशात्तज्जोधोगमागमौत्पत्त्याश्चमन्मनिहेहेसर्वथासर्वे एप्रकारे एतिष्ठेवेन्नत्रिष्टं न
 रोधनः मारुतस्यां तनिरुद्धतावहेतोर्जोयधिहयितेत्यज्यते आधिरिक्पज रुणं जरा मरण दयो विहीयं न इत्यर्थः किमि
 ति विनाशो तादृशस्या तद्वैयर्थ्ये तोको विनाशो येषां कउत्यादयो धामिति वेदुग्रीहिः हे हे उः खं शरीरं उः खहेतु बाधिवि
 सर्वथात्मनितिष्ठेत्को योधोगमागमौ तज्जोहोपिते बाधिरनुमाउतरोधतः श्रीराम उवाच किं विनाशा किमुत्पा
 दावशांशे स्मिन्मुनीश्वरा आधयो व्याधयश्चैव यथावक्तव्यया मुने ॥८०॥ वसिष्ठ उवाच हेह उः खविदुर्वाधिमाध्यात्मं वा
 सनामयं मौख्यमूले हि ते विद्या त्वज्ञानपरित्यगं ॥८१॥ अतस्त्वज्ञानवशात्तत्तद्विद्याक्रमं विना हृदि तानवमुत्सुग
 गदेषेधनारता इदं प्राप्तिमिदं नेति जीयात्युधनमोहदाः आधयस्संप्रवर्तन्ते वषट्मिहि का युद्धा ॥
 ८२ वासनामयं मानस उः खहेतुमाधारं विदुः ते उनेऽपि उः खेतत्त्वज्ञानपरित्यगे तत्त्वज्ञानावे सति मौख्यमूले अ
 ज्ञानपरित्यगे तत्त्वज्ञानावे सति मौख्यमूले अज्ञानमूले विद्यात् अतस्तेति श्लोक इयं वाक् अतस्त्वज्ञानवशात्तत्त्वज्ञा
 नाववसेद्विद्याक्रमं विना इन्द्रियतया तावे सति तानवमत्यत्पुस्तु हिरण्यवपुष्टे नो जयि वा शान् इदं वस्तु प्राप्तं इ
 दं नेते वरुपाधनमोहदा अधयः संप्रवर्तन्ते वषट्मिहि काः प्राप्तेया नीवा ॥

८३

नत्रमिति श्लोक उच्यते वाक् ॥ ८३ ॥ मुष्टवेत्ति सा विरूपासु नृशंस्फुरंतीषु मौख्ये विधनतां गते उरन्मप्येपोद्रेकहेतोर्दृष्ट्या न्ना
 मवहारेण उद्देश्यस्मन्ना नारेण क्रमणे न उक्ता जेमं धादौ नो जनादिमवहारेण उक्त्तियायाः शव वहादि रूपायाः स्फुरणे
 न प्रवर्तनं न कुष्टादि रूपाणि तज्जाना मासंगरोषेण उ न विस्मयो धादेरुजावनेन वनाडी नो प्राणसंचारमा गीणं ह्री एत्वा
 नृक्षणात्तादा तदं धमंतौ प्राणे विधरतां वैषम्यं याते काये वविकलीरुते अपयैरुते सति होस्तिताकार एण्डः खहेतोरेषा
 भंशस्फुरतीषां मुष्टमौख्ये विधनतां गते उरन्मप्यवहारेण उद्देश्यक्रमणे न उक्ता न्नामवहारेण उक्त्तिया स्फुरणे न वृत्ती
 एत्वा ह्रीं तद्विज्ञानादी नीरंध्रमन्तौ प्राणे विधरतां याते काये वविकलीरुते होस्ति त्पुकार एण्डोपायाधि हेहाववर्तते न
 द्याः प्राद्विहाया मा मिवाकार विपर्ययाः प्राधनी वैहि कीवापि शुजा वा य शुजा गतिः ये बाधिका सैव तथा तस्मिन्नामयति
 क्रमे ॥
 क्षतादिरूपा हे हे व्याधिजयिते प्राद्विहाया मां वृद्धिरुयहेतुत्वां तद्याश्चाकार विपर्ययो वृद्धिस्तय परमेवेत्ययः प्रा
 गिति प्राक्रना हर्षजन्ममं नवा एहि की इह जन्म निमन्ता शुजा शुजा वा याग निवमिना अधिका प्रवला सैव तस्मि
 वसानुरपे शु नेऽप्यु ने वाक्रमव्यवहरत्रया ते नैव प्रकारेण योजयति प्रवर्तयति उवसि नावशा याधि हेतु मपचारमाच
 रतीति नावः ॥

वा० नि० ६८
 आधयति एवं स्वेति न प्रकारेण विधिर्निति आधिदिविधोऽस्ति सामान्यः सार न तमेति तत्र यो व्यवहारमात्रहेतुराधिः स सा
 मान्य उच्यते विद्वद्विद्वत्साधारणत्वात् यस्तज्जन्ममयो जन्महेतुराधिः स सारः स्मृतः सुदृढत्वान् शुद्धवासानाम आधिः सा
 मान्यो मलिनवासनामयस्तसार इति तात्पर्यं प्राप्तेनेति व्यवहारिकाः व्यवहारमात्रप्रजो जनाप्रथयः प्राप्तेन सजातिम
 आधयो व्याधये चैवं जायते न तपंचके कथं रणविनश्यति राघवानां कुलोदह ॥८०॥ दिविधो साधिरस्ताह सामान्यः सा
 र एव च व्यवहारस्य सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः प्राप्तेनातिमतेनेन नश्यति व्यावहारिकाः आधिरये वाधिभावः स्त्री
 यने व्याधयोप्यजं आत्मज्ञानविना सारो नाधि नश्यति राघवयथारक्षो ववो धे न विना सपो न नश्यति अनधिजा
 व्याधयस्तद्व्यामं नश्यत क्रमेः विकित्तकारिणा ह्यो ह्ये नश्यति त्रिहं च वेत्ति तत् ॥

तेनैव वस्तुनानश्यति नश्यति प्राप्तिरिति नश्यति नश्यति तत् आधिनवाधयोपि आधिरये सनिहीयंते आत्मेति सार आ
 धिः आत्मज्ञानं विना नश्यति अविद्यामयत्वात् आनाधी निद्रव्याणिक क कषायादिस्पाणिमंत्रा आरोग्यहेतवः सौ
 रायश्च नक्रमः देवब्राह्मणसंतर्पण ॥

६८

चित्ररत्नश्लोकपदकं वाको वित्रे विधरिते विहृष्टे सति देहः संज्ञो नमुपयाति चित्राय नंधा उवदं शरीरमिति एतदुपपादयन्नाह न
 याहीति जंउरयं पुरो जागमेव नश्यति किमुतान्यदस्ति निशेषस्तथा पुरो मागमिनवेत्त अमार्गमकार्यमेवावस्थावति शरेण विधो
 हरिण इवाततश्च देहस्य सप्तधा उपस्य संज्ञो नाप्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य विषयवहंति प्राणे विषयं वहति सति नाज्जे विमल्लि

श्रीराम उवाच ॥ अधि कथं न वेद्याधिकं वम विनश्यति इति मे जगद्वत्तद्विप्रसन्नपदयागिरा ॥५४॥ वसिष्ठ उवाच ॥ वित्रे विधमि
 ते देहसंज्ञो नमुपयाति हि तया हि रुषितो जंउरयमेव न पश्यति अनवेत्त पुरो मार्गमेकार्यमनुधावति प्राकृतं मार्गमुत्सृज्य
 शरात्रो हरिणे यथा संज्ञो नात्सां स्यमुत्सृज्य वहति प्राणवायवः असंमं वहति प्राणे नाज्जे यात्रि विमल्लिति असंमं क्रमं
 स्थिते न ते यथावत् अमक्रमः कुजी एत्विमजी एत्विमनिजी एत्विमववा दोषा ये व प्रयास्य संनाडी प्राणविपर्ययात् यासन्नानि
 विरोधेन तिष्ठन्तं शरीरको तान्येव व्याधितो यात्रि परिणामवद्भावतः एवमाधिनवेद्याधिराधिनान्नावनश्यति यथा प्रेते वि
 नश्यति व्याधयस्तक्रमं शृणु ॥ त्रिंयति एव नाडीनां प्राणा वाचविपर्ययात् वैषम्यादेतोरुत्सृज्य क्रमं दोषा ये व दोषोदकं किं कुं उजी
 एत्विमजी एत्विमवाप्रायति एवं यान्नादि शरीरे विरोधेन कुजी एत्विमरूप एतिष्ठति तान्येव वात्रा निपरिणामवद्भावतः विपा
 कुवशाधिपिरुपनायति एवमुक्तेन प्रकारेण व्याधिनवेत्त स नानाशब्देन नश्यति यदा व्याधयो मत्रैरयोरप्यहेतुनिर्विनश्यं
 तिते चक्रमं वक्ष्यामि शृणु त्वयः ॥

वा० नि०
६७

यथेति हरीतमाः हरीतमाः फलानि यथा स्वभावो देवविरेकं मज्जमोचनं कुर्वन्ति नथैव परलवाहयो मंत्रवर्णानि वनावशतः ॥ आरोप्य मसु
चित्थानवशात्तरो गनिष्ठनिरूपकं कुर्वन्ति नत्र केनोपजन्तनी त्वपि नावने वेति न्यायः ॥ अधिनाशात्तज्ज्ञाः ॥ नोऽपि निवृत्ती
त्कृतं न कथमिमां कां हायां न प्रकारमाह ॥ शुद्धयेति श्लोकत्रयं वाक्यं शुद्धयति हे पिया पुण्यया क्रियया शिवाच्च निरूपया सा
धसेवया महापुरुषशुश्रूषया च यापयति मनो नैर्मल्यं प्रयाति ॥ निकषेण धर्षणेन काचनमिव न नश्य चेत्तसिः ॥ शुद्धमति

यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतमाः स्वभावनावशतः कार्यं यथा परलवाहयः ॥ शुद्धया पुण्यया साधौ क्रियाया साधसेवया मनः प्र
याति नैर्मल्यं निकषेणैव काचनं ॥ आनंदो वदति सिरा घवा एते शब्द इति मस्य कृतेर्मल्यं तुवानेयथा ॥ सत्त्वशुद्धौ वहंसे ते क्रमे
ण प्राणवायका ज्ञस्यन्ति तथा ॥ नानि व्याधिस्ते न विनश्यन्ति ॥ अधिवाधोरिति प्रोक्तो नाशो तन्निष्क्रमो तथि ॥ कृत्वा लिप्तां कथा
योगमधना प्रज्ञतं शृणु ॥ ॥

हे हे आनंदं शुद्धं वदते सिरा वदिते सति तु वने नैर्मल्यं प्रकाश इवा तथा सत्त्वशुद्धौ चित्रने
यस्ये सति प्राणवायवः क्रमेणैव बहति तथा साम्यं न बहंतः सतोन्नतिरयति तेनात्रा नाजर एन व्याधिर्विनिवृत्तिः ॥ अधि
धाति ॥ अधिवाधो न शो तन्निष्क्रमो नाश क्रम उ तन्निष्क्रमश्च इति एवैक प्रकारेण प्रोक्तो ॥ अधना प्रज्ञतं कुं उ निम्नं
उजिनी विषयं कथा योगं कथ्यमानं योगं शृणु ॥

६७

पुराति ॥ अंतःकुंडलिनी प्रोक्तं पुर्यष्टका पराख्यस्य पुर्यष्टकमित्यपरा आख्यायस्य तस्य जीवस्य प्राणनामिकां प्राणज्ज्ञां विरि
आमोहस्य जरीमिव यथा हि मज्जं यमिन्मा मे वागोः प्राणिनि ॥ तथा कुंडलिनी नामा मेव जीव इति नावः ॥ नामिति ॥ यदा हरको
न्मासा न हरका न्यास्वशादेते ॥ ता कुंडलिनी मा पुर्यसि मं निर्विकारं स्थीयते ॥ तदा मे रवं मरु संवंधि स्थे यं स्थिर त्वकाय
स्य पीनता चेति प्राप्नोति ॥ तादृक् हरका न्यासे कायो मेरु रिव स्थिरः ॥ स्थूलश्च न वती तथ नियतेति ॥ श्लोकत्रयं वाक्यं ॥ य

पुर्यष्टका पराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकां विद्धि कुंडलिनी मत्रा मोहमेव मंजरी ॥ तां यदा हरका न्यासं हाष्ट
र्यस्थीयते मं ॥ तदेति मे रवं स्थेयं कायस्य पीनता तथा ॥ ७ ॥ यदा हरकरकं पूर्यन्ति रापत प्राणमारुतां
नीयते संविदे बोधं सोऽबुधमश्नमक्रमं ॥

हातुसा कुंडलिनी हरकं पूर्यन्ति रापत प्राणमारुते हरका हरणः ॥ अत्राय तो ही धिश्च प्राणमारुतो यस्मिन् कर्मणि
तद्यथा न वति तथा ॥ संविदा ऊर्ध्वगतिना वनया ऊर्ध्वमुपरित नाका श्वादेश नीयते ॥ धर्मपमक्रमं सोऽबुधमिव तथा
दिकेन चिद्धमश्नाते न कुत्र विहायाया ॥ अनायासा नारना पशा नाख्य कुनक मस्य ता हरकं पूर्यन्ति रापत प्राणं य
था तथा कुंडलिनी न्यनीयते ॥ तद्वदित्यर्थः ॥

वा० नि०
७०

नरासाकुंडलिनीसप्ताचतुर्जंगमीचंद्रोपमांगतीदेहवद्वाः सर्वानाडीर्लताश्च समादाय तस्मिन्नेवोदयानि। तदावेहं देहकंसम
स्तमेव उक्तावयति उक्तमयति नो रघुप्रवना हर्षा नीरधं यथा तथा पवनेना हर्षा निस्त्रावर्त्य प्रसेविका च्छुगता मती न
रं यथा उक्तावयति तदुदित्यर्थः। इतीति इत्यस्या सविलासेन इदं दशाया सविशेषवता योगिनो व्योमगामितां प्राप्नुवन्ति
। हीनारिप्राइदं दशां इदं पदमिवेत्यन्वयः। ब्रह्मनाडीति। श्लोकद्वयं वाक्यं। यदा साकुंडलिनीरूपा प्राणशक्तिः ब्रह्मना
सर्ववत्वरितैवोदयानि दृष्टे पमांगता। नाडीः सर्वास्मादाय देहवद्वा जतो पमा। तदा समस्तमेव दमुक्तावयति देह
कम्। नीरधं पवना हर्षा निस्त्रावर्त्य वायुगतानरं। इत्यस्या सविलासेन योगे न व्योमगामितां। योगिनः प्राप्नुवन्त्येव हीना
इदं दशमिव॥१॥ ब्रह्मनाडी प्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा वहिरुत्थं केवाटस्य दशां गुलमूर्धनि रेचकेण प्रयो
गेण नाथं नरनिरोपिना। मूर्ध्नि स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम्॥१३॥

डी प्रवाहेण सुषुम्नांतः प्रवर्तते। ऊर्ध्वं केवाटस्य ब्रह्मरंध्रं स्पृशति तर्हि दशां गुलमूर्धनि दशां गुलपरिमितिमाकाशदे
शस्योपरि जागेनाडी शतनिरोपिना सर्वनाडी निरोधकेन प्राण रेचकाया सरूपा एव प्रकृष्टेन योगे न मूर्ध्नि भावे स्थिर
मवस्थानं प्राप्नोति तदा तस्मिन्काले व्योमगदर्शनं सिद्धविधाधरादीनां रेचकाणां दर्शनं भवति॥॥

७०

दर्शनमकारमेवाह विज्ञानेति। विज्ञानाह संस्येन विज्ञानं स्वतः पचैतत्संन्याह संस्येन संनिकटेन अतश्चैतन्मसंकोत्ता प्रकाश
केन बुद्धिनेत्रेण वक्षुषा व्योमगाः सिद्धाः स्वप्रवत्सव दशाया मिव दृश्यन्ते। न केवलं दर्शनमात्रं सार्थं अपि वापेक्षितं। मणिमा
दिमिदिप्रयच्छतीत्यर्थः। परपुरप्रवेशप्रकारमाह। मुखदिति। मुखदृक्कादहिः दशां गुलमूर्धनि दशां गुलपरिमिता काशदे
विज्ञानाह संस्येन बुद्धिनेत्रेण रांघवदृश्यं ते व्योमगाः। सिद्धा स्वप्रवत्सार्थं दशा अपि। मुखदृहि दशां गुलमूर्धनि रेचकाया स
युक्तिः। प्राणे चिरं स्थितियाते प्रविशत्यपरापुरी। श्रीराम उवाच॥ सूक्ष्मविद्वादिगम्यर्थहरणार्थं च स्वस्य वा अणु
तां स्थूलतां वापि कायो यनीयते कथं। वसिष्ठ उवाच॥ एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धसौम्यमजपकं। सूक्ष्मात्सूक्ष्म
तरं शान्तं नोजगनगदना॥॥

पर्यंतैरेव कायासयुक्तिः। रेचकाया सरूपा न योगविशेषाद्देतो प्राणे प्राणवायौ चिरं स्थितिं नीते मुनि अपरं प
राह तं प्रविशति। परकायप्रवेशसिद्धिर्न विनीत्यर्थः। सूक्ष्मेति। सूक्ष्मविद्वादिगम्यर्थं गमनसिद्धये स्वहादे। तं
सम्यक्काशस्य हर्षणार्थं भास्यार्थं वा अयकायः अणुतां स्थूलतां वापि कथनीयते कायस्य कत्वान्परिमाणे
देवनेदमसंगादिति भावः। एकमिति। चिन्मात्रमेकमेवास्ति न गदताः पदार्थसमूहोपिनो संति॥॥

वा० नि०
७१

नरिति। नक्षिन्सा - स्म संकल्योन्मुखतांगतमन। यदा आत्मनेवात्मानं चिनेति उपचिंतकरोति तदा अविशतां कलुषतांगतं जीव
रुनिपाकं असत्यमिति। मूलात्मा जीवः स्वसंकल्पेन मेणवालो यरुमिव असत्यमेवेदं शरीरं पश्यति। एवमिह एवमतिविदितात्मा
नो निश्चिनात्मनत्वा पुरुषाः यदस्त्वयथैव नावयन्ति। तथा हृत्मा वनयात दस्त नथैवाष्टपत्रपति। मूलात्मा तज्ज्ञानरहिता
अपि हृत्मा वनानुसंधाना राघो नावना। हृत्मा वनायाः सा तया दिव्येऽः खोदक निषिद्ध कर्मश्च मृतो नयति। अमृत
नन्ति नो मात्मानात्मानं संकल्योन्मुखतांगतं यदा तदा जीव रुनिप्रोक्तमाविलतांगतं ॥१॥ असत्यमेव संकल्पयत्येवं शरीर
कां जीवः पश्यति मूलात्मा वा जो यरुमिवोद न ॥१॥ एवं हि विदितात्मा नो नावयन्ति यथैव यन। तत्र यवानुपपत्तिरह नावनया
नया ॥२॥ हृत्मा वानुसंधाना विमूला अपि राघव विषयस्य मृतताममृत विषातामपि ॥२॥ एव यथावहं देहनामनेरह
नावनात्। अयने हि न देवाश्च न दिवा लोकि तमुक्तः ॥२॥ सत्यतावेन दष्टो ये दे हो दे हो नयत्संजं। हृत्मा स्वसत्यतावेन योम
तो याति देहकः ॥ अणिमादिपदप्राप्तो नावना युक्तिरीदृशी। सुलभेयमहा बुद्धे योग संसिद्धि संविदा ॥ वरकहितं विदि
नेक म्मिनि एतोऽः स्वहेतुतां नयति। एवमिति। एवं यदस्त्वयथा नाच नेतेन नथैव नपते न हेन दर्थस्वरूप मुक्तलोकितो विवा
रितमित्यर्थः अणिमादीनि। योग संसिद्धि संविदा योगे पवन जये संसिद्धा दृष्टा परिपा संविद्येण अणिमादिपदप्राप्ता वापि ईदृशी
इवा नावना युक्तिः सुलभा अणुत्व नावनायामणिमाया हत्व नावनायामहिमेत्येवमणिमाचिक्वपियुक्तिः सुखेन जम न इ
त्यर्थः ॥

७१

अणिमेति। सा वृद्धा लापवेषु नास्या सवती अणिमादिगुणैश्च वयं युक्ता वनवेत्सव्युत्पत्तगामेति। सा जं मेव चोक्तत्रये पिरैवेवं वि
जहारेत्यर्थः। तत्रां बुधिकोटर प्रवेशे न पाता जगमनमुत्पत्ते कृणमिति कृता जन्तुर्वैरुस्मान्निंग नाथं ज्ञानमपि यदा गता ह्यसुत्तरं
बोधयामीति बुधातु पायन बोधनाय मेवावेरुते विचारयति। न पुनरातिंगनादिक मयैरुते विषयसुखे हृत्मा हिति नावः मनः शक्ति
अणिमादिगुणैश्च वयं युक्ता सा र पनामिनी। एवं व नव कृता ज्ञानास्या सवती सती ॥२॥ जगाम कृता प्रागे एविवंशां बुधिकोटरं।
चचारवं सुवापी वंगे गे वामल शीतला ॥२॥ ज्ञानमप्यागता ननु वैरुस्मै यदा नदा। जत्र रिबोधयामीति तडं पायमवेरुते। यत्नेन
नेच नत्रिमात्मज्ञानं मृतं प्रति। वरुणो बोधयामास पिता वाजमिवात्मजं। नवसा वापि नृत्तरि जविश्रान्तमात्मनि। मुक्ता फलेन
सं। किं मुक्ता फलं इवामजो पतावतापि काजेन तामेव गुणशालिनी। वामं लो विद्या निवृत्त पशूजान विवेद सा साप्यजवात्म
विश्राने स्तां सिद्धिं प्रयमात्मनः ॥ इति यात्मनो राज्ञा स्वस्वैव मरुत्क्रियं ॥ श्रीराम उवाच ॥ महात्मा सिद्धये लोभ्यास्तस्या
अपि शिविधजः। यत्नेन प्रापिनो योगं बुद्धे तेन कथं प्रजो ॥

मुक्ताफलमप्यने मुक्ता फलेषु संक्षिप्तमापि यथा विश्रान्तिनापनति। तथा सौराजा आत्मनि विश्रान्तिनापनत्। अ संक्षिप्तमि
ति फले मुक्ता फले संक्षिप्तमत्वा यथा विश्रान्तिनापनति तद्वदिति नावः ॥

वा० नि० उपदेशेति उपदेशक्रमः। गुरुपदेशरूपउपायः। व्यवस्थामात्रपातनं व्यवस्थाज्ञानशास्त्रोक्तमर्थान्तरमात्रस्यैव पातनं तत्रैव साक्षात्
 ७२ करस्य तु शुद्धाशेषप्रज्ञैव ज्ञप्तेकारणमिति। एवं स्थिते मतिजगत्स्थितौ लोकव्यावहारेषु गुरुपदेशरत्याः क्रमः आत्मज्ञानस्य कार
 णमिति नक्तयं केन प्रकारेण च दत्तकारं वदेत्यर्थः। अतस्तेन किं राटो वैश्याः किं निधनवानां च अतिपुनः प्राप्ते निवर्तद्विगुणा
 त्रिगुणादिरूपेण तिक्ततन्नेः। वैश्यानि उर्वने किं राटः कटमं निवर्तवचनानां किं राट इति उन्नपावः। धनधान्यववस्य ब्राह्मणदिवकु

वमिष्टुवाच॥ उपदेशक्रमो गम्यवस्थामात्रपातनं ज्ञप्तेस्तकारेण शुद्धाशेषप्रज्ञैव केवलं॥ श्रीगमउवाच॥ एवं स्थिते वर
 मुने कथमेतज्जगत्स्थितौ॥ क्रमो गुरुपदेशरव्यवस्थामात्रज्ञानस्य कारणं॥ वमिष्टुवाच॥ अतस्तेन रूपः कश्चिद्विज्ञायेधनधान्यवान्
 त्सा मे विध्यादवीकच्छेकुडवी ब्राह्मणदिवन्। तस्मै कदापि पतिता गजं यो विध्य जंगले। एकाराम नृणां जलसमाहते कापीणा
 त्सप्रयत्नेन सवैत एव सादिका। कपरिका र्थमिति नो रथावदिव सत्रयं॥ ३६॥

इवेव स्मरिन्नयमर एव कपरिका वैषण्यवकिरातौ प्रसन्नौ विमान्। तस्येति विध्य जंगले जंगलमरणप्रायो देशः जंगलस्य निपा
 ने अजो रकं खलु स्थलवराटिका कपरिका प्येणाशिति। रूपेण सनावाका प्येणो ना मिश्राय इत्यर्थः। तृणवुसादिकं चुसं क
 उगेरन्नकपरिकार्थपतिता वराटिका मवेष्टुः॥

७२

ततश्चि। कुजंगलान्। कुन्मिता रणप्रदेशात्राययेति श्लोकद्वयं वाकं। यथा हि किं राट न कपटविषिणा यज्ञगन्धर्व्यं रत्नलब्धं तथा
 गुरोः। अतो पदेशेण शिष्येण स्वात्मज्ञानमवाप्य ने हि यस्मात्करणं न गुरुक्रमां च गुरुपदिष्टायां नोः अत उपहितैव स्वाविष्य

वनेः। रिन्नयस्यां ते तेन तस्मात् कुजंगलान्। श्लेण्डिविवं प्रतिमे। लब्धं चिंतामणिम्रिहान्॥ ३७॥ यथा नञ्किराट न क
 पटविषिणा वतवारचं लब्धं जगन्मूल्यसहोरात्रसखेरिना॥ ३८॥ तथा अतो पदेशेन स्वात्मज्ञानमवाप्य ने॥ अ
 न्यदेविष्य ते चान्यद्वस्य ते हि गुरुक्रमान्॥ ३९॥ तच्च स्वात्ममहावस्य गुरुपकथनं गतं॥ अकारणकारणताम
 एविव कपरिषोका॥ इति किं राटो पारख्याने॥ ॥ शुभ॥

नेध्यापने अत उपहितं वस्तु च लभ्यते। साक्षात्क्रियते। न वस्येति। महावस्य वस्तु मूल्यस्य अत वस्य तच्च ज्ञानसमो गुरुपदे
 शः। अकारणसाक्षात्कारणमपि मलः कपरिके इवापरं परमाकारणतागतं॥

संनि०
३३

ननरनि। नवाज्ञानपदं विना नवाज्ञानरूपस्य विश्रान्तिपदस्यान्तावादिष्यः। नमोऽथ वैधानि मित्रमंधवं प्रजाजनाः। नेति को
वासिष्ठ उवाच॥ नतः शिखिधजो गजा नवज्ञानपदे विना॥ अजगमा परं मोहं नमोऽथ वैधानि मित्रमंधवं प्रजाजनाः॥ ४१॥ ५॥ स्वाग्रिहापिनम
नागपिविन्विष्टः। नास्य व्रीष्टोपनीना सुनमेरेग्रिश्चिखास्ति वा॥ ४२॥ इहावतिनरां दानं तीर्थयात्रां च कारह। नपक्ष्मादिकं
चक्रे चामय रिनोदिनाः॥ शिवायापि विक्रो कवं प्रमनागपिलववात्। चित्रापरवशेदिनोराज्यपत्रपत्रविषोपमं॥ ४३॥ अ
थैकदेकां नगनश्च राजामरुमास्थिता। इदं मकरवाचा समुवाच शिखिधजः॥ ४४॥ ५॥ नृकं राज्यं चिरं काजं दृष्ट्वा विन
चनमयं अधनास्मि विरंगेण पुक्तो गच्छामि काननां न सुखानि न दुःखानि नापदो न वसं पदः॥ क्रौं कुर्वन्ति न स
हि मुनिं वननिवासिनं॥ ४५॥

अकुर्वन्ति स्वधीनं कुर्वन्ति॥ ॥

३३

नेति वननिवासिनां देशजंगलं मोहो नास्ति। न संग्रामे जनरूपः। युधानि मित्रः प्राणिनां संरुको यिनस्ति। अतश्च वननिवासिनो
न देशजंगलं मोहो न संग्रामे जनरूपः। राजादप्यधिकं मन्ये सुखा वननिवासिनां॥ ४६॥ यथा विविक्तमेकां ते मनो नवनिनिवृ
त्तां। न तथा शिखिधे पुनच त्रैलोक्यं प्रसु॥ ४७॥ अस्मिन्मरणे न चन विप्रं कर्तुमर्हसि। न तु विविटपत्री छानस्वप्रेषिकुलस्त्रि
यः॥ ४८॥ वृद्धो जेवाच॥ प्राप्तकालं कृतं कार्यं राजनेनाथने नरावसंते पुष्पे फलं शरदिशजने॥ ४९॥ जराजरुहं देहानां युक्तो वन
समाथ्य अयः। न पुनाच्छादशमेव तेने तन्ममरो वने॥ ५०॥ निरिविधज उवाच॥ अजमुत्पलपत्राह्नि विघ्नानि मत्तस्य मे॥ वि
दिमो गतमेवेतो हरमेकांतकानने॥ ५१॥ वाजावमनवचशिना गंतव्यजयावनं पुंसामपि हिमं दं गिडु विगासोषना अयः॥ ५
२॥ न वत्यापाजयं त्यह राजे स्या तव्यमुत्र संकुटं वना रोदहं पतौ जाते वरस्त्रियः॥ ५३॥ वासिष्ठ उवाच॥ इत्थं कादयितां रा
जातामिदं वदनां वशी॥ उन्नस्थो सातु मखिलं दिनकार्यं च कारह। अथोहितप्रजाचा सेर विरस्तापं च यरा। यामिनी यो वनं प्रा
प्य रोजमुकुलस्तनी॥ ५४॥ कृतसंध्याम प्राचारः। सहस्राजयेष्ठया सुधापशयने नृपैर्मेनाक स्वसा। अथादृशत्र समये
देशे निःशङ्कं तां गतविरतिशालोकोशे नितीने सकले जने। तस्या जदयितां सुसामराजाय नियमौ॥

सुख॥ ॥ ॥

वीरेति वीरकमार्थवीरव्याप्येति न शति। श्लोकद्वयं वाक्यं। अत्येन वरस्य जनाज नममहापुराणि च यस्मात्तुं निधनेति प्रणाल
सालिलानि कुल्याजालियासां ता निवर्षाति। शिर्विका निवर्षाति। पादपायस्मिन् वशीर्षः। शिथितैः वेद्यादिभिः वेदिका पटिका प

वीरकमार्थयासीति तत्रैवाम्बरव्रजं। योजयिवाजगामसौ पुराविर्गतिरस्य। तदेजस्मिन्मस्तममित्यक्तामंडलादुतः। विवे
शोशामरणानामेको न दृष्ट्वा एवंपुनः प्राक् पुनरादिविषु विवाहश शर्वरीः। सचेन लघयामासमंडलानि गिरि नदीः। न तोमंडर
शैवस्य तस्य जनाजगति प्रापकाननमसं तं रस्य जनतापुरं। रटनप्रणालमजिजवाप्यदजितपादपांशास्त्रविद्यादिविज्ञातन
नष्टवद्विनाश्रमांस्तु प्राणिविनिर्मुक्तं सिद्धसेवजतागहेन वैकस्मिन्मेदेशे सचकारोदजालयं। सर्वमं पादितं न दद्योपं
तापसकः मूर्तिः॥॥

टिका पण्डितानादिभिः। एवमेतानादिनां आश्रमायास्मिन् तत्रादृशामंडरशैलस्य न ७४
दस्य कननं प्राप्ते सद्यः॥॥ ॥ रामः॥

मस्तममिति श्लोकद्वयं वाक्यं। मस्तमं स्निग्धं। वृषीव्रतिनामासनं वृषी आसनरूपमगाजिनमित्यर्थः। तस्य हि न च यमिहासं
ध्यामिति श्लोकद्वयं वाक्यं। प्रहरेयामेवमिति। किं ह त्ववती कीदृशवरिचयुक्ता। न हि निश्लोकद्वयं वाक्यं। विधिना शास्त्रे

मस्तमं वै एव दंडं फलनो जननाजनम्। आश्रयित्री पुष्पनादं मस्तमाजकमंडलं। कल्याणी तापनोदायवृषीमधुम
गाजिनं। आनीया योजयात्रमं विका मंदिरेरुपः। संध्या एव जयं प्रातः प्रहरे सनराकरोत्। पुष्पो वमंदिती ये तु सानंदे
वार्चनतः। पश्चाद्वनफलकिं न कंदविसारिव। सुक्ताजप्यपरोक्षतानि नायेको निशां वशी॥६॥ वसिष्ठ उवाच॥ एवं
शिखिध्वजः पण्डितं विकायां वने स्थितः। दृष्ट्वा नीशृणु चूडालासा किं वृत्रावती गहे॥७॥ तत्रादृशत्रसमये दूरं याते शिखि
ध्वजो हरिणी ग्राममुत्सेव चूडालावुद्धेन यात्। अपश्य - निनिहनाश्रयं न शून्यतागत॥७॥ उन्नस्थो किंचिदस्मान् व
हनावेदशालिनी। कुसिन्नेच महावह्नी निरुत्स - गपद्यवा॥७॥ ज्ञानेश्वर्यो पविषेव चित्रया मासविनधीः कष्टं राउं प्र
सुस्तकावने यातो गहिरिति। तन्मयेऽहाय किं कार्यं कार्यं तस्मात्पत्रजा म्पहानत्रैवातिरुदृष्टविधिना प्रकृतास्त्रिभ्यः इति
संविननत्रिमनुगंतुं समुत्तिता। चूडालावानं ध्रेण निगतिं वरमायये॥ यात्रैव प्रकृतान्मायां गतिमदिष्टा। वातरंध्रेण गवाहेण॥

वा० नि०
७५

चकारेति पुत्रेन स्वसुखेन सिद्धसार्थसिद्धसंयमस्य मेऽविभ्रमं प्रमोयमिडरिति ज्ञातितादृशमिति न विष्मन्नविभ्रतुः सर्वसुखं
चकारसिद्धसार्थस्य पुत्रेनायं इविभ्रमं दृशयिष्यथा यात्रां गौयदूकरं पतितादृशं पतिमालोकस्तितागानकोदरे न विष्मन्ति
नयामास सर्वं न तु रवंडितं अवेष्टं न वित्तं च दत्त्वा न तु रूपस्थितं न देवसां पादयितुं गगनात्ताम्यवर्त्तता आत्मा ममाद्यगमनं
कालेनातिचिरेण हि मया स्या पापं न व्यनियते रेपनिश्चयः इति संचिंत्य कृत्वा प्रविश्यां तं पुरं पुनः स पापशयने कोतन
नमी वेदवी कला केन चिकारणेनासौ गतः संप्रति न पतिः इति पौराजने सर्वमाश्रया स्या निष्ठ कृत्वा रासे ररतु न तु स्तं क्रमेण स
मर्शनी जगामाथ दिने पक्षमासः संवत्सरस्तथा वा ऊनात्र किमुक्ते न वयसि पृष्टा दशां गणा कृत्वा लोनास सदेन वनगत्रे शिखि
धजः न तुः समीपगमने मम कालो यमिस्य मंचित्ये मिदं प्रात्रं तु बुद्धि वकारमा वनाजात्रः पुरा प्रचोततार न मसेष्यथ जगाम
वा तस्त्वेन प्रापमं दरकः दरे अदृशे वनमस्थे वप्रविवेश वनात्र रं नृपयोगे न बुबुधे देहांतरमिव स्थितो हारके यरक टुकुं ड
जाशिवि निर्जितो कृत्वा गं हृष्टमवले चिपति नृजीतो गता नृमालोका नृयांगी कृत्वा जापी वरस्तनी किंचिन्नो विषादे वमु
वाचात्मनि चेतसा अहो तु विषमं मौष्यं सर्वशास्त्रार्थ दर्शनी ॥ एवे विधाः समा यो निड ईशायि न्य सादतः ॥
अदितम शेषचिंतयामास ॥ ॥ राम ॥

७५

नेत्रेति कषाययाचकेन कषायागगादयाः नेपापाचके निषिद्धवर्जने न विहिते प्रवृत्तिनेन इति निदिजहारकः दिजपुत्रकः देवध्या
नहावशमिहायै वनायं विहितवेद्यतां नयाम्ये न नमं देहो मोगमो रुश्चियं तथा इदं रूपं परित्यज्य रूपेणान्येन केन चित्
सकाशमस्य गतायि बोधे हातुमनुत्तमं ॥ बालेयं मम का नेति मुद्रकं न करिष्यति तस्मात्त्रापमवेषेण बोधयामि पतिरु
णात्वा नत्रकिपाय पाकेन परिपक्वमिति स्थितः ॥ वेनस्य स्याद्यविमजे स्वतत्त्वं प्रति विवति इति संचिंत्य कृत्वा लावन बुद्धिने
हारकः ॥ इषध्याना इतान्यत्वं न तु रिये पपातहा इदं दिजपुत्रं तं पुरेया ने शिखिधजः ॥ द्रवक नक गोगामुक्ताहारविन
षणं मुक्तयज्ञोपवीतां गं शुक्लं वरयुगावृतां तमालोका दिजसु तं ममुत्तम्यो शिखिधजः ॥ देवपुत्रागमधिया सपरित्यक्ता
इकः ॥ देवपुत्र नमस्कार इह मास न मास्यतां इत्यस्य दर्शयामास पातिना पत्रविष्टं हेराजर्षे नमस्तन्यमित्युक्ता सउपा
विश्रान्तः तद्विनां पुष्पवृष्टिं गनु पविवेश ह ॥ शिखिधज उवाच ॥ देवपुत्र महाभा कुत आगमनं कृतं दिवसं सफ
ले म न्येय त्वामघास्मि दृष्टवान् इत्युक्त्वा पाद्यमर्च्यं तामाल्यपुष्पाणि वानय शिखिधज त्वदिष्टायै देवतायै देहो क
मान ॥ ॥ कृत्वा लोवाच ॥ पेशले नानुरूपेण प्रश्रयेणानुगमनं मन्ये हं न मन्ये नं चिरजीवी न विष्यति ॥

नान्यस्यादेवध्या नावन्नमकनूपांतर इदं श्रेति श्लोक दयं वाक्पाकिः ऊमात्रो परित्यज्य नृमिमुक्ता हस्तमात्र उपरिवर्त्तमा
न ॥

वा० नि०
७६

कृष्णानावाकोशोनेनेनिबंशहेवउत्कृककल्पनंयथाशीतेनमनसानिवाणर्थउदारमहत्रपःसंजनःवनसिकंचित्वाअसिधारेतिअसि
ज्ञानेनमनसोहारमाशुमुक्तकल्पनमनिवाणर्थतपःसाधोकचित्ततप्तवानमिअसिधारासमंसौम्यशात्रव्रतमिदंनवास्मीतं
यप्रउमुक्तमहावननिषेवणं॥विश्विधजउवाच॥जानासिजगत्सर्वदेवस्तंकोत्रविस्मयाश्रियंवसवेनिमयाजायसेवि
क्रुन्नतएण॥२॥तत्तस्त्वेकस्मिन्सर्वेकिमायातोस्यनुग्रहात्तएवमेसंशयंछिंधिविमलेऽसमानन॥कृष्णोवाच॥राजन्ममृ
एवह्यामियथादृष्टमखंडितकोनामपरिदृष्टंतेविनीतंवेचयेत्युमान्॥अस्मिन्जगतःकोशेषुदात्मानारदोमुनिःपुण्य
वर्णीमुखेकांतेकांतेकदरितिलकोत्तमः॥सकदाचिन्मुनिर्देवोऽगुहायाध्यानमास्थितःतवहेमनदेगागावहसुरतरंगिणीए
कदानारदमुनिर्यातातुसरितस्तदध्वनदलयसश्रेणीस्त्रीलाकजकलारवंकिमेतदित्यसौकिंचिकौतूहजमवासवान्देव
यालोकयन्नद्यामपश्यन्नलितागनारंजातिजोत्रमाप्रायेनिर्जातंजजलीजयाः॥३॥उलेत्यक्रवसनदेशेपुरुषवर्जितासर्व
त्रदृष्टमवंगिविष्वरूपमिवस्थितं॥प्रतिविधितसवनिगंसन्योन्मादवतिंगतं॥स्त्रोणमालोक्तनकाजमदमेवमनोमुने
॥असंश्रितविवेकतद्वत्तद्वानदितस्फुरः॥आनरवजितेविनेकुर्वन्प्राणानिलेस्थिते॥वनवातस्यमदनसवजितरुतदा॥
धारेतिअसिधारासमंसिधाराव्रततुल्यतज्जकणंतुयुगायवत्यासादयन्मुग्धनतवरावरेनचननिर्वृतसंगस्तादृशोऽपिब
ऊतोपिजीवन्मुक्तोऽप्यसा॥

७६

पुनश्चकृष्णानावाकोशरूपरतिनिर्मलेसत्येवात्मस्वरूपेनिमेषमात्रमपिविस्मतेमति॥दृश्यंजगदस्मासंप्राडनविंप्राप्नोतिअनार
तेतिविनिविन्मात्रस्वभावो नारतानुसंधानादेतोःरुन्मेषमात्रमप्यविस्मतेसत्येवदृश्यरूपःपिशाचकएवत्रोलमनिनस्र
रति॥मुखेनिजीवस्यमुखःखकलास्पदःमुखःखलेशस्फुरणमेववधःनदनावःमुखःखकलास्पदाभावएवमोक्षःस्या
कृष्णोवाच॥स्वरूपनिर्मलेसत्येनिमेषमपिविस्मते॥दृश्यमुज्ज्वालमायातिप्रावृषीवपयोधरो॥अनारतानुसंधानादस्फ
नैषमविस्मते॥स्वरूपेनोस्रसत्येषविनिदृश्यपिशाचकः॥मुखःखकलास्पदोबंधोज्ञावस्यनेतरातदभावोवि
मोक्षमार्गितिदेधाव्यवस्थितिः॥शुद्धेनबोधबोधेनस्वात्मज्ञानमयात्मना॥मुखःखादिनास्त्रानिज्ञानेज्ञेयानिसौम्य
ता॥
त्साइत्येवबेधादयोर्वधमोक्षप्रकारयोःव्यवस्थितिनिःकर्षीदेवेतिषष्ठीदिवचनांतंशुद्धेनेति॥सात्मज्ञानमया
त्मनस्वरूपज्ञानादनिनेनशुद्धेनबाधेनबोधोऽप्यपरतत्त्वस्यबोधेनस्वरूपानिज्ञपरब्रह्मानुभवेनसुखिना
स्तीतिज्ञानेमतिज्ञःज्ञानासौम्यताजीवन्मुक्ततायाति॥

३३ सर्वाणि। सर्वमेव जगत् विहा कश रूपव्रत्नैवेति स्वन निश्चये सितिया ते सति जीवो जीवनावः। शमं याति। आत्मेति। इहं नैग हात्मस रूपजातं वा सनया। स्थिति मत्ते त्प धर्म धर्म विशे कर्म पशं तं चे स्थितं। वा सनामिति। अंतः करणा दामनां शममाना य धर्म धर्म

मर्वमवचिहाकाशं ब्रह्मेति धननिश्चयोऽस्मिन्ति याते समं याति नीचो निस्ते हृद्वापुवन्। आत्मस्वभाववशात् तो ज्ञानं जादृष्टम
हन्। स्थितिवा समया न्यसधस्मेधि म्मवशोऽस्ति तं वासना सममा नीयधस्माधि म्मर्न गलते। ततो न जायते जंतुरिति नोद
शनं मुने॥ शिखिधुज उवाच॥ अस्मदा रमहाश्रये विहितं वदतां वरा। अनुन्रनिय पास्तुं रुं च परमार्थविन्। त्वदा सवि
भवेनायुष्मते नानेन सुंदरा। पीतेने वा मृतव नाम न र्या नोस्मिन् शीततो। तत्समासेन तां ता वहात्मोत्पनिं वदा शुभा। तत्तश्चो
प्यामि यनेन ज्ञानं गतो गिरंत वतेन प मज पुत्रेण मुनिना नारदेन तत्। कुरुतं वीर्यमा मेव कथयाद्ययथा स्थितं॥

स्माधिमनिगृह्यते। नवधतेताकर्मविधनावाज्जंतुर्न जायते। इति। एवं विधेनोस्माकं दर्शनं सिद्धं। तच्छास्त्रावाक्यं॥

ननश्निश्चिह्नस्मृत्तोकदयंवाक्यंविवेकविपुलाजानेज्ञानानंगजबंधनस्तनः॥शुद्धिवृद्धिवरत्रयावश्चाचममिपीरुः॥साधोश्नि
श्लोकदयंश्लोकदयंवाक्यं।वत्सावेवेराःममसुहृदइत्यनेनवेरायनवज्ञानेसत्त्वयनिभायतीममाभानयसामानासरस्वतीयोषधि

चक्षुषोवाच॥ नतो निवृत्ता तेन मनोमन्नमनंगतं। विवेकविपुला ज्ञानान्धुदिवुदिवरत्रया। मुनिना पार्वगिकं नेस्फटिकेवीर्य
मर्षिनि। संकुलितेन हारेण सकुंजस्तेन हरिता॥ अर्द्धनततो मासाद्विरिगन्निश्चेष्टराव। परिश्रमसमत्पादः कुलादः
नेविनिर्ययो। सर्वसंस्कारसंपन्नसतस्मिन्नारक्षोमुनि। नां ह्राष्टमिवाशेषं विधाधरमयौ नयत। अथेनं पुत्रसादाय जग
मन्नम्रणैकपौत्रेना गवान्वेधाश्चकार ज्ञानपारगं। मासौधोसो यमहं नाम कुंजनामा स्मि कुंजजः। चतारसुहोवेहा
ममजीवा विजामिनः। मातृसामगायत्रीमातामसरसुती। यथाकाममशेषेण जगति विहरास्पहे॥

३॥ तिष्ठता तस्या त्सा न गित्री गयत्री त्प नेन तस्य सरस्वती प्रसाद लब्धं सा वक्षि मूत्रयाति कुनवाक् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा० नि०
३७

कथमिति पाशवारविदां संसागरम्यरावरे च त्रैलोक्ये नदिहोपाकारशशां अंताहीजस्येते पुनः कुंतववाको अनुपादे

कथं बंधकथं मोह इति प्रश्नानुसृष्टं पाशवारविदां पादाकस्मात्तज्जन्मेव शोसाधुनां समदृष्टीनां परिश्रमेन सेवया सं
गमेन वसायुक्तिर्लभ्यते मुच्यते यथा ॥ वाशिष्ठ उवाच ॥ कौतया देवरूपिणा तथैवं प्रतिबोधितः ॥ अक्रूर एऽपि मुखं वा
कांश्चिद्विधजमुवाच ॥ त्रिविधज उवाच ॥ अहो नु बोधितोऽस्मध्विरासुरसुत त्वया ॥ सोऽप्यहिर्यसिमासंगं मुक्ताहमव
सेवने अहो मेरुयं यातमन्ये पापमशेषतः ॥ सत्वमेवं समागत्य संप्रबोधयसी महामान ॥ एतस्त्वमेपिता त्वं मे मित्र त्वं मे वरा
न न शिष्या न मत्करोम्यद्यपादो न वक्तुं पां कुरु ॥ य उदारतमं वेत्ति न ज्ञातेन शोचते ॥ न वामिनिवृत्तो येन तद्वन्नोपरिशा
सुमे ॥ कूडलोवाच ॥ य कपादेयवाको हं राजपति इदमिति ॥ अन्यथा नैकधा श्रोत्रं मपि स्यादिकजववः ॥ येऽनुपादेय
वाक्यमवबुद्धं दृष्टमजीजया ॥ व्रजन्म फजतां वा वस्तमसी वा हं संविदः ॥

येति जीजया अनादरेण दृष्टमनुपादे
यवाक्यस्य अनासम्बुद्धवचिंस्तमसि अज्ञ संविदः ॥ चत्वारिंशद्विंशत्येव अफजतां व्रजं ॥

३८

त्रिविधजः ॥ य इति ॥ त्वं यदस्ति ब्रूषेन तच्छ्रुते विधिरिव वैदिकं कार्यमिव अविचारितमेव मया अनुष्ठेयं ॥ एतन्मया सत्यमेवो

त्रिविधज उवाच ॥ य इति न दनुष्टेयं मया विधिस्त्रिभूतेः ॥ अविचारितमेवाशु सत्यमेतन्मयोदितं ॥ कूडलोवाच ॥ यथा वा
लं पितुर्वाक्यमुक्तं हेतूपपादनं आत्रेहितं यैव ब्रूयात् ॥ एव च न ममा ॥ प्रथमं शृणु त्वं राज नृव्रातकं विदुस्तमा
पश्चात्ते वल्लिष्यामि प्रकृतार्थवस्थितिः ॥ अलिकश्चित्तु मानस्य न सर्वगुणाश्रितं ॥ सर्वशस्त्रार्थतत्त्वज्ञो हताका
लेनाध्यवसायिनः ॥ काजस्य मुने ॥ ननु जानातु जपदं ॥ अनेन यन्न स साध्यं सचित्तमणि साधने ॥ प्रवृत्तो वा उवा
वक्रिरविमंशोषणो यथा ॥ तस्य न्यसे नमः ॥ निर्वयि रणजिनः ॥ सिद्धिं त्रामणिः ॥ किं वा न सिध्यत्कथं तात्त्वनामणि
मग्रे स्थितं प्राप्तं हस्तप्राप्तं दृष्टं ॥ मेरोरुदयशृंगस्थो मुनिरिंदुमिवोदितं ॥ वनं वमणिरो जेद्रं न तु निश्चयवा
नसौ ॥ राज्ञि प्राणिनि सं प्राप्तं सुखं न वतपामराः ॥ एवं संवित्तया मास मनसा स्मर्य रणजिना ॥ राम ॥

इति पुनः कुंतः पथेति ॥ बालो यथा पितुर्वाक्यमुक्तं हेतूपपादनं तच्छ्रुत्वा युक्तिसमर्थनमेवा दत्ते ॥ स्वीकरोति ॥ तस्यैव त्वमपि
ममवबोधो गराणां ॥

वा नि० २२३ इति अथरमश्विनवकेसिदैरनक्तैरेवपुरःकृतं केचहंपञ्चखंडितंकावरखंडं ददर्श अथपमिति। समूहः तसिक्ताव
५१ खंडेययनेतामालिवंबुबुधा अजोहिमोहितः सन्नमदं मत्तिकाविशेषहेमवत्पत्निति अथ्येति। महायययययपोमहायय

इदं श्रुत्वा च तदा वरवत्सलमिव दितं हस्तिनिर्विकैः सिद्धैः पुरस्कृतमलङ्कितैः अयं विन्नामलिनिर्मलः स्तम्भस्तथा
बुधोहितो ह्यज्ञौ महिहमेव प्रपति। ततश्च मणिमादाय प्राक्तनो मश्रियं जहौ। सर्वविन्नामणे रस्माप्यते किंपनेरिति देशो
यममुखोरुज्ज्वलनेष्यापि निगद्यत॥ हरंगवा यथा कामं मुखे विद्यामि संपहा। इत्यादाय मणिं मूढः शून्यवान्न न मापयो
। तत्र कावमणेनो मोहनीया पदगत॥॥ इति विन्नामण्यपाख्यानं॥॥ बृहज्जीवा वा॥॥ अथ ये मम परं स्पृष्ट्वा संस्पृष्टा मू
मिषा परं प्रबोधनं कुदेः साधो मदश्चात्मनः अस्ति विंध्यावने हस्ती महायस्य पश्य पः अवजास्त्विविषको हीर्घविद्यास्तौ
यानां आविश्य था यः श्रेष्ठः वज्रास्त्विविषमो वज्रादप्यस्त्रोपिकविनौ वज्रामिविषमो प्रतिपीठे वज्रा युध
कोटिरिव विषमा विषमा विध्यते॥

ससति। सहत। हस्तिनेन कत्रजि। हजालेन शृखलया साधनेन अजिते। वदे। पुत्रा। इयं निवद शक्र शृखलाया अहिनिः सनयनराण।

मयदो जोह जावेन हस्तिपे नृकि लानिनः निवदो यंत्राण मा पक्रु रश्च स्वलयार्दिनः खेदाज्जिगडनिर्नेहं वकार समतंगजः इत्रां
यत्नतस्ताम्भामुरुर्द्धित येन तु तस्य तन्निगडहे रं ह्वा सदेत निश्चयः। पपा नाथ गजेंद्रस्य मूर्ध्नि तालन रो रिपुः। सोः पत्तु
मनिर्जमाव प्राप करिणात्रिः। तं पुरष्यति तं दद्यामहे नः करुणाययो। केपि स्कार गुणः सतः संति निजीता धपि प
तिने हलया मी ति किं नाम मम पौरुषा वारणे पीतिक लय नाजद्या न सतरिपुः। केवलं तं पवि सज्जु प्रहंशं मय यौ गजः। गते
गजे मम त्रस्यो हस्तिपः खस्ति देहयीः। सो वियेष गजं यत्ना दुल्म कात्र रिने वने विरेण लन ते च द्रक स्मि श्विकान नुस्मि
त॥

एतन्त्रमायेति वाक्येनानिवृत्तिरिति न रुक्मं । तत्तस्येति तद्वच्च निश्चयः । तस्य हस्तिनो वंधे निश्चयो यस्य मरिचु
हस्तिनिपकः तालनराः सकाशात् नृजेंद्रस्य मूर्ध्नि पातः ॥ ॥

वा० नि०
८२

संज्ञितवान् यं यं च न च यमस्य गयमृत्तुलो न। सोऽस्यां हि नि। नरो मोऽप्यदिशानादेतोः आगामिनं कालं वर्तमानेः पवेक्रिमा
कैः क्रमेण उपायने रेशो धयन् निरपापमकुर्वन्तुः खयातिविध्यगजो यथैतव यः॥ इदं नान्निविधजकथादयस्य तात्पर्यं

सखातवलयं क्रेहस्तिपक्वाननेनितः॥ उपर्यम्य गयड्डी एजितौ वेन सतेश्वरः रिनैः कतिपयैरेव बारणे विहरन्ते। तस्मि
न्निपतितः स्वातेन काया विवर्धतः॥ इति नृपो दृष्टवस्ते न हस्तिपके न सः॥ निष्ठस्य घापिडः खेन स मयनियथा बालि
॥ आह निष्पत्य रेवा सो य इये पतितं रिपुं। तन्नालस्य ततः खंगजः स्वातानि वधनां मोऽस्यां हि गामिनं कालं वर्तमानं कि
याक्रमेः॥ अत्रोच्यते राडः खयातिविध्यगजो यथा॥॥ इति गजेंद्रो यत्प्राप्तः॥॥ शिविधनज उवाच॥ मातिसाधक
विध्येन वधनाय रात्मजमृत्तितं यकथा ज्ञानं पुनर्मैमकटीकुरु॥

एच्छति। मणीति। मणीति। मणि साधक विध्येन वधनात्माणि साधका हिं ध्येन वधना वेत्यर्थः॥

यो मी विनिष्पद्येयं वाक्यं। यः पुनानुशास्त्रार्थकुशलानुशास्त्रार्थज्ञानेन ववाणः॥ तद्वज्ञानेन वपेदितः॥ अत्रागतः स पुमान् रत्न
संसाधका प्रोक्तः सास्त्रोक्तविधिना रत्नसाधनां ज्ञेति। रत्ने तन्निश्चयाना वा स वरत्न संसाधकः। पुमान् स मेव यतस्ते शास्त्रे
पुनस्तो नवति। ते रदिवि श्रान्तिस्तद्विचारनास्ति। कस्महि चित्तं मणिरिम्नाह। विधीति। श्लोकद्वयवाक्यतो नवतारा जसं

चरालो वाच॥॥ यो सो शास्त्रार्थकुशलानुशास्त्रार्थज्ञानेन वया एतः रत्न संसाधकः प्रोक्तस्त्वमेव महीयते। तद्वज्ञानेन वपेदितः॥ तद्वज्ञानेन वशिष्ठितः॥ विद्विंता मणि साधो सर्वस्यागम रुजिम्। तमं न सर्वतः खानो वं साधयितुमुद्यतः॥ संत्यक्तं नव
तारा न्यसहरधन बांधवं स्वदेशम्या निरस्य मागतो मीममाश्रमः केवलं सर्वसमागेशोपिता हश्च मतिस्त्वया। ततः स
वपि रिमागो यावन्नामो निरुत्तरो॥ तावन्त्यागवित्यस्त्वा स मे वुद्वद्वा वृत्तौ न॥

कं यन्त्या निरुत्तमिमागने॥ सिञ्चतस्त्वं सर्वतः खविता शकं सर्वस्यागं नाम चिंता मणि साधयितुमुद्यत इति वयः॥ कथं
तद्विचिंता मणि र्मपान्न जवत्वा वाह। के वलमिति। अध्वय वासं। यतस्त्वया सर्वसंसाधो मतिः के जशोपित अग्निमा
नो न स क्रुदस्यः॥ ततस्त्वं स्मादते। सर्वस्यागम्या हर्षिता हि ववाविका व्यस्ता मा वृत्तौ न वं रमा का शम वुद्वद्वा॥

वा० नि० नायामिति श्लोक इयं वासं अयमिदानीं सिद्धः सर्वसागः परमानंदः परमश्रानंदो यस्मिन्महाउदयः उदये यस्मिन्महाः स
 ८३ रसागो न जवति यतो हो परमानंद हेतुः सर्वसागश्चिरसाधो महानन्वको दिश्येवं विनया विक्रमेति सिद्धिं गते सति ते

नार्यं संपरमानंदं सर्वसागो महोदयः कोष्क वैरनपवासौ चिरसाधो महानिति विनयेति गतो वृद्धिं विक्रमेन ववेतसि वात्सये
 वनस्पदे सागप्रोदीयते गतः सर्वसागं महारवे गते कमललोचनतपकाचमणिर्दृष्टस्त्वया संकल्पविरूपा अमितान
 दमुत्तमसुसाधं यः प्रवर्तते मित्रे वस्तु निदुःसाधे स्वात्महासशठम्पुः चित्रमणिर्मया प्राप्ता इत्यने बुद्धवानसि न जव वा
 नेनवानसाधो स्फटिकमपि खणिकः ॥ इति चिंतामणिविवरणं ॥

सागः प्रोदीयतः वात्यधी वातमहने वनस्पदे कपेति वृद्धिं गते पदं यथा त्रौ डीपगच्छति तद्वत् अमितेति अमितानं
 दः सुसाधश्च सर्वसागो मितं परिमितानंदं दुःसाधं कंच वस्तु तपात्रितेति पतपः काचमणिं लब्धवान् श्रियस्तु किंचि
 दपि न जव वानित्यर्थः ॥

इदानीं विधेः हस्तिकथां विवृणोति यो मावितादिना नृपवशे यथा वलि रितं तेन विंध्यहस्ती नवान् सर्वनादैराप्यविवेको ववृदी
 योनस्पदशनौ शृंगजो दिवं धनजनकनात् हस्तिप एकस्वदज्ञानं बंधवान् दुःखहेतुतां चोह रजुजालमाशापाशजालवध

कूशलो वाच ॥ यो सौ विंध्यवने हस्ती सोऽस्मिन् नृपमिलेनवान् यो वै राप्यविवेको नेतौ तस्य दशनौ सितौ ॥ यश्चासौ वारण ॥
 काचित् तस्यो हस्तिपः स्मृतः ॥ वृद्धज्ञानं वराक्रान्ति तत्परं तेतिदुःखदा अतिशक्तो पशुः क्लेशं नृदुःखादुःखं नयाय ॥ हस्ती हस्ति
 पकेन वराज नो र्वणनीयसौ यजोहरजुजालेन वारणः परिवेष्टितः ॥ तदा शापाशजालेन वारणपदमावृतः ॥ आशा
 हि जोहरजुसौ विषमा विपुला दद्यात् कालेन ह्रीं वयने जोह तस्मात्तु परिवर्द्धते ॥ यद्वज्रजगजः शत्रोः शृंगजालवंध
 ने ॥ तत्रेताजववान् जोगान् नृमिराजमकं रक ॥ यश्च ताजलतरो च दृष्टान् मोहस्तिपकोपतत् वयित्जनितं शममज्ञा
 ने पतितं कृतं यदा विरक्तः पुरुषो जोगाशां सुकृमिच्छति ॥ तदा प्रकपते ज्ञानं छेद्ये र्वेपि शाचवत् ॥ नृगो वेत्रनमु
 न्मुक्ते पतस्य ज्ञानसंस्थितिः ॥ यदा विवेकी पुरुषो जोगाशमस्यतिष्ठति ॥ तदा पजायते ज्ञानं छिन्नं हस्तिपशाचवत् ॥

जानेगस्तु राज्यमोगसागो हस्तिपंकस्य ताजतरो वंसो नामा चया राज्ये त्यजमाने च दज्ञानस्य ज्ञेशः पतितं हस्तिपंक
 पुपेस हस्तिनो वनगमनन्नामतव ॥

वा० नि० सर्वत्यागमहासिना निःशेषमज्ञानसाक्षे रने नारणा अयं हस्तिपकेन नृयो हस्तिबंधनापवने स्वातक जने नञ्ज्ञानेन तपो
 ८४ नियमनियो जनस्वानवलयस्य बालत एता ता निरवगुं वने वतयोः स्वस्मि सजन वृत्ति निरीषदा वर एमिति ता मय नि क

यदा वने प्रया तं नराज्ञानं तं वया भयति ते सन्न निहते सर्वत्याग महासिना नेन नृयः समुच्छाय स्मृता परि नवे कृतं तस्मै प्रपं
 चसा ते स्मिना हने व नियोजितं तदेव ज्ञानयिष्य स्ते यज्ञानं तथा गमम् राज्यमाग विधो त वना हनिष्यन्ते यगतं ये पात
 वनपस्ते ने वे रिणा हस्तिनः कृतः तत्र पो दुःखमनु जमज्ञानेन तवार्पितं यातस्य परिचार श्रीगजारे न पसन्न ममा सा वरजा
 न विनय ते श्वित नृति विमरिणा यस्मान् बल लता निरवगुं तः अनृतं तत्र पो दुःखमीष त्स नृनृत्तिः इत्यपि तपः स्वा
 ने दुःखे सस्मिन् दुःख ए स्थितो सिपाता जन जे नृपवदो महा वजिः ॥ इति गजज्ञान विवरणं ॥ चूड लो वा वय दुःखं त
 वज्ञानिना तया विरित वेद्यया तदा चूड लया ज्ञानेन कस्मानि त्रोत्तरा कृतं साहित्य विहं मुख्या यद्युक्ति करोति व
 तस्सर्वे सतमे वाऽऽ तरे नृष्ट यमा दरा नृ ॥ अथ वेदवने तस्मात्स्वयाना नृष्टि तेन पा तस्म सर्व परितागः कस्मानि पुण कृत
 न ॥ शिखि धृज उवाच ॥ राज्यं त्यक्तं हत्यं दे शस्व क्रस्तथा विधः ॥ दारा स्तक्रा सुता स्तक्राः सर्व त्यागेन किं कृतः ॥ ८४

कीय दुःखमिति शंसिना श्रापय अथेति तस्मात्सूरा लाया व वने नानुष्ठिते वेदा तत्र हि स स्वया क्रियमाणाः सर्व परिता
 गोपि वा कस्मा देतो न निपुणी कृतः संसृष्टी न कृतः ॥

कुंनः धनमिति छत्रं राजा वक्रानां अन्वेषा मुपजज्ञां इति सर्व एतत्सर्वं ते व हीयं न न वति अतः सर्व त्यागेन न वती त
 यः न हि मदीयः क इत्यत्र ह न वेति सर्वस्मा दस्कृतः अपरित्यक्तः अनपगत उन्नमो रागः इच्छा विषयस्त वास्ति ते रागं

कुंन उवाच ॥ धने दारा ग हं राज्यं नृभिः छत्रं वक्रां धवाः ॥ इति सर्वं ते राज न् सर्व त्या गो हि कस्तव ॥ तवा स्वे वा परित्यक्त
 सर्वस्मा दग उन्नमः ॥ तं परित्यज्य निःशेषं परमायस्य शोक तां ॥ शिखि धृज उवाच ॥ राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं न
 मे रमे शौ ल हृत्कारि गुल्मा येन दप्ये तस्य जाम्प हं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति गमव दत्रे वं कुंन वा को न नो रितः ॥ निमेषा त्रर
 मा त्रेण वशी धी रः शिखि धृजः ॥ प्रममा र्जु वे ना स्यां तं हृदा सह ठ निश्चयः ॥ प्रा वृष्टो वस्तु दग तां र नो रे स्वा मि वा त्सना ॥
 शिखि धृज उवाच ॥ सहृद्धारि वन सन्ना दिपि ना दपि वा सना ॥ परित्यक्ता मया नृने सर्व त्या गस्थितो मम ॥

निःशेषं परित्यज्य परमा शोक तां यामि शिखि धृजः राज्यमिति सर्वं राज्यं मम दी यता वत्त न त्र हि शौ ल हृत्कारि गुल्मा येन मे व
 सर्वमे मदीये यदस्ति न हेन दपित्यता मीत्य नृयः इतीति शोक दयं वाक् ॥ आत्म ना स्या वना मिमानं प्रममा र्जे त्य नृयः ॥

वा० नि० कुं० ॥ अदिरिति च इत्यंवाकोऽर्धविद्याख्येयं ॥ शिखिध्वजवाको किं नामेति संकल्पितं कर्म बुद्धिपरिकल्पितोपयोगी नीरो
पस्करस्यानसदनाघवलं वनो नोरे नाने उपस्करं गृहोपकरणं स्थानं निवासनः सदने गृहं इत्यादि नो अवलंबनं परि

कुं० उवाच ॥ अदिरित्येवने शब्दे मलिते पादपाः स्थले ॥ इत्यादि त्वनो सर्वसर्वतागः कथं तवा तवाप्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग
उन्नमः ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ एतन्नेममनो सर्वतत्सर्वनाजनादि मे ॥ वापीस्थलोदजयुततमेवाश्रयजाम्पहं ॥ कुं०
उवाच ॥ ॥ अथ मोषिते तस्मिन्सक्रेत्यागो न सर्वः ॥ तवाप्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्भाग उन्नमः ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ ए
तन्नेममनो ॥ सर्वतत्सर्वनाजनादि मे ॥ चम्पकुण्डकुस्तनादि तत्रावत्सेयजाम्पहं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्थं क्रोत्वा यत
त्सर्वमित्रं माजानादिकं ॥ एकत्रैव समा नीय ददाहत्यागवृद्धिः ॥ नाएजातं रहस्यं स ह्युद्येधनेन तत्कवलीकृ
तिरस्ते हस्तश्चिवा माह नृपतिः ॥ वासनां तत्र सत्यं सर्वस्यागी स्थितो ह्यहं ॥ अहो रुचिरकाजेन देव पुत्र प्रबोधितः ॥
संयत्नः केवलः शुद्धः सुखेनोद्योधाह नमः ॥ किं नाम किं जवस्ते तत्र नवत्से कल्पनं कर्म ॥ यद्ग्राह्यं पस्करस्यानसदना
वैवलंबनं यावयावत्प्रहीयत्र विविधा बंधहेतवः ॥ तावत्रावत्समाया निपरमानि हृति मनः ॥

यह इति यत् ॥ एतं किं नाम व
स्तु किं विदस्तु दुःखे कहे नृपति ॥ यदुक्तं वैष्णवेत्यावतः कुरुते जंतुः संवेधान्मनसः प्रियानावबो स निस्वनने ह
ये शोकं शक्य इति ॥

शाम्पमिपरिनिर्वाप्तिसुखितोस्मि जयामाहं ॥ विवंधाश्च जयं याना सर्वत्यागो मया कृतः ॥ दिगं वरोहि वसव नोदिक मोयमहं स्थि
तः ॥ देव पुत्र महात्मा गाय दस्य ददा शिष्यते ॥ कुं० उवाच ॥ सर्वमेव न संत्यक्तं वपा राजन् शिखिध्वजा सर्वत्याग परमं देममुधा
निनयं कुरु ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्येवं वंधना तेन किं चित्संविं स नृपति ॥ इदमुक्तं महाबाहो रामाराजा वलोचना ॥ शिखिध्व
ज उवाच ॥ इंदिराव्याज संघा तोरु मा संमया कृनिः ॥ शिष्यते सर्वसं त्यागे देहो मे देवतात्मजा नृदुष्या य पुनरेहं नृगुपाता
द विघ्नतः विनाशात्मकतां नीत्या सर्वत्यागी नवाम्पहं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इत्थं स्फुटं देह मय स्थैर्येनैतं कर्म सो जवा ता करोति
यावदुद्यानं तावत्कं नो म्कवा नह ॥ कुं० उवाच ॥ राज किं मि ति देहं वं निरागस्कं महावटे ॥ सजम्य शो हि रू प नो रु पितो ह त्रि
त एतं ॥ त्यक्ते नादिशरीरे एत किं लता मर मेज्ञा ॥ सर्वत्यागो न ने या निमिषे निविषयो हि सः ॥ ये नायं शो स्य ते देहो यदी
जं जन्म कर्मणि ॥ तत्सं त्यज मि चेत्तायं न नृहा त्या गवान् नवान् ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ के नायं चात्य ते देहः ॥ किं वी जं जन्म कर्म
एतं ॥ कस्मिन्सक्रे परित्यक्तं तवं न वति सुंदरम् ॥

वा० नि० कुंजः साधेशनिशोकदयं वासं। सर्वगताकारे सर्वजगताकारेण परिणतं न जडं संकांतं चैतन्यतया प्रकाशकत्वात् न जडं कल्पि

८६

साधो सर्वगताकारं जीवप्राणादिनाम कं न जडं न जडं न्नां चित्रं सर्वमिति स्थितं। चित्रं विद्विजगत्तालं वंभश्चित्रमुदीर्यते। त
स्मिन्साधो परित्यक्ते सर्वस्यागो न वेदिति। जन्मनां कर्मणि वापि चित्रं बीजमुदाहृतं। पादपः पवननेने वदेहः चित्रं न वाप्य
ते। चित्रस्यागो विदुः सर्वस्यागं त्यागविदो जनाः। चित्रे त्यक्ते जयं याति है न मै कं च सर्वतः। शिष्यने परमं शास्त्रमेकमद्यमना
मयं। सर्वस्यागः परमं होहः स्वमन्त्रमुदाहृतं। इत्योमित्युररी कृत्य यद्विद्वत्सितदाचरा कृत्वा सर्वपरित्यागं शोतस्वस्यो
वियुक्तमः। सोऽस्यानवतिमरूपस्तारूपस्तारूपो न वनपते॥॥ शिखिधज उवाच॥॥ चित्रस्याहो स्वरूपं मे यथा वदग
वन्वदातनश्चित्रपरित्यागं वदमेव दतां वरा॥॥ कुंज उवाच॥॥ वासनैव साराजन्मस्वरूपं विद्विचेतसः। चित्रशब्द
स्तु पर्यायो वासानाया उदाहृतः। अहमर्थदियो यो यं सर्वनिथे किं ना जने। एतच्चित्रमुमस्या स्पविद्विची जेमहामेते

नेवेनात्मव्यतिरिक्तत्वात्। कुंजः अहमिति सर्वनिथे किं ना जने सर्वस्यानर्थरूपस्य संसारस्य पुनकारणं यो यमह
मर्थदियः अहंकारो दयोस्ति चित्रमुमस्या स्पवीजनिदानं विदि॥

एतस्मादिनि॥ प्रथमोऽस्मिन्नाशप्रथममुद्भूतान् एतस्मादहंकारादनुनवाकृतिः अनुनवरूपो निश्चिनाको निराकारः वासविषया
कामादुपरक्रोयोऽंशुगो जानः सेवबुधिरित्युदीर्यते। अस्मेति॥ बुध्निमानस्य बुधिरूपस्योऽंशुगो रूपस्य संकल्परूपिणीया प्रपीनता
स्मृतास्ति॥ तस्याः संकल्परूपिणीया मूलताया एव चित्रं वेतः मनसि निधानाः संज्ञानवन्ति। इदं शस्येति। इदं शस्य उक्तप्रका

एतस्मात्प्रथमोऽस्मिन्नेकरोनुनवाकृतिः॥ निश्चयात्मानिशकारो बुधिरित्येव शोच्यते॥ अस्मिन्बुध्निमानस्योऽंशुगो
स्वप्रपीनता॥ संकल्परूपिणी तस्याश्चित्रं वेतो मनोनिधा॥ इदं शस्य स्पवित्रस्पडर्हस्यप्रतिज्ञा॥ शाखाविलवनं कु
र्वन्मूलकापेन रं कुर्व॥ मूलोद्धारणमेवाशुत्यागं त्यागविदो विदुः॥ वासना विविधा रशाखाः फलेनो विविधं फलं अनापि
तानवमेतच्छ्रुतिः संविद्वलेन वै॥

रस्या स्पवित्ररूपस्य डर्हस्यशाखाविलवनं कामसंकाल्पचिन्नरूपस्य डर्हस्य
शाखाविलवनं कामसंकाल्पचिर्किंसादिनूपवासनानां शाखाविच्छेदे कुर्वन् वित्रस्पमूलकारवे आहारान्मनोमूलस्पृष्टे
तरमास्मानि शयं कुरुः तस्या शाखाविलवनप्रकारमाह॥ वासना इति॥ त्रिविधं नाना प्रकारफलं सुखदः खादिरूपं फलं प्रो
वितरं तो वासना रूपविधिः शाखा संविद्वलेन आत्मा संधानवलेन अंतः अनाविता उपहिताः सत्यानूनाः श्रिता
नवन्ति॥

वा० सि० नि० अ० सं० स्त० ज्ञे० नि० ॥ य० भु० मान० सं० स० क्र० म० ना० वि० षे० षः० ना० श० क्र० चि० त्रः० मो० नी० मो० न० नि० छः० शं० त० वा० ह० वि० चार० ए० शं० ता० नि० छः० त्र० प० रे० वा० वा० दे० धु० मे० क० पा०
 सु० वि० चार० ए० ॥ किं० के० न० क० थ० मि० ता० रि० त्र० पा० प० स्म० ना० द० शः० म० न० सं० ग्रा० स० का० री० अ० व० र० प० क० का० री० न० व० ति० ॥ ए० रु० धो० त० न० र्ज० नि० चि० त्र० ल० तः० छि० न० चि० त्र० त्र० षे०
 न० वे० शं० गो० ए० मि० ति० ॥ गो० ए० म० प्र० धा० नं० सु० र्भ० प्र० धा० नं० ॥ सु० र्भ० वे० ने० ति० चि० त्र० क० ट० क० सं० उ० स्य० वि० त्र० वि० त्र० मे० व० क० ट० क० स० म० हा० न्म० को० वृ० रु० त० स० म० ल०
 अ० सं० स० क्र० म० ना० मो० नी० श० त्र० वा० ह० वि० चार० ए० ॥ सं० प्रा० स० का० री० य० स्मो० र्ज० न० चि० त्र० ल० तो० न० वे० त् ॥ गो० ए० र्भ० वा० वि० ज० ए० सु० र्भ० म० ल० वि० क० त्र० ने०
 ॥ वि० त्र० वृ० रु० स्य० ते० न० वं० म० ल० का० ष० प० रो० न० व० ॥ सु० र्भ० वे० ने० म० हा० वृ० दे० म० ल० हा० म० जं० कु० दु० ॥ वि० त्र० कं० पं० उ० स्य० न० व० त्पे० व० म० वि० द्य० ता० ॥ ॥ शि० खि०
 ध० ज० उ० वा० च० ॥ अ० हं० ना० वा० त्म० न० वि० त्र० दु० म० बी० ज० स्य० द० ह० ने० मु० ने० ॥ को० व० जो० द० हा० ना० र्भे० स्मि० क० मी० ए० थ० कि० रो० न० वे० त् ॥ ॥ कुं० न० उ० वा० च० ॥ रा०
 जं० स्वा० त्म० वि० चारो० यं० को० हं० स्या० मि० ति० र० प० कः० वि० त्र० दु० म० बी० ज० स्य० द० ह० ने० द० ह० न० स्मृ० तः० ॥
 रा० हं० अ० न० स० स्य० कु० दु० ॥ ए० वं० स० त्प० वि० त्र० ता० न० व० ति० ॥ अ० ह० मि० ति० ॥ अ० हं० ना० वा० त्म० ने० अ० हं० का० र० रू० प० स्य० वि० त्र० दु० म० बी० ज० स्य० द० ह० ने० को०
 वा० अ० न० जो० थ० कि० रः० अ० थ० कि० या० का० री० न० वे० त् ॥ रा० ज० नि० ति० ॥ वि० त्र० दु० म० बी० ज० स्य० अ० हं० का० र० स्य० द० ह० ने० को० ह० मि० ते० व० द० प० त्र०
 त्म० वि० चार० ए० व० द० ह० नः० स्मृ० तः० ॥

तुने० शि० शो० क० द्यं० वा० को० जग० हरि० हं० का० रं० तो० व० गो० जि० र्वा० ना० ना० ह० मि० ति० स्व० पे० व० वृ० ध्वा० व० रु० शः० प्र० वि० चारि० त० मि० त्र० यः० वि० रि० ति० प०
 ते० शी० य० मा० ना० ना० वः० प० रा० थ० यि० त्र० य० स्मि० रु० स्त० नि० र्वा० हं० ते० य० ए० शि० ता० रो० च० ते० पे० न० च० नि० ल० यि० ते० ॥ नि० श्ची० यं० ते० न० द० द्वा० त्म० नि० स्मृ० तं० अ० ज०

शि० वि० ध० ज० उ० वा० च० ॥ मु० ने० म० या० र्भ० वा० वृ० ध्वा० व० रु० शः० प्र० वि० चारि० तां० ना० हं० जग० त्र० थ० दि० हो० न० मां० सा० स्य० म० गा० रि० मा० ना० क० मे० दि०
 या० ए० पि० न० च० न० च० वृ० द्वा० रि० या० ए० पि० न० म० नो० ना० पि० च० म० ति० न० ह० का० र० अ० श्च० जा० म० तः० ॥ क० ट० क० वं० य० था० हे० मि० त० या० हं० वं० वि० द्वा० त्म० नि०
 (कुं० नः० ना० वा० त्म० न० के० ए० हं० य० दि० न० वं० म० ही० य० ते० नि० ज० उ० वा० च० ना० हा० वृ० दे० यो० मि० तं० व० द० मे० न० वा० ॥ ॥ शि० खि० ध० ज० उ० वा० च० ॥ वि० त्र० दु० म० स्य०
 ज० म० द्वा० त्म० वे० द० न० वि० ड० पां० व० र० य० त्र० ना० वा० स० द० ये० ते० नि० ल० यि० त्रे० व० य० न० वा० ॥ ए० वं० रू० प० स्य० मे० व० ग्रं० रं० नं० म० ज० म० का० र० ए० ॥ वि० त्र० दु० म० स्य०
 दी० ज० म० हं० ना० वा० त्म० कं० द्वा० रि० न० व० त्प० कुं० न० श० क्रो० मि० त्र० कं० स्य० क्रु० मु० पे० ति० मां० ॥ मु० ने० य० स्मा० त्र० श० क्रो० मि० ते० न० त० प्ये० सु० त० रू० ए० ॥ ॥

वि० त्म० नं० चे० द० न० मे० वा० हं० अ० हं० श० ह० स्य० मु० र० यो० थ० नि० ए० व० मि० ति० ॥ य० वि० त्र० दु० म० स्य० बी० जं० त० द० ह० म० मा० त्म० को० म० लं० प० वं० रू० प० त्र० प० स्य० वि० शु० द०
 वि० त्म० नं० व० रू० प० स्य० ह० दि० त्र० का० र० ए० मे० व० ज० ग्रं० त० वे० ति० ॥ तच्च० अ० हं० ना० वा० त्म० कं० म० जं० न० यो० न० यः० त्प० क्र० मा० मु० पे० ति० ॥ अ० न० स० स्य० न० त्र०
 क्रो० मि० ते० न० हे० तु० ना० स० दा० रू० ए० त० या० न० ता० न० व० मि० ॥

वा० नि०

वा० नि० ८८ कारणादिनि। कार्यवस्तुकारणादेव जायते न तस्मात्कारणद्वहं नावात्मकस्य कार्यकास्परणमविष्यात्मनैव कथयामुन इति । अहमिति दोषस्य अहंकारस्य वेदनं विनश्येत् तन्मुखवदेव कारणं वेदितुं न शक्यं ननु यथा उपशमं याति तन्मेव दापत इव विदुर्लोति विनश्यति विनश्यति विनश्येत् तन्मुखवदेव तन्मुखवदवशात् संधानं तेन हेतुना अयमहंकारोऽऽख्यायितः । अकुं न उवाच ॥ कारणाज्ञायते कार्यमहं नावात्मकस्य तत् । मुने कारणमविष्य कथयौ शुभमात्मना ॥ त्रिविधज उवाच ॥ मुने हमिति दोषस्य वेदनं वेदिकारणतद्यथा उपशमं याति तन्मेव दमुनीश्वरादित्रं चेत् तन्मुखवदेनः । अख्याय महं स्थितः । चेतोपशमनं ब्रूहि मुने दुःखोपशान्तये ॥ कुं न उवाच ॥ कारणं कारणज्ञो सि विदुर्न स्पवदा शुभे तत् स्तं बोधयिष्यामि कारणं कारणं क्रमं ॥

नोऽऽख्योपज्ञांतयेचेत्यापज्ञामनंदश्चस्फुरणं ब्रह्मकारणमिति। वंकारेणोसिञ्चतो वेदनस्य कारणं वदन्
तो वेदननिमित्तनिरूपणानंतरं वांकारणाकारणक्रममकारणं कारणज्ञावः कारणीस्य कारणज्ञावस्य कमं प्र
कारं बोधयिष्यामि दृष्ट्वा स्पकारणं भवति। इदमस्य कारणं न भवत्येतदोद्यपि यिष्यामीत्यर्थः॥

हेतिवेदनं कर्तुं हेतिरूपयात्रसयामिथ्यान्नतस्फुरणयावस्तुसत्रयापदार्थरूपसत्त्वाज्ज्ञेति। पवनलेखयासं
हकंपश्चाच्चसत्रमिति ययात्रसत्रयाविन्नवीजं अहंवेदनं अहंकारस्तकाराणंचवेदनं स मुपशाम्यति नांस्तु सत्रा
यात्रसत्रमिथ्यावंनवगच्छामि। विद्येदं नशति हेतिरूपस्तु सत्रायदिविद्यतेन त्रहिते वेदनमस्ति। संनदति युज्यतश्च

शिविधजउवाच॥॥हेहादिरूपयोदेनिवेदनं वस्तुमन्नय॥असत्ताजास्याम्येहोयथापवनलेखाया॥असत्तावस्तुमन्ना
यानावागच्छाम्यहंयया॥अहंववेदनंचित्रवीजंममउज्जाम्नि॥कुंनउवाच॥॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुमन्नानदस्ति तेअजा
हाहेमन्नादेःकिंनिष्ठंनववेदनां॥॥शिविधजउवाच॥हस्तपादादिसंयुक्तक्रियाफलविनासवान्नामहाउभूपमानो
यदेहोनास्तिकथेनुनेकुंनउवाच॥कारणयस्यकायस्यनमिपालनविद्यतेविद्यतेनेहतकार्यतसंवित्रिस्तविन
मः॥

॥ यावन्नाहमन्नादेरनावाउतववेदनं किं निध्य निशवंदनमित्यर्थः हस्ते बोध्यः क्रिया करी सदा तु न्यसानदेहः कपमप
वपितुं शक्नोति इत्यर्थः कारणमिति कारणं विना प्रतीयमानं कार्यं नास्ति वा तत्संविस्ति स्तु विनमो ध्यातिरित्यर्थः ॥

वा ० नि ०
८७

अविद्यमानमिति नमोदितं नान्तिकनितं। मां अविद्यमानमेव विद्विहियस्मारणादहस्तः अकारणं च तत्रिकारणं विनैव प्र
तीयते। नकारं यत्तु मर्पे विनिमिष्या। आघशति इदं जातिना महनसृष्टमिति ह्वा स पवपितागहो मकारणं कथं वस्यानाम

अविद्यमानमेव विद्विहियस्मारणादहस्तः अकारणं हियदस्तनमिष्या रजु मर्पे विना। शिषिधु जउवाव॥ आद्यः पि
तामहेयः स्याते न सृष्टमिदं जातं। स पवस्य कथं न स्यात्कारणं वद मे मुने॥ कुंज उवाच॥ मां दौ केवलं शां
तं ब्रह्मो वास्ति मही पतेदिनीय कलनावाधेधो सोस्तिनकारणं॥ शिषिधु जउवाव॥ वेयः स परमं ब्रह्मका
रणं किं जहे मुने अकारणकता साध्येत न प्रत्यमिवेधमः॥

नहो केवलं अदिनीयं ब्रह्मास्ति तत्तु नकारणं निर्विकारवान् अन्यदपि कारणं नूतं वस्तु नास्ति दितीयकल
नावाव॥ दितीयस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः प्रतीत्य नावात्॥ आत्मा वा इदमेकमग्र आसीन् नामा कि
वदमावदिति श्रुतेः सकारणं नास्तीत्यवयः॥

८८

अनेन विनिमो कत्रयं सार्थं देवासां। अनेन वादिजहं यहायु मपलं नणं ज्ञानस्वरूपं वस्तु नास्ति नदस्तः शिवं शांतं अव्ययं चेति ह्वा
नरुय केन प्रकारेण कर्तुं न वेनां न कथं विकच कर्तुं व्यतिरिक्तस्य कार्यस्या नावान्। केन वा उपकरणेन न केन विस्तस्याप्य
जावान्। पव कर्तुं जावान्। नोक्तं वमपि नास्तीत्यर्थः॥ अतः कर्तुं जावान्। इदं जागर्ति विदपि न कृतं अतश्च न जगच्चरित्यतो
वस्तु नो नास्ति अतश्च वेधाश्चिन्मात्रा काव्यितवा विदे रमाश्चिन्मात्रजनिनः। चिन्मात्ररूपिण विधसौ वन नितवान् द
कुंज उवाच॥ अनेन मजमव्ययं यहायु सयलणं। अतः तत्पि विज्ञेयं तच्छिवं शांतं अव्ययं। तत्कथं कस्य केनैव कर्तुं नो
त्ता कदाच वेन। अतो न हेन न किंचिज्जगदेतन्न विद्यते। चिन्मात्रकव्यितो वेधाश्चिदे वेति विनिश्चितं। न मात्रजनिनः मूर्ति
हात्मक इति स्थितः। न कत्रास्मिन् नोक्तास्मि सर्वे शात्रमजं धिवा इति निश्चयवान् प्रज्ञानं तत्तु तानया अज्ञानं शिथिली न
नमेवां नष्टं विद्वेधाः। न नाशो न विनादेति एवमस्थान विच्यतिः॥

तत्कारिन्मात्रात्मक इत्येवं स्थिते निश्चितः। निति मर्व इदं तथा प्रतीयमानं सर्ववस्तु शांतं अजं शिवं अतो नाकर्तृ नोक्तवा
मिश्येवं निश्चयावान् सन् अतः स्थ मज्ञानं न उता कृशं नया। अज्ञानमिति पवं ह्वा किनीत्या शिथिली नत मज्ञानं नष्ट
विद्वः यस्यात्राज विना एवमस्थान विनातः नो देति। असमवायि कारण नाशो कायश्चिन्मात्रा स्यात्पवा इवमस्था
न विज्जने शत समवायि नाश रूपवा इति नावाः॥ ॥

वा० नि०
१७०

नानमिति। सपरायः। प्रशमस्तेजोऽयं विनाशो निर्विकारतावा। तस्मादिति। तस्मादेतेऽदेवदेवः परमात्मा खयं रवान्मनिविहान्मकतया
इत्येननपवचिन्नः स्वसंकल्पवशादयं प्रतीयमानप्रयंवरूपः कचतिस्फुरति। तेनैव देवदेवेनात्मा खयं रवस्वरूपमेव पप्रज
त्मात्मा वै नैव प्रोक्तः इति च नो हेनोरिदं समस्तं देवस्याज्ञातं स्वरूपं। बुद्धः प्रबुद्धोऽस्मि कति च नावाकायं जिगत्तास्ति तेन जगद

नानवदिश्यते यस्य तस्या उक्तं क्रमतः स्यं ह सर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोपपद्यते। तस्माद्विहान्मकतया त्मनिविह
नोयं नित्यस्वयेकचतिजमिपदेवदेवः। तेनैव पप्रज इति स्वयमात्मनात्मा प्रोक्तः स्वरूपमिति ज्ञात्रमिदं समस्तं।।। शि
लिधुत उवाच।। बुद्धोऽस्मि न गवमुक्तियुक्तमुक्तं वदोन्नमा कर्तृता वा तगत्तास्ति तेन नास्ति पदार्थदेहापकं स्पिते विबुद्धो
स्मि विबुद्धोऽसि शिवोऽस्मि चानमो मयं परचमं न किंचिदिति बोधितः।।

वाचेन च पदार्थदेहास्ति इति वया युक्तिमुक्तं। पवमिति। यनोहमत्रः परं चेत्किंचिदपि नास्तीति बोधितः।। विन्मात्ररूपो
हमेव सर्वत्मा सुगामीति बोधवानास्मि च नः कारणदेव विन्मात्रं पवंस्पते विबुद्धो निर्मलोऽस्मि विबुद्धस्वरूपाव बोधवा
नस्मि तेन च शिवः परमात्मेवास्मि। तन्मदामस्य मेवमः। मन्तव्यस्य देवतीत रस्यानावान्।।

पदार्थेति। पदार्थचेदनात्वा नेदेन पदार्थविमं धानादेतोः असदेवेदं जगद्विठमनप्रकारेण वत्तासते। अनएतेन पदार्थवेदा
नेनालं पर्याप्तं च येदानीमहं स्वकोशकाशगर्भवठांतमा सो जगदिति। स देशदिक्कालकलाक्रियोयादेशादिशादिसंविता
पदार्थवेदनाद्विठमसदेवावनासते। अहमद्याजसेनेन शात्रमासेखकोशवत्।। जगत्पदार्थप्रविनागराद्विः स
देशदिक्कालकलाक्रियोयाअहोनुकाजेन चिरेण शात्रात्रस्तेवशातस्थितमव्ययात्मा।। वसिष्ठ उवा
च।। कुं नेन बोधितस्त्वेवं न वाव बोधवान्। विनिर्गतो रशजाय महामोहसमुद्रकान्। एव कुं न व
चो गजाता वयं स्तदकृत्रिमं।। स्वएवात्मा पदेन स्मिन्नरूपं परिणतो न वत्। वज्रवर्णिमितमनो लो
चनशात्रवापुनिः। शिलातलादिबोक्कलो निष्यं हा वय वा कृतिः। ततो मुहूर्त्तमात्रेण प्रबुद्धस्फु
रितेरुणां।। उतमुवाच महाबाहो वराज कुं न रूपिणी।।

हिता जगत्पदार्थप्रविनागराद्विजगद्विषयापदार्थनेदविषयाचसंचिरेण शांस्तानि हनाअव्ययात्मा शांत
त्रस्तेवस्थितो अवस्थितो वनयेति आमीलितमनो लोचना मीलनं नाम हृत्तिनिरोधः शिलातलाडकोत्पंच
रकादिनिशिलानलउक्तास्ति निर्मिदवा।।

२ वा. नि.
७१

कचिरिनि। निर्विक्रानां समाधि मज्जां पुनये वि श्रान्ति स्थाने। भाव निनि। महा विजय नृपिना महा विजय वाग्नि माहयः। मह
नी पदवी जीवन्मुक्त मार्गः॥ प्रन सी निशोक त्रयं वाक्यं। त्यक्त नो गे षणे त्यक्त विषया निजा वा कषाय पां यपा के अंतः
कुं न उवाच॥ कचिरि निर्विक्रानां समाधि मज्जां पुनये वि श्रान्ति स्थाने। निर्विक्रानां सुखं वि श्रान्तवान् सि कचिरि त्र प्रबुद्धौ सि क
चिरि त्रि स्वयो दि ता। कचिरि त्र ज्ञेयं परि ज्ञा नं दृष्टं दृष्ट यमेव वा। शिखि ध्वज उवाच॥ तग वं स्वत्पसा दे न महा विजय नृ
पिता॥ मह नी पदवी दृष्टा सर्वस्यो द्धि स्थिना मया॥ समा विदि न वेद्या न महो व न महा त्म ना॥ अष्ट र्वे का मृत मयाः स
गः सार क ज प्रदः। जन्म ना पि मया ज ह्ये त्र ना म महा मृतां त दद्य त्म मा सं गा त्रे नै वा सा दि तं स्वया॥ अ न त्र मा घ
म मृतं मे त्काम ज जो व न। क थं ना सा दि त म नृ त्त्व मा ना प दं मया॥ कुं न उवा च। म न स्या प श मे या ते त्क
नो गे षणे स्थि ते। कषा य पा के नि र्दृ ते सर्वे दि य ग ल स्य वा। या नि वे न सि वि श्रां ति वि म जा देशि को क्त यः। यथा
सि तां शु के शु धे विं द वः कु सु मां त सः। दे हा म्म ला नि स का जे न क म जे द्वा ए म द्यो द्वा त्क ज नी व पा के न वि ग जे म वः
कर ल ए के सर्वे दि य ग ल स्य च पा के आ न क ल्ये नि ए ने कु सु मां त सः। कु सं त कु सु मा दि र स म्प क्ता जे न यः पा कः ते
नृ ज्ञाः त्क ज नां व दे हा त्म वा णि म जा नि वि ग जे ति॥

७१

द्विने नि द्वि वै क त्व दृ शो द्वि वै क त्व विषये दृष्टी तरे व चित्रं त दे व वा ज्ञा नं ए त यो दृ शो ये लियः न दे व ज्ञा नं सै व प रा ग तिः॥ के
व ल्यं कु रं पु न रि ति। ए वे क्ति म जि ना वा स नै वि चित्र मा रु त ज स्य ना स्ती त्य क्थि य ये ति। त ज स्य व व हार हे तुः शु द्ध वा स ना स व

द्वि वै क त्व दृ शो चित्रं त दे वा ज्ञा न मु च्य ते। ए त यो ये ल यो दृ शो स्त ज्ञा नं सा प रा ग तिः॥ कुं न उवा च॥ प्रबुद्धौ सि वि मु क्ता मि म
कं वि त्रं त या दृ य॥ महो द यो मु नि मे नि स्व रु पे नि छि नि म्मु लः॥ शि खि ध्व ज उवा च॥ प्रबुद्धस्य व त ज स्य चित्रं ना म
किल प्र तो जी व न्मु क्ता स दे ते हि वि ह रं नि क थं व द। पु न र्ज न नृ जो ग्पा य वा स ना ध न वा स ना। सा प्रा क्ता चित्र श दे
न न सा त ज स्य वि द्या ता अ प्र बु द्वा हि चित्र स्या स त्स्या मु महा धि या। स्व गामो मा दि फ ल द य किं चि त् सर्व मे व त ना त
क्ता म म मा ना सो या स्य ना वे च वै न वः। प द्या य वि म शृ ण्वा न स्ति दृ स्य दि न चि त्र मः। अ प रि स्य द चित्र स्य स म
ति ने ह धा व ति। या नि या नी हि डः ग्वा नि प्र स्फु रं ति जा ग्र यो चे न म्वा प त्ज ज्ञा न्य व ता नि म ही य ते। अ थ व त सि
न त ज स्य दृ स्यं दो त मे क तां॥ नी ता नि दृ य था का म मे क मा ग त्प रा ग त्वं॥

म नि धी य ते न चित्र मि ति। त दे वा हा मृ त मि ति। मृ टं म ति। मृ दं स लि न वा स मा नु वि दं प्र बु द्धं वा स नं अ ये ति। स

वा० नि० कथमिति यात इति लटि द्विवचने कुं न॥ एकमिति सर्वज्ञानं विन्मात्र एकं वस्तु यथा बुद्धिः॥ सर्वेषामन्त्रिने तद्वशं यदेव विन्मा
 ७२ त्रवस्तु वीचीतिः शुद्धा मरा वधानि बुद्धि वृत्तिरिति स्पष्टेना ब्रूतेति॥ त्रयेव मूला जगत्रया पश्येतीत्यर्थः॥ मग इति विन्मं
 शिखिध्वज उवाच॥ कथमेवं विनो जातः स्यंदा स्यंदा विमावतौ॥ सर्वमेशय विवेदकारिने तद्वशं शुभे कुं न उवाच॥ ए
 कं वस्तु जगत्सर्वे विन्मात्रं वारिवां बुद्धिः तदेव स्यंदा ने धीतिः शुद्धा राव वी वितिः॥ त्रयं विन्मात्रं मम जं मे ममिन्मा
 दित्वा प्रकं यद्गीतं तदिदं मूला व्यस्य तं ग जगत्रया॥ मग शिखिध्वज उवाच॥ त्रयं विन्मात्रं मम जं मे ममिन्मा
 तुरा मयं न मो पया॥ सा स्र सज्जन स पक्ष संतता स्या मया गतः॥ कालेना मलता याते चेत्तु सौ ह विवो दितो एतं कं
 वलमाना संस्वानु नति मयं तं तं उदेत्यं न मं हा बुद्धे स्वयं मेव महात्मना॥ इति ते कथिते सर्वं शिखिध्वज महीषते
 यथो ह मुनिं सर्वं यथाव प्रविलीयतो॥ एतत्कृत्वा च मत्वा च बुद्ध्या च मुनिना यक स यच्छ सिनया तिष्ठेष्ट स्पष्ट पदे पदे॥
 रमात्र मेव सर्गः परमस्य दृष्टो अधिष्ठो न याथात्म्यज्ञाने विलीयते॥ अस्य कृत्वा तुरा मयं न मो पया हेति॥ शास्त्रेति
 श्लोकं यथा वा सांस्वानु नति मयं स प्रकाशं इतीति॥ श्लोकं यथा वा सांस्वानु नति मयं स प्रकाशं इतीति॥ श्लोकं यथा वा सांस्वानु नति मयं स प्रकाशं इतीति॥
 बुद्धे नो वा मयं दृष्ट स्पष्ट पदे पदे स्फुट स्वरूपे पदे जी वन्मुक्त पदे यथैव सिनया तिष्ठे सत्वयः॥ रामः

सधमनिसो कथं यथा वक्तो॥ अमरसं सहे सनांत वदेव मत्ता यां नो देहणीयाः॥ विज्ञेयं न प्रापनीयं॥ वयान किं विदुर्निवांछता
 स्वो गिह्यं हं पर्वकाले स्मिन्नार हो मुनिः॥ ब्रह्मलोकान् ममाया तो न वत्स मर सं सदां॥ न मो पश्यति वे त्रयं सरो पमुपाळ नि नो
 देजनी या नये न पुर वो हिक हा वना॥ त्यक्त संकल्प लेखेन न किंचिद निवांछता॥ वया सहे व वस्त्र ध्यं दृष्टि रेखा हि पावनी॥
 ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ इत्थं त्वाना वा त कुं नः॥ जगत् त्रिहिमा ययौ॥ गते कुं ने मही पालः परं विस्मय माय यो॥ ॥ शिखिध्व
 ज उवाच॥ ॥ अहो नु शीत ला मिश्रा शान्ने यं पद वी ने जा र सा य नो भवा का रा सं वं शां तय ती व मे॥ ॥ वसिष्ठ उवाच
 ॥ ॥ एवं संचित यन रा जान नं निर्वसि ना शयः॥ शौ जा दिव स मुक्ता सी मो न मे वा व न स्थि वा ना त स्मि ने व न तो मो
 न निः संकल्पे निराश्रये प्रतिष्ठां निश्चला प्राप्य म तस्यो गिरि शृंग वत्॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ निर्विकल्प स मा धा ना का ष्ट
 कुपोपम स्थितिः॥ एवं शिखिध्व जो राजा कूडाला मधु ना शृ णा शिखिध्व जं न न त्रिं कुं न वे षे ण ते न सा प्र वो ध्वं धा त्रिं
 मा ग म त न र त र मा न नः॥ विदुः सुध मा का रं द्रै ण जग्रा ह सुंदरं॥ स्वयं त न म थो ग ता वि वे श त्रः पुर रु णा त॥ दृश
 व न्त व लो क स्य न य क र्म चि का र वा व त्स र त्रि त ये ना थ पु न र म र मे न्य सा॥

सहे वत्स संकल्प लेखेन स्थानं नरेवाराजिः समहः॥

॥ ॥ ॥ ॥

वा० नि०
७३

अहो इति। सत्त्वं रजस्तमो विमुक्तं चित्रं॥ कृत्वा उवाच॥ अहो इति श्लोकचतुष्टयं वाचं। देहमा लोक्यामिजीवितशेषव
इवेति तदेति विचारया मीत्यर्थः सत्त्वं शेषो जीवितशेषः। स्पृशेति प्राणसंचारस्त्वकेन शरीरगतसवमस्मिन्स्था
वनरकुं नो योगेन शिखिधजवनं ययौ। तस्मै चैव तं नयमपश्यद नम मिगा। निर्विकल्पसमाधिस्थ तत्रापश्यन्महीपति
राजानं तावदेतस्मादो ध्यायि पश्यत्सदा ता इति संचिंत्य कृत्वा जासिंहनादं वकारमा। नूयो नूयः प्रजे रग्रे वने चरन्
यप्रदं। न च वालशिले चाद्रौ यदा नादेन तेन स॥ नूयो नूयः कृतेनापितदा साते व्यवालयो पृष्ठो रग्रे वने चरन् यप्रदं
। नैवैवातिनः पानितो व्येषयदा ननु बुधेनूयः। तदा संचिंतयामास कृत्वा जाकुं नरूपिणी। अहो परिणतः साधु सपरसग
वानयः। आलोक्यामिचेतावदेहं महीपतेः। यद्यस्य सवशो कोस्मि बोधवीजं हृदयं। तदा हृदयमपि जीवामि प्रजो हं पितृसि
दयो। अन्यथा त्वरुः संदेहमिमं त्यक्त्वा परंपदे। अतु नर्जनताये वगडा मीरहि किममा। वसिष्ठ उवाच॥ इति संचिंत्य
कृत्वा स्पृशेति नयनेन च। पतिमालोक्य सा शङ्क सुवाच वरवर्णिनी। अस्मै व सत्त्वं शेषो स्पृशेति संबोधकारणा संबो
धहेतुद्वयेन सत्त्वं शेषं व्युत्थिता। न शंस शान्तिवित्रस्य काष्ठलोष्टममस्मिन्ता। सत्त्वं शेषकथं त्रसि नृशायने ध्यान
नसं स्पृशेति नयनेन च जीवितस्त्वकेन गलितगोलकेन रक्त्रेण यत्कृतेन तद्वयेन वसत्त्वं शेषं व्युत्थिते सन्वयः॥

७३

वसिष्ठः॥ प्रबोधेति। श्लोकत्रयां वाचं। यस्य समाधिस्थस्य दुर्जस्या एव वयुः हृदि हृदये स्मिन् रूपे हृदि त्रितः सत्त्वं शेषो बीजेषु
व्यक्तं विद्यते वित्रस्य हृदि मुक्तस्य अवलसमस्मिन्ते सत्त्वं शेषः। समसमानागतान्। न धाम्यति। नास्ममेति। न बोदेति
॥ किंतु साम्येन तिष्ठेष्टमेवं कथितं सांप्रतं प्रकृतं शृण्वित्यन्वयः॥ इतीति श्लोकपदयवाचं। कृत्वा उवाच। इति सत्त्वं शेषस्य

वसिष्ठ उवाच॥ प्रबोधकारणे यस्य दुर्जस्या एव वयुः हृदि विद्यते सत्त्वं शेषो बीजेषु विपुष्य फले यथा वित्रस्य हृदि मुक्तस्य
तस्या च जसमस्मिन्ते। कायः समसमानागतान्। न धाम्यति। नास्ममेति। न बोदेति। सममेवावतिष्ठते। हृष्टं ते
कथितं तस्य सांप्रतं प्रकृतं शृणु। इति निष्णीय कृत्वा जास्वदेहं तं तथा स्थितं। सत्त्वं शेषं प्राप वित्रवे स्थितिमाद्यं न
वर्जितं। तत्र सावेतस्य स्पंदं कृत्वा सत्त्वं वत प्रजोः स्वविवेशपुनर्देहं स्वरीहमिव यज्ञिणी। कुना कृतिरथा त्याय वि
विष्टानि जमेदिरे सामागतं प्रवृत्तामान् मरीचं हृदि स्मिता॥

सत्त्वं निष्णीय परकाय प्रवेश प्रवीण तया स्वदेहं संत्यज्य वित्रवे स्थितिमाया तत्र वस्व परसाधारणे वित्रवे स्थिता सती
प्रजो शिखिधजस्य वेनसः स्पंदं कृत्वा नीहं पक्षिणी न स्वदेहं पुनर्विवेश॥

नमिति न ते स्मिन्नेतन्नाबुधे

वा० नि०

७४

नेसा मरुत्तमा कर्णवित्तवृणालिनी। बुधधेनपतेदेहि विसंतद्वपन्निनी। इति विक्रयाया मासतंतसकृद्विशिनी
अपस्यकुं नमग्रस्यं सस्यवेनाशि विधुज। अहो वतवयधन्यायुनः प्राप्नोमुनीस्वरं। इत्येवोदाहरत्राजाकुं नायकु
सुमंहदो। दिव्यादृष्टो मितगवन्नागतो मितुनर्वनः। अस्मत्पवित्रीकरणं तवागमनकारणं॥ कुं न उवाच॥ य
तः प्रनृतिपातो स्मिन्नेतन्नाबुधे। प्रनृतिचेतो मेव य्येवेह समं स्थितं। न मे रमेवर्गजो जासु निवत्सु
मिसयं वया। वादशो वं धरत्यश्च सुतु मित्रं तथा सखा विस्त। त्वाम्यो वा विशिष्यश्च मन्ये जगति नास्ति मे॥ शि
खिधज उवाच॥ अहो नु कलितपुण्यपादपेन शिरानि मे। यस्मात्तवानसद्रोपि वां छुत्पस्मत्समागमं॥ न वद्विती
एषा योगायुक्तविश्रान्तवानहं॥ यथा साधो तथा मन्ये स्वगोविश्रमणं कुतः। तामेव स्वां स्थितिं स्वच्छामवलं व्यप्र
काशिनी विहरेयं यथा कामं स्वर्गनिमित्तलेनया॥ कुं न उवाच॥ परेपदे महानं देक चिद्विश्रान्तवानसि। इदं नट
मथं दुःखं कश्चित्सं त्यक्तवानसि। कश्चिदयातरमे न्यस्तकलेत्योरतिर्ज्ञाम। निर्मूलनो गता राजन तो गनारस
मवते। हे पादेय दशातीने शाने समसम स्थितिं। यथा प्राप्ते धनुर्देगं कश्चित् वमना स्थितं॥ शिखिधज उ
वाच॥ वत्स सादे न तगावन्तदृष्टादृष्टानि सागतिः॥ प्राप्ते संसः संसारसीमा त्राजराव इह्यनिश्चयः। नोप
देष्टममस्माकं कंचिदृष्पयुते। सर्वत्रैवानि तस्मा अस्थितास्मा विगता हराः॥

७४

शिखिधजः निःसंसतिरित। समसमाश्रय सर्वसौम्यः समशमेन शमप्रकारेण आश्रयेनासि निप्रायेण सर्वत्र सौम्यो हर्षविपादर
हितः सकलसंकलाना विमुक्तः संकलनाः कलत्रपुत्रादिममतापाशाः समामानोस्मि समं सवर्गनिं व्रततत्प्रसोत्सीत्यर्थः। कृष्णजानि
निःसंसतिर्विगता मोहनयो विरागो नित्येदितः समसमाश्रय सर्वसौम्यः। सर्वत्र सकलसंकलना विमुक्त आकाशकोश
विशदः सममागतोस्मि॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्यथा नृविचित्रानिः कथा निस्तो परस्परं। आसतां वेत्राशे चरं नोदिपिनेत
तः। वनान्यने कुरुपाणिने गलानितलानिवा। सगामि एल्यजलानि मृगादिगहनानि च। सममेव समस्तो समेतो स्थि
तवृजो। समसत्त्वो समोत्साहो चरंतौ तस्य तु स्महा आनर्हृषि हृदे तव नृजा ते च राघव। इदं ग्राह्यमिदं नेति विकल्पकल
नामनः। नाजहार तयो रामवाते व विबुधा वला विचेतुसो सुहृदो कश्चिद्विधिविधसरो कश्चित् वदनद्विधा गोक विद्वत्सा
नुरतिनो दिनेः कतिपये रेव समचित्रतया तया। सत्तां रानतपा चैव राजा कुं न वदावतो। अथ तं सुरग न निंछुदा जासा शि
खिधजं दृष्ट्वा शोभा मुपातं चित्रयामास नामिनी। चूलावाच॥ निजः पतिरुदा रात्मानि राधिश्च न व वयः। हाणि
पुष्पजातानि साहतायान कामिनी॥ न इति श्लोक चतुष्टयं वाक्यानि जः पति स व उदा रात्मा उदा रचितो नि
राधि निश्चित उग्रयो न व वयः पुष्पजातानि पुष्पजाता स म्हा एव गहाणि एव विधे सुख उः व साधने देहे
सत्यपिया कामिनी नो गे छावती न न वति साहता अनि विदु मुखत्यागात्॥

वा० नि०
९५

हमुनेति यथा प्रासमपि अनियं स्वात्मायं उरागमिह मुखः स्वमुक्तान्मजना वेधविहावेधं प्रप्रासवता हेनकि कृतं न
वेत्त किं वा प्रयोजनं साधितं साधितं स्यात् न किं विदित्यर्थः ॥ न्माय सुख त्यागी व्यर्थे वस्यारि निष्ठैक एवायेति निश्चि
तत्तस्मात्कारण प्रज्ञया स्वप्रज्ञाविशेषेण नवं प्रपंचं किं विदव्यामि कस्य यामि येन कल्पिता प्रपंचेन हेतुना अयं न
समुक्तता यथा प्रासमपि वेधविहासः ॥ अनियं श्वमुदार्थं किंतु जेन कृतं न वेत्त तर्के चिद्व्याप्य शुभ्र पंच प्रज्ञ
प्रज्ञया नवं येनायं न पतिर्न त्रिरमते मयि मानवः ॥ इति संविद्यं चेदा ज्ञा कुंत वेध रापति प्राह कानन मध्यस्था
कोकिलं कोकिल पथा ॥ कुंज उवाच ॥ चेत्तमास स्युक्तो यं प्रतिपदिव सोमहान् अयो स्थानं महा क्रदं सुगो नवति
वेहरेः ॥ सन्निधानं मया तत्र कर्तव्यं पितु रग्रतः ॥ यथा स्थिता हि निया निर्न सत्या ज्ञा कदाचन प्रतिपालयितव्यं तत्तत्
येह चरता वनौ क्रीडता ध्या न पुण्यान्मास मुदं गमता ॥ आगच्छामि दिना त्रेयु निर्विकल्प न नस्य ज्ञात् स्वर्गा
इति शमवत्संगो मम मुष्टयो रत्न कामं जगं कुंजो ह हो मित्राय को सुमी ॥ प्रीतये स्वमिव प्रीतिको ताना दन वृत्ता
अत्र न्ये तया शीघ्रमेवं वदति न पतो ॥ पुस्तकं न रसा मश र सुन्दर पयो हवत् ॥ ह मपि रमेत इति संविद्यं न
जलापति प्राहेत्य त्वयः ॥ कुंजो चैत्रेति श्लोकं पंचकं वा कं ध्या न पुण्या न्या समाधौ धानेन असमाधौ पुण्या एव की
उता पुष्प शृङ्खला नितावी ॥ अ नो दिव च नो शरत्सुख पयो हवत् यथा शरदा दौ ययो हो मेघः तरसा मम मम वने
जघ्नी तान्द दिसर्थः

९५

शिविधजेति ॥ शो नयन रश्मयः ॥ शान्ता वने च वारि श्री यथा वारि मदिः ॥ आवर्त शान्तौ स्वरूपमादतो तद्व्यायेति ॥ मंजरि ताका
रं मंजरी कृता मंजरिताः ॥ तादृशास्त्राकाराः ॥ प्रासादादिसंनिवेशा यस्मिन् ॥ तावकल्प दृष्टो यमंतत्रेति ॥ तत्र शिविधज

शिविधजदशा मने ज्योत्स्निकुंज वपुर्जहौ ॥ शान्ता वने च वारि श्री मुग्धा स्वरूपमाययौ ॥ प्राथमं नरिता कारं कल्प दृष्टो पम
पुरश्चरः ॥ पुरमदं रपे वविश्वे शालना कुजं ॥ राजकायविशेषाणि तत्र संपाद्य सत्वरं शिविधजस्य पुरतः ॥ कुंजरूपध
राय तानत्र स्नान कति मुखं चकारास्त्रि मानसा ॥ इडं स नीहार निव श्या मा वि विन्न मिवा बुजा नद द्या तादृशा कारस
मुष्ट्यो शिविधजः ॥ वविन्न श्वेता म्मस मुवा चेदमाद शी रान् ॥ देव पुत्र न मस्ते स्ते स्तु विमत इव जस्य सो कुंज स्ते मज
मं रसे मिदमा म न मा स्पृता ॥ मं तो विदित वे पापे ते हि हर्ष विषाद जा न श्रयं ति स्थितिं स्वस्याप्य मा इव ज जा द तो वा सि
ह उवाच ॥ तेन ह्यमति नेत्य कं कुंज आ हा स ने विशा न्गि रा वि ष न्न या शी र्ण व स स्वन समान या ॥

स्य पुरो नागे व कृदा ज्ञास्त्रि न मान सै क ज न या स्वं मुखं स्नान क छिति चकारा श्या मा रा त्रिः ॥ साय पा इडं स नी हारं करोति
त्रं बुजं वा खिल मुकुलितं करोति ॥ तदन्ता संत इति ॥ प प्राजल इवा द ता यथा हि प प्राः कम ज्ञा निज जे व सं तो पितृ न्या
माश्रेयं ति तदन्त ॥

२ वा० न०
८५६

कुंजः। यावदिति। अवस्थासु सुखदशायां सुखे यावदेह संमन्वितं तथैव निर्विकारविन्नतयैव कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठति। तेन त्ववि
हेन न वंति। किं तु शब्दाः वचका एवायेहीति। येहीति। ये पुनरतत्वं विदो मन्त्रसंनिने वा जतयैव हेतुना त्वनाव मे गृहीता मोच
स्था मः सुखदः स्वदशाः पजायंते अवस्था निर्विकारनीयं त इत्यर्थः। यावदिति। निजेषु सकलेषु तैजसि वदेहे थपि स वै सुखद
ः। स्वदशास्ते वा अतो यो देह इत्यनेन तवा प्रोति सः। अमिता अंवरं विनति। अंवरं देहकवदेहदशारहितोपि नास्तीत्यर्थः

कुंज उवाच। यावदेहमवस्थासु सममन्वितं तथैव यो। कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठति न तेन त्वविदः शब्दाः। ये स त्वविदो मूहाराजत्वा
जतयैव ते। अवस्थाः पलापत्रे गृहीताः स्युस्तनावतः। यावद्विजं तथा तैजसावदेहेन तथा दशाः। यो न देहदशा मेति स हि
न मसि गं मां वरां एष देहदशाः स्वपरित्यागोऽनुत्तमः॥ यः साम्यं च ते सो योगात्तु कर्मेन्द्रियास्थिते॥ यावदेहं यथा चारं
दशासंगविज्ञानता॥ कर्मेन्द्रियैर्हि स्थितं न तु बुद्धीन्द्रियैः कचिन्॥

॥ एष इति। योगात्सामाधेहेतौ तसो यस्तौ त्सा म्यनिर्विकारता एष एवानुत्तमो देहदशाः स्वपरित्यागः कर्मेन्द्रियस्थि
तेः साम्येन देहदशाः स्वपरित्याग इति नोचते। ज्ञानिना मपि तदसंनवान्। यावदिति। तस्मादिज्ञानता पुरुषोऽपि यावदेहं
देहदशा सुयथा चारं वरां प्रमोचिता कारानुसारेण कर्मेन्द्रियाणां त्वबुद्धिश्चर्मपि प्रियरेव सहस्यतमं न बुद्धीन्द्रियैर्बुद्धी
दियप्रवृत्तेर्बुद्धिश्चर्मकतान्निवृत्तौ निवृत्तेः कर्मेन्द्रियाणां त्वबुद्धिश्चर्मपि प्रवृत्तेः बुद्धिनिवृत्तौ निवृत्तसंनवान्॥

८५६

परमेष्ठीति। परमेष्ठिप्रभतयो ब्रह्माख्यः। अज्ञेति। अज्ञतत्वं ज्ञतत्वा निश्चिन्ता तत्त्वज्ञानप्रालिप्तः तत्त्वज्ञतत्त्वयो
को विज्ञे प्रशन्ता शो कश्च येन विशेषेण दृश्यताह। तज्ञा इति। तज्ञास्तावदध्यादिसाम्येन बुद्धिबुद्धीन्द्रियादिसाम्येन प्राणा

परमेष्ठीप्रभतयमवैवोदितः शब्दाः। देहावस्थासु निधेति नियतेरेष निश्चयः। अज्ञतत्वं ज्ञतत्वा निश्चिन्ता तत्त्वज्ञानप्रालिप्तः तत्त्वज्ञतत्त्वयो
वतः। तन्मवैव नियतिं धावत्युक्तमथाख्यं। तज्ञा बुद्ध्यादि साम्येन प्राणादिवृत्तेन च। नियतिं यापयति शब्दावदे
हमसंदितां॥ अज्ञास्तु सर्वज्ञानेन सुखदः स्वदशाहताः। नियतिं यापयत्यः देहवृत्तेर्धिरवेण्डितो॥॥

विदयनेन कर्मेन्द्रियाणामनायासेन यथावदेहेनावदेहपयंति मेव नियतिप्रवृत्तिं यापयति। अज्ञास्तु सर्वेन्द्रियज्ञो
मेण सुखदः स्वदशाहताः संतो देहजहोरनेः देहे नियतिविश्वेति तां विविधं वृत्तिं यापयंतीति शेषः॥

वा० नि०
९७

शिविधुजउवाच॥ एवं स्थिते महाभाग कथमुद्योगमीदृशं जघ्वानसिदेवोपि बह्वेधविहोवरा कुथयामितवाशेषं स्वगोयिह न
प्रथमे। सुहृदावेदितं दुःखं परमायां तितानवं। अहं तावदितो यातो न व ते पुष्पमंजरी। दत्तागगनुमुत्रं संप्राप्तश्च त्रिविष्टपं
। ततः पित्रा महेदस्य सनास्थाने यथा क्रमां स्ति त्वेत्वाय न दत्त्वा न काले पित्रे विमर्जितः। इहा गंतुमहा स्वर्गं त्यक्त्वा संप्राप्तवा
त्रजगदिवाकरहये स्माकं वहाप्य निजवत्सनि। अथ कत्रगतो नानुरेके नामे न वत्सना॥ आगच्छ म्यहमाकाशं संपारा
सति ता कृतिः॥ अथ विविवारिष्टाणां नामे घातां मध्यवत्सना॥ अपत्रपमुनिमायात्रमहा इव स संजवात॥ कृत्वा तस्य न
मकारमुकखवहतामया मुने निजान्न वस्त्रस्त्रमनि सारिक साधने। इत्याकल्पमुमा चामौ मयि मानदशायक। स्तनके ज
वती कात्राहा वनाविकारिणी। गगानेन दुःक्रे नरात्रो पोषात विष्यति। इति कत्राष्टने वाक्पुत्रितं जज्ञिरिदिना न। वि
मृशामि मनापावद नहि तो मुनिः॥ इत्कक्षिप्रमना साधो शं नो हे न न स सजान् अतिवाह्यदिना ते पुस्त्री त्वमेवं मया कथं
। एरुदेवदिजातीनां वरापस्वशात्मना कथमग्रे मया सम्पारवस्त्रं यमिनी स्त्रिया॥॥ शिविधुजउवाच॥ परिदेवानया
कार्ये हि कपुत्रन विद्यते। यदा याति नदाया तु रेहस्यात्मानं क्षिप्यते। यद्विषमत्र विद्वान्मन्त्रवेदाहोपि स्त्रियं स न दान्येषामुपा
यस्या करवागम नूपणा॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ न वेदमादितिविषयो न्यासा सनं स्वयां कृत्वा स्ति नो वने स्ति धा सुहो रेवदिना नि
यः॥ अथावेपि स्य कुन स्य स्त्री स मुत्पदयन्निवर्तमानं जगदीपोही पश्य हरुयादिवा। मुहो नाव उच्चाय संध्या मुद्यन्निशा
करावदयित्वा नथा कृत्वा जप्यं गुल्माभरे स्थितोः ततः कुंजशने स्तत्र स्त्रेणामाया हरदपुः शिविधुजं पुरसं स्तु प्रो व व मन फरं

कुंजः पतीमी चेति। जहा येव तावत्त्राय छेतिः ननु तरे रंगैः पतामी वत्समी विनिशेषः। स्फुरामी व व जानी वदवामी वदने वं कृति दि
रहितो मध्ये न जन्मा दोस्त्री तत्र जातिश्च गुम्फमिति। अवरगणि वा सात्यानिश्च संतराणि वा ने कानीति वज्रवचने। इमे निवेते ज

पतामी वस्फुरामी वदवामी नां द्रव्यदृष्टिभिः जहा येव मेव न राजन्मध्वे स्त्री त्वं जाम्पुहां पत्रपमे परिवर्द्धने गतन्मम शिरोहाः। पा
शेषो मम जायते प्रोत्सुखारमिस्तनौ। आगुत्सु मवने वा नि सप्यद्ये ते स्व स गणि मो स विद्वानुन वा म्यते निते वा जधने ध्वमे॥
वसिष्ठ उवाच॥ विपिने कुन दत्तत्वा त्स्त्री त्वे नो व न व हारा नापि चता मा लो वस्त्रिन् विप्रोक्त बोच॥ शिविधुज उवाच॥ सा
धा विहित वेद्यस्त्वं जानासि नियते गीतो अवाचप ना विनये स्मिन्मा विन हृदयो न वा कुंज उवाच॥ एवमस्तु नु तिष्ठामिया
मिया मिनिस्त्री त्स्त्री त्वन्ममात्मनः न रेव ह मनुगच्छामि नियति के न लेप्यते इति निणी यतो ख न दरी शान नुता मिवा एक तमे
निशा त्स्त्री नीन वत्रो विराग नो॥ अथ प्रजाते त स्त्रेण वयुरुत्सु म्य यो वने। वत्स व कुकुमाना न कुच प्रोहित मूर्तिमान्। इ
नि साराज महिषी चूडार वलिनी। कुप रूप धरा च। क्रि न त्रामि त्रेण स युता। ततः कतिपये यवंग ते पुरि वसेषु सा इ
तिरे प्रोवाच न त्ररं कुंज रूप धरा मती॥ राज म्पराजी च पत्रा रु म मेदं व वने नृ ए॥

यने नितं वः स्त्री कथाः पश्चाद्भागः ते उने अपि संविहृतां तस्नु नवामि अत्र नितं वस्मा जधन स्य च माया कल्पिते न
देहारे न कत्वा तावद्वा एपं त्वं नास्तीत्येक वभा वोत कृत इत्यनुसंधेयं॥ ॥

९८ कुंजःपरितिसोकवनुष्टयं वासं राकाष्टविंदयुक्ताष्टलिमायः श्वस्मिन्नहनिजन्यावरस्यस्निग्धाः संबंधं बंधवस्तासायने

निशायां प्रत्यहं तावच्छित्त एवा इमना वरिष्ठा म्यधुना धर्मनि उलीकर्तुमीदृशं नैत्रैकस्मैचिदात्मानं विवाहेन दहाम्यहोत
इवानेव मे नृत्तमिच्छते जुवनत्रये ॥ हा ए मां विवाहे ए नायत्वे निशि सर्वदा ॥ शिखिध्वज उवाच ॥ कृते नाने न काये एत
मुजं नाष्टु मे सखे ॥ पश्यामि तन्महा बुद्धयश्च सितथा कुरु ॥ कुंज उवाच ॥ यद्येवं तन्मही पालय मध्ये वशो न न
म् ॥ राकेयं श्रावणस्यास्य हाः सर्वं गलितं मथाया ॥ रात्रा बुधोति ते वद्रे परिष्टु एकिजा मजे ॥ जन्मत्रो नौ महा बाहो व
योरेव न विष्यति ॥ उन्निद्यात्मविवाहार्थं कुंजैकं मजलोचनं ॥ नरस्त्वचं दनपुष्पादि स नारं रत्न संयुतं ॥ इत्थं शुकं
मउस्याय महते न मही मता ॥ कुसुमावचयं चक्रे न थारत्नादि संवयं ॥

ममलयापालयति वां विता प्रसाधनेनेति ॥ जन्यत्र रादेन विवाही उच्यते नौ अवयोरेव विवाहो न विष्यति ॥

तथेति जन्यत्र संनारं विवाहोपयुक्तं नृकुसुमादिद्रव्यं संनारं महा मित्रे अतिप्रियमश्रौष्ठु जयमासतुरितियथा क्रिया फले
निष्ठे क्रिया सकर्मणि फले यथा इच्छारहितो तथा क्रिया ॥ त्यागेऽप्यतिष्ठो नत्र वै रागादू क्रिया फले निष्ठो लोक संग्रहार्थं

तथा जन्यत्र संनारं कृत्वा कचन कंदरेययत्तु सौमहा मित्रे स्नातुं मंदा किं नानृही ॥ कृजयामास तु स्नातो तत्र दवपितु रसुनीत्
यथा क्रिया फले निष्ठा क्रिया सागे तथेव नो ॥ कल्पे दृष्ट उक्ता निपरिधा पमि तो क जानि तुक्ता जन्मत्र स्नान माययत्तु कमा
त्वा तावता य का जेय यो ॥ उवाच वंदं वंदे नाथ त्वं मां नृप यत्तु वल्लो ॥ के मे एगि व सं कृत्य मत्पाणि ग्रह ए कुरु त्वं
मदनिका नाम नार्यते पज जोचना ॥ एव मुक्तो मही पालः ॥ तत्सर्वं सम वत्रियता ॥ एवं महं ददयि त्रि कुनौ कुं न शिखिध्वजो
॥ स्वयं विवाहिना विष्टो संपन्नो स्निग्ध रं पना ॥ विजे सुतु ॥ विचित्र सुप्र त्वं वन रायि जिनु प्रपक्व फल नर वृष्य पक्ष
विना पुवारि नै स्त्रि निस्त्रि मिनि नि राया ते शिखिध्वजो ॥ चूडा जाराज कायलि कृत्वा स्यान्पाय यो पुनः ॥ न तो यवो
पुनः ॥ न तो यते पु मा से पु नाने स्त्रि निगति नि राया ते शिखिध्वजो ॥ चूडा जाराज कायलि कृत्वा स्यान्पाय यो पुनः ॥ न तो यते
पु मा से पु मा से पु नाने कति पये पु मा ॥ चूडा जविं तया मा स देव पुत्र क रू पिणी ॥ कुं नः सां प्रत नो ग नारे ए परी हे हे शिखि
ध्वजो ॥ मा क द च न वै तो स्प तो गे पुर ति ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ इति संविं त चूडा ज माय या वि पि ना वने ॥ ॥

क्रिया त्यागे उवाचेति ॥ मदनस्य मदन तु व्यस्य शिखिध्वजः आत्मन इति ॥ अत्मनस्तव दग्धागमन कदर्थना इदं दग्धा

वा० नि० नेनंहरंति नो गानमहसोपि संपदः आत्मदृष्टांतमखिलं न देनं स्मारयाम्यहं तत्कामदनिकारुपं चक्षुर्लेवनवाम्यहं व
 १०० मिष्टउवाच॥ इति संविद्यं कृत्वा जावपुराददे। तां दृष्टानि वयं गीपुरः प्रणयपेशजं। अथ तां दयितां दृष्ट्वा विस्मयोत्पन्नो
 चनः शिखिधज उवाच रंसाथय किय गिरा। कावमुत्पन्नपत्राहिकुनः प्रस्तासि सुंदरि किमिहामि किं घत्ताजं किमथ
 मिहतिष्ठसि। अथ ये वहा रेणस्मिनेना तुनयेन वाममजीय विलासेन तक्नेवोपजस्यस्य सो दूरीकोवाच॥ एवमेव प्रो
 विदिक्काजस्मिन् संशयः। अत्रिमेन देहेन लक्ष्म्यमया स्वयं कुं नारि देहनिर्माणे स्ता बोधयितुमेवमे प्रपंचान्तरा
 र्वाचमिहया तोवना तरेः। आत्मे दत्तमशेषेण ध्यानेना मनमेकं न। आस्वराज्यपरित्यागाच्च राजा दर्शनावधिसर्वमानो
 वानूपाजाविरामसमाधितः। विसाप्यनिरसाकारूपजको ह्यजतांग तौ॥ अजिजिह्वः विरक्तां समाधिविरतो रपः
 । वनानंदं रुं स्तिवानूष्मी प्रणयपेशजं। तामया क्रैसमारोप्य प्रोवाच स शिखिधजः। एवं कुरु त रादस्मात्समारकु
 हरादे हं उन्नारितो यया युष्मासाहिकेनेपमीयते मोहादनादिगहनादनेन विषयादपि। पतितं व्यवसायिन्सारायं
 तिकुलोऽत्र शिखिरिस्तायाः प्रयत्नायाः पारं संसारवारिधेः। कथमस्योपकारस्य करिष्ये हं प्रतिक्रियो। वराजो वृच॥
 देवशुक्रक्रिया जाजपरेत्या कुजात्मनि नूयो नूयो न शमहं तदर्थः। खितानवन्ति न त्वेव बोधात्मा स्वाथैवोप
 पदितः॥ मया तत्र कथं देवकरातिममगौरवं तास्तु तस्माकजनास्त्वा संगस्य कुकृत्य नाः। तपिना धावजेवं ते देवो
 नीचपर्वतः

१००

शिखिधजः निरीह इति शब्दाह पृथरपः शात्र अहमथे किं हंकारो यस्मि। अकिं विदि। अकिं विदि। अकिं विन्मात्रविन्मात्रनिष्ठः
 अकिं विन्मात्रं परिपूर्णं विन्मात्रं नलिष्टोस्मि। ते जइति। ते जो विंवाचं प्रमंडजादेः प्रयानेना निगतिन नित्रौ कुडादावा अयात्र
 शिखिधज उवाच॥ निरीहं स्मिन् शोस्मि नतः स्वलोस्मि निस्पृहः। शात्रोहमथरुयोस्मि विरायहमहं स्तितः। अकिं विन्मात्र
 विन्मात्रनिष्ठोस्मि खलु अस्ति तः। न तु शोस्मि नास्मि नायमस्मि नचेतरं। ते जो विंवाचं प्रयानेना निगतिन नित्रौ कुडादावा अयात्र
 नितेन च। चयानि शायमुक्तेन प्रकारेण नास्म्यहं ममः। यन दस्ति तदेवास्ति वक्तुं शक्नोमि नैव तान्तरंगतरलापां ने
 रुस्त्वमेन मोक्तुने। प्रसादेन विशालास्तीलोस्मि नवमागरात्। सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः सवृत्तीतः
 जोवाच॥ एवं स्ति ते महासत्त्वा एता हृदयप्रिया किमिदं नो प्रजो ब्रह्म रोचते ते महामते॥ शिखिधज उवाच॥ प्रतिषे
 धनं जानामि न जानाम्यनिवाहितम्॥
 रं अपतितेन रुयानि शायमुक्तेन नित्येन निरतिशयेन च प्रकारेण नमोस्मि। य
 दिति। अस्मि ते तदव्ययमहमि मर्थतत्प्रसिद्धं दृष्ट्वा स्ति अहं देवास्मि ननु वस्तु वस्तु न शक्नोमि। नाम जमाद्य
 भावान्॥

१०१ वराचरसितचित्रं कदाविदेनितत्रथायदेतर्किं विज्ञानासितदेवकुरुसुंदरि। नदेवधारधिष्यामिप्रतिविंयथामलिणि। तंस्तो
मिनवनिशामियथेठमितथाऊरु॥॥ चूडालोवाच॥॥ यथेवंतमहाबाहोसमाकलयिमम्मनं॥॥ अकण्ठीजीवन्मुक्तमंसदे
वाहनुमहसि। सर्वत्रैकावदोधेनमौष्यद्वियनुवादिताः॥ निरिच्छास्तावदाकाशविशदासंस्थितावयांतस्मादाद्यत्रम
ध्येषुयेवयंपुरुषोत्तम। मौष्यमेकंपरित्यज्यगत्वातदूपतांपुनः॥ राज्ञेनप्रकृतेनेमकाजनीवाक्रमेणवैविदेहताप्रया
स्यामःप्रतेकालेनकोतचित्। स्वावनगरोराजानववंसासनेस्थितः॥॥ उन्नमाहंउकात्रानामहिषीतेनवामहं। इहसुख
मिरंमेननिमिनिपुनेरुयमागते। सममेवपदेशात्रेतिष्टयंविगतैषण॥॥ शिखिधुजउवाच॥॥ युक्तमुक्तंविशा
वाञ्चिवयेनत्समयाधिया॥ कोवार्थःकिजस्यराजास्पृष्टहेत्यागोपिवानवेत्। सुखदुःखदशावित्रासक्ताविगत
मत्सरं। यथासस्वानमेवैतिष्टवस्वस्तुतंगते॥॥ वसिष्ठउवाच॥॥ अथोच्छायनुचूडाजारत्रऊर्जपुरहि १०१
नं। कात्रंसकल्पयामासक्षणमिप्रास्विकारिनिः॥

नेनमंगलकुन्नेनतेष्टुनिमुखांस्तितायाजानत्ररिमेकात्रेस्वराज्ञेतिषिवेवसा॥॥ अथासनेसमास्थायमहादेवीपदेत
था॥॥ अतिपिक्तानपंकताचूडालामहतांप्रियाम्॥॥ शिखिधुजउवाच॥॥ प्रियेकमलपत्राक्षिहृणत्संकल्पसह
वांसहाविनवमुद्रामंसेत्पमाहनुमहसि॥॥ वसिष्ठउवाच॥॥ इतिकात्रवचःश्रुत्वाचूडाजावरवलिनी॥ सैत्संसेक
ल्पयामासनीरंध्रीकृतकाननं। तत्रगंधदिपवरंरुतपाथिविमण्डनं॥॥ रक्षितंरुष्टासामात्रैरारूढोमृपदंपती॥
॥ ततःशिखिधुजोराजामहिष्यासममिष्टय॥॥ परानिरथसंवाधकर्षनतिवलोवजम्॥॥ तस्मान्महंरक्षोलेश
श्चलितःस्वांपुरीप्रतिप्रापान्येनैवकाजेनस्वांपुरीस्वर्गशिषेनताम्॥॥ पुरीष्ठास्तस्यसामग्रास्तदागमनमादताः॥ विवि
दुर्ज्ञयशहेननिर्झरिमुञ्चोदिताशयाः॥॥ एकतांसंप्राधातेनवाररूयादिनासहप्रकृतेनक्षेत्रेणसमामत्रे
नतेनवावदयेनतेनासौविवेशनगरंनृपः॥॥ १२॥ दशवर्षसहस्राणिराज्यंरुत्वामहीतजे॥

वा०नि० ततः परं वाग्योत्पादुमत्तास्वराज्योन्मुखो संकल्पसिद्धेन सर्वनीयजिनेन परस्परमन्त्रिविक्रो महातीसापाज्यवेन वेन स्व
 १०२ पुरीप्रविश्य दृष्टवर्षसि हस्याणि साम्राज्यमुखमनुनूय न योजन्माविमुक्तां विदेहमुक्तिजम्भुरितिकथशेषसंदेपः॥

सहस्रशालयारामविरते देहधारणान् ॥ ११॥ देहमुत्सृज्य निर्वणिमैस्ते हृदयदीपकः ॥ अपुनर्जन्यने राजा जगामेति म
 हा मतिः ॥ नृत्ताजोगाननत्रात्रु विसकलमहीपालचूडामणिबोस्थित्वा ॥ सोदीर्घकाजं परममृतमनेनं प्राप्नुवत्पू
 त्वां शेषः ॥ एवं रामात्रगतिं तं प्रकृतमनुसरन् कार्यजातं विशोकः ॥ स्थितो त्रिष्टयं वा प्रसन्नमनुसरन् नोगमोहादिन
 ह्यीमृशति वासिष्ठरामायणे निर्वणिप्रकरणे किराटविनामणिगजो पारम्या नत्रयगं शिखिधजो पारम्या नं नाम
 सप्तत्रिंशस्सर्गः ॥ १०२

॥ ॥ इति संसारतरणिना निवासिष्ठविवरणे निर्वणिप्रकरणे किराटविनामणिगजो
 पारम्या नत्रयगं शिखिधजो पारम्या नं नाम सप्तत्रिंशस्सर्गः ॥

वा०नि० - हे निःश्रयमात्मा शुद्धविन्मा ॥ अणोः सत्त्वा हाकाशादव्यक्तः सत्त्वो निस्प्रवासा आत्मा खानुनव्यं शमात्रवात्सा उजवमा ---
 १०३ वान् ॥ स्ववन्त्राकाशवन्ननृपतिनेति किंचिदपि वस्तु क्वचिदपि देशकहा विदपिन जायते नास्त्रियते च किञ्चिद्विद्विधैव केवलगादि
 वृत्तिरूपेण जगहासरेण जं नरोपरिस्फुरति ॥ सर्वमिति इदं सर्वं जगत् आदिमध्यात्रवर्जितं अतएव नावा नावा न्मा जन्मनाशात्मा
 विनिर्मुक्तं शात्रमेकमहिनीयं ब्रह्मेति ॥ मवा सुखी न वमर्षेति ॥ सर्वयिहो नितय अर्धवं अखनं ॥ आसन्नपातनस्वरं अविवे

शुद्धविन्मात्र आत्मा यमाकाशादव्यक्तो रणः ॥ स्वाउ नृत्यं शमात्रवात्सा स्ववद्रामननृपतिन जायते नस्त्रियते क्वचि किंचि कहा
 चनेन गदिवर्तृरूपेण केवलं ब्रह्म जंतते ॥ सर्वमेकमिदं शात्रमादिमध्यात्रवर्जितं ॥ नावा नाव विनिर्मुक्ता ॥ मे संमवा सुखी न
 वसर्षिहानिलयमध्वमस्वतंत्रमा सन्नपातमविवेकमा मानमज्ञां वधा हंरुति पदं सकलं विमुक्तो वेद्युबुद्धपदं न तमं प्र
 याहि ॥ ॥ इति निर्वणिप्रकरणे मिथ्यापुरुषो पारम्या नं नाम एको न ववा शिशस्सर्गः ॥

कं वमानं वप्रां माणि कं अज्ञं जडं अहं ॥ १०३
 कं क्रतियदं अहं काररूपं वस्तु सकलमपि बोधादात्मनव - रूपावबोधानहे जो विमुक्त्यशेषे - हंरुति रहिते सुबुद्धपदे
 ज्ञानिपदे चिदात्रना जीवन्मुक्ततां प्रयासि ॥ इति संसारतरणिना निवासिष्ठविवरणे निर्वणिप्रकरणे मिथ्यापुरुषो
 पारम्या नं ॥

अनात्मेति। अनात्मावस्तुन-आत्मनोयः सौपमहंकारः। आत्मेकरत्तंथेचिराकाशरूपस्यात्मनः पवरत्तणाय नानाविधां देहान् न
योविनाशोपि सति सजनि। रूपेति। असावहंकारः रूपादिकुल्या न देहं न रूपा आकाशकल्प आत्मरश्मिन इति नद्योमि
तस्मिन्निहाकाशो नावनां याति। आकाशादिति। य आत्मा आकाशादपि विस्तीर्णः सकथं गृह्यते। केन वा गृह्यते। रश्मिने वा

अनात्मात्मेकरत्तंथे देहान्नाविधानसौ। न यो न यो विनाशोपि सजत्या कुलतांगतः। रूपं कुं उच्यते। लकुं नारा देहकानसौ
। रूपा रश्मिनात्मेति याति नद्योमि नावनां यथेव मिथ्या पुरुषोरुद्योमात्मरूपा घटाकाशादिपुक्तिः एवमात्मका वा
अवाचकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धमूर्तमशिवः शुभः॥ य आत्मा सकथं केन गृह्यते न रश्मिने वा। रूपाकाशमात्रस्य
शरीररूपसंरूपे। यथेन तानि शोचंति नष्ट आत्मेति शंकया। यदादिपुनरेषु यथाकाशाचमखंडितं तथा देहेषु नष्टेषु देही
नित्यमलेपकः॥

नद्यतिरिक्तस्य वस्तुन एवावादिनितावः। हृदयेति। हृदयाकाशमात्रस्य हतं पुंडरीकावधि
त्रस्याकाशस्य शरीररूपसंरूपे शरीररूपेण संरूपेयमिति न तानि आत्मान इति शंकया यथेव शोचंति य
दादिपिनि। आकाशादिशब्देनादिगद्यमत्रैव संग्रहः॥

वा० नि०
१०६

एवंमिति। एवं दुःखमपनयास्वितः। सकुमतिर्गुहायां छिन्नं गगनं गृहेण केन चिरात्वा सत्त्वानेन गुरुत्वगनेन न निताप्य आत्मरुदि
नयागगनविषयात्सु व्याधुन तस्य दुःखात्तरावधुन दुःखजातमयाति। गतागति संगमदः उपाधीनां गमनसंबंधे न मूढः स
न स्वयं वयाति। मायेति माया यत्र मयोयः पुमान् प्रोक्तः तमे न शून्यां वरोष्ठितं। चिराकाशोऽहंकारं विदि। यस्मिन्नि

एवंछिन्नः स गगनं कुमतिर्गुहायां गुरुत्वगनेन किं जातमुद्युः। दुःखात्तरावधुन दुःखजातमायुनियोगतागति सं
गमदः॥ मिथ्या नरप्रसंगेन किं माया पुरुषः प्रतो। कथितोयं वयायो मेरुत्त एव किमुच्यते॥ वसिष्ठ उवाच॥ माया
षेव मेयः प्रोक्तोयः पुमातरघुन रत्न। एनं तं नमहंकारं विदिष्ट्यां वरोत्तितं। यस्मिन्नाकाशकोशे स्मिताधो जग
दिहंछितं। तदं न तमसधत्तं सगहौति हृदिसंयं। तस्मादुदेत्यहंकारः सधं स्पंदस्वानिजात्॥

धिरहितं न तन्मूर्तं सत्त्वं बहिरस्य विषयः॥ असद्वदमय आसीत् ततो वै स देहाय तेति श्रुतेः। ईदं यदुक्तं सति हो नि
हृति तस्मादुक्तं नः य। सधं प्रथममेवाहंकार उदेति। अत्रि तस्मिन्नि तव योः सकाशात् सधं सधं जनमिवेति॥

१०६

हागहेगनादिः आदौ गहेननाशेकपांततः कुसंतनः कुण्डं गत्रविशेषं स्थाजीवानतोमहाशालं विशालादयः कुंचतुः शम्भंचतु
 हागहाकाशनष्टत्वं हाक्षयातमसिहणान् ॥ गहे नमेगहाकाशमित्यथेनं शुशोचमः ॥ इति शोकशतं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मति
 ॥ नृपंचक्रेस्वरक्षार्थं रुपाकत्रापरो नवत् ॥ नतो नाशसकाले ननीतः कृपयपिनस्य वै ॥ कृपाकाशे गते कोशो निमुमुकुं नोधि
 वस्यकाजेन नो कोशो निमयोऽसौ न नो नवत् ॥ कृपाकाशप्रजापात्रे कुं नो शीघ्रमथाकरोत् ॥ कुं नाकाशपरो नत्वा स्वयं निर्वृतिमा
 पयो कुं नो धिनस्यकाजेन नाशनी नोरयुह हायामेव दिशमाद्रे न गस्महि नरपति ॥ कुं नाकाशप्रजापात्रे स्वरक्षार्थं चकार सः
 कुं न नवत् ॥ नो कुं डीकाशपरो नवत् ॥ कुं न मथस्यकाजेन के न विनाशमाय यौ नैतसेवनमस्तेवन कुं डाशशुशोचम् ॥
 कुं डाकाशस्य नाशने स्वरक्षार्थं चकार सः ॥ वनुः शालं महाशालं नदाकाशपरो नवत् ॥ नदथस्य जहारानुमुकक
 चलिनप्रजः ॥ जीर्णपण्थिथापातनः शोकपरो नवत् ॥ सचनुः शालशोकात्रे स्वरक्षार्थं चकार ह ॥ कुं मूलमुमुहा
 कारं नदाकाशपरोऽस्ति न ॥ नदथस्य जहाराशुका लोवान् ॥ इवां वुदं ॥ कुं सूजाकाशशोके ननेना सो पर्यनथन
 एवं गहचनुः शालकुंडलशूलकैः नस्या पर्यविशानात्मा कालो दुःखमयोगतः खमयोगतः
 एषि शालानां समाहारं नना कुशूलंधान्यवपनस्थानं वक्तु तान्ननाशे शुशोचे निसंक्षेपः ॥

वा० नि० नस्यादिति नत्रचिदाकाशे नस्यान्मायापुरुषादहंकारात् न नास्तियच्चास्ति नत्स एवमवस्थाय हंकारिकतात् तत्र दाना
 २०५ संतेननेन वियद्विरूपेण जाममानमन्यस्यापंचातिरिक्तं यद्ववस्तस्मिन्ननपश्यति ॥ ननु संधने दुर्मतितात् ॥ मंहमतिता
 त्वां संकल्प इति शोकदयं वासं यत्र विदाकाशे वृद्धिमुपेयुषस्तस्याया ॥ पुंसः खं च काशं स्थापयित्वा कुत्रचिदाप्रतिष्ठा
 तस्मादन्वचनचास्ति पदस्ति च एव नत् ॥ यद्वान्तस्तदाना संनचपश्यति दुर्मतिः ॥ संकल्पस्तस्य संजातस्तत्र वृ
 द्धिमुपेयुषः ॥ खं स्थापयित्वा रक्षात्रिविस्तिष्ठं रक्षमादरात् ॥ इति संवित्रयन्मा मेरुस्थं सोः कौरोद्गं अस्मको
 शो वेधस्तरहितं खं मपेत्सो ॥ अथ कालेन तत्र स्पगहेनाशमुपाययो ॥ आवतरेण हृदववातेने वनरंगकः ॥

स्वरक्षामियस्मादिष्टं वस्तादरा इह्ये रक्षणे यमिति संकल्पो जातः ॥ इति एवं वसं वित्रयन्मो मरक्षार्थं सपुमान्साह
 मकरोत् ॥ अस्मचगहस्पकोशो संतरे खं मयारक्षितं इत्यात्वा मास्ममकरोत् ॥ अथेति ॥ आवतरेण शरदा रवेन
 वर्षको होयथानाशमुपयानितवत् ॥

एवं चित्राणां वसुधायां इहानीकं इहानीमविचारितरम्येयमेतं कारः संसारे वृथैव शोचतां तत्र दृष्टं। तयामिथ्यापु
 रुषवृत्तात्रो निरूप्यते द्विवेति॥ द्विवेतेनेह विषयत्वात् एकवृत्तेश्च नेदप्रतियोगित्वेन नेहोत्प्रेषितत्वात् उनेत्रपित्य
 काशेषः नेहास्यामव्यपदेशेपि चित्वात्र रूपेव स्तुतिस्तुतिः सत्सुखितो न वयमर्थनिमित्तमेव मिथ्यापुरुषवदु
 वसिष्ठ उवाच॥॥ द्विवेकवृत्ततीत्यत्रोपलब्धः सुखिनो न वामादुःखितो न वयमर्थवैमिथ्यापुरुषो यथा॥ राम उवाच॥
 ॥ परमाभागतोऽस्मिन्नस्तुतिज्ञानामृतेन ते। तस्योपित्यः पृष्टमिदं प्रश्नमिव मीत्सुरां किमुच्यते मुनिप्रेमि
 थ्यापुरुषनामकं वस्त्वस्तु तजगदस्तु जातं वदामहे॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु
 धव शोचतना इदं मारुताधिकं हासनं नो मृदुदीर्घं। अस्तिकश्चिन्महाबाहो मायायंत्रमयः पुमान्। बावपजवधी
 नूहो वहो मोक्षेण केवलं स एकात्रे कचिज्जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति केशोऽकमिव व्योम्नि मृगतस्मे वचामहे॥
 त्वितो मानवा अहंकाररूपः कलपेन वधीः बाववत्स्य बुद्धिः स इति पुमानेकात्रे निष्पन्नं चैव शून्ये निर्विशेषे कचिदव्यपदेशे
 चिदाकाशरूपे वस्तु निजात् न तत्रैव वस्तु निष्पन्नं केशोऽकमिव कुंडलितः केशो संवयश्च मरो मृगतस्मे वचामहे
 त्रिसिद्धिस्तुतिः॥

वा० नि०

२५४

द्वितिति। सवीर्यमयमपि। यदेकार्थमेकं रूपं तदमजं चित्वात्रो नवानित्यन्यथः। अहमिति। शशशृंगवदसत्रमहंकारं नाश्र
 दिका जाय न वल्लिन्स्वत्वेनितोदिनं तं। मवर्थमयमेकार्थं चित्वात्रममजेनवान्॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति प्रा
 थपरं योगमुपदेशमनुत्रमं जीवन्मुक्तो वक्तुं सौ न तो देवगुणैः स्मृतः॥॥ २॥ निर्ममो निरहंकारश्चिन्मय
 यि प्रज्ञात्रधीः। कचो यथा छितो गमनया निष्ठाविकारवान्॥॥ ३॥ अहंकारममर्दिनिमात्रयं ममात्मजम्
 अमं न शशशृंगस्य किजत्यागग्रहोक्तः॥॥ ३॥॥ इति निर्वीणप्रकरणे कचोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः॥

यमात्मनेत्यर्थः॥ इति वसिष्ठविवरणे कचोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः॥

२५४

विनयप्रथमो विनयेन यहा वेदेकाननो। तदा संविन्नया मासधियेवमविषणया ॥२८॥ पहाय विनयेन देहदिनविनमिति। कथ्यते न दे
वसिष्ठ उवाच ॥ विनयिता जगामेति कंचित्स्वपितरं गुरुं ॥ प्रयच्छ प्रयनो नृत्ता विनंता न किमुच्यते ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥
विनंति जगद्गुरुं विदुश्चित्रविहोजनाः ॥ अत्र ये यमहं नावो जत्रोस्तद्धि नमुच्यते ॥ ॥ कच उवाच ॥ मत्स्यसुकरस्मागो
नमिदिमुपगच्छति। कथमेपकि जन्तुः शक्यते योगिनाम्बरं ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ अपि पुण्यावदानीदपि जोष
नमीजनात्। मुकरोह कतेस्मागोन के शोत्रमनागपि ॥ एकमाद्यं तरहितं विन्मात्रममलं नता खादयति न राम
खं विद्यते सर्व वेद न। तदेव नावयसाधः शास्त्रस्तिष्ठगत व्यथः। मिथ्या रूपो घहं नावो जीयते न व
नावना। चितिकीयमहं नावः कोचानुकथमुच्छितः। क्वाथुजा तोरजो राशुं कान जादुच्छितं जं नात्र
यं सोहम्यं प्रित्ययं तजपुत्रक। नुछपरिमिताकार दिक्का जवि वशं क्व वम् ॥

न किं क्वा व्यर्थं निरागस्त्यः। ज्ञाता म्यहं। पितुः मकारं गच्छामि ज्ञानुविनमहारिपुं। ज्ञाता नावत्यजाम्
श्रुतनस्तिष्ठामि विहारः। अयं अहं सोहमिति। दिक्का जवि वशी कृतं। परिमिताकारे नुछं प्रत्ययं त्यजा ॥

वा० नि० एकमिति। सर्वेरेनं सर्वसाक्षि विन्मात्रमेव वस्तु विद्यत इत्यवया। तरिति न वनावनात्। चित्स्वरूपनावनात्। विंदिति। अमुरजो
२०३ बृहस्पतिरुवाच ॥ अनर्थमिकराधारादस्माकं सारसागरान्। उदीयते निरुद्धे गे सर्वस्मागे न पुत्रक ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥
॥ इत्था कर्णक बोवा कपितुः परमयावनं। सर्वमेव परित्यज्य जगामेकात्रकाननं बृहस्पते स्तक्रमनं नो देगाय वन्
बह ॥ संयोगे च वियोगे च महात्रोहि महाशयाः ॥ अथ वषेष्टुयाने पुत्रिपुत्रं सुवानघपुनः प्राप महारणे क
स्मिश्चित्तिनरं कचः। परिहृज्यानिवाद्येन समालिङ्गिति पुत्रकं अष्टहृदा क्वा निनयः सकवः अरणया गिरा। अ
घेदमष्टमं वषसर्वत्याग कृतो मया। तथा पिता न विश्रांतिनाधिगच्छामि निदिता ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमात्रेव
स्तस्मिन् कच वदति काननं। सर्वमेव त्यजेत् क्वा वा क्वा निदि विमुद्यो। गते कस्मिन् क्वा देहात् वत्कजाद्यप्यथा तजान
नो मन्नावं तारेण शरयो म्नाम मोनवत्। पुनर्वषत्रयेनाथ कस्मिंश्चि काननात्र रे। हयमानमनः रामतुमवपितरपु
रम्। कृतं पुनानमस्कारं जमालिङ्गित पुत्रकं। अष्ट हृत्ते मसोनयः खेदगद्गदया गिरा ॥ नातसर्वपरितुक्कं
थावेणुयतायपि। तथापि नास्ति विश्रान्तिस्वपदे किं करोम्यहं ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ विनं सर्वमिति प्राकुर्य मत्ता
(पुत्रराजसे। विनत्याग विदुः सर्वतागं सर्वविहोजना ॥

राजिश्चिरिवन्नजेजलमिव चित्स्वरूपेयहं नावो न युज्यत इत्यर्थः ॥

पूर्वप्रतिबंधकपापसंख्यानावेदुर्ध्वमपि स्वात्मज्ञानमाचार्यस्य प्रयत्नातिशयाच्च मृतश्चिद्विदुश्च नेकोपाख्यानगर्भश्चि
विधिनोपाख्यानमाख्यातं ॥ इदानीं विप्रत्यागो नाम रतिकोपाख्यानेनासि निधीयते ॥ बालेति बालनावान्मोखन्ति ॥ प

वसिष्ठ उवाच ॥ एतन्नेसंभूमाख्यातं शिखिधनकथानकं ॥ अनेन गच्छ मार्गेण न कदा न विद्यते ॥ शिखिधनः क्रमेणैव
यथा बोधमवाप्तवान् ॥ कवो हस्यतो पुनस्तथा बध्यस्वराद्यव ॥ राम उवाच ॥ ब्रह्म ते न गीतं धुत्रो सौ न गत
कवः ॥ यथा प्रबुद्धो जाग्रात्स मासेन तथा बह ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ बालनावात्समुत्तीर्णसिमारोत्ररणे सुखः ॥ कवः क
वः कवपराय शो ब्रह्मस्मिन्माषत ॥ कव उवाच ॥ न गवत्सर्वधर्मज्ञकथं समतिपंजरात् ॥ अस्मान्निगमिते ब्र
ह्मि जन्तुना जीवन्तुना ॥

इदं हाथं पदं पदं न च पदेन योरथ विहाय ॥ न गवन्निति ॥ जीवन्तुना जीवः प्राणश्च
रणं स एव तं तु चेष्टानिमित्तं स त्रयस्य तेना ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंशमहं कृतिस्वमिथ्याने कि हेतु रित्यं कं इदानीं कथं तर्हि धीविश्रान्तिरिव्याकांक्षायां समाधिनापि महता कर्तव्या हिनाधियो विश्रान्ति
सिध्दतीति नंगीयारव्यानेन निरूप्यते ॥ तस्येति इदं जगत्तस्य स वृष्यं चापि धवस्वप्नात्मन वस्य विस्मये अननुसंधानेनैव स्वि
तिप्रामाणिक बुद्धिगतं च यस्मात्तुकारणान्तागतं रज्जुमुजंगवन् ॥ यथा हि रज्जौ पितुजंगोरज्जुस्वरूपाज्ञानादेव सिद्धोना

वसिष्ठ उवाच ॥ न स्यादृश्यात्मन वस्य विस्मये वगतं त्विति ॥ नायस्मादागतं एमाजगदुजंगवन् ॥ आदित्यनिरे
केण यो नावयति राघव ॥ रस्मिजालमिदं येन तस्माद्यदिव नास्वतः ॥ कनकव्यातिरेको एकेयं रंयेन नाविनम् ॥ केचूरमेव त
त्र स्पष्टतस्य कनकं हितम् ॥ आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन नाविनाः ॥ आदित्यपवनेन तस्य निर्विकल्पः स उच्यते ॥

यस्मात्कारणत्रयं नादित्येति ॥ यः पुमानिदं रस्मिजालं आदित्यव्यतिरेकेण नाविना आदित्याहेहेन नावयति तस्य पवद्
स्मिजालं नास्वतो यदिव नवति ॥ कनकेति ॥ सर्वोक्तिपवाय ॥ इदानीं मनेह नावमा माहा आदित्येति ॥ यत्पुंसास्म
यश्चादित्याव्यतिरेकेण नाविना ॥ तस्येन रश्मयो यादित्यापवस्य पुमाननेह दृशो निर्विकल्प उच्यते ॥

वा. नि. १०८ कनकेति। कनकैकमहानुदिः केष्टरिषुकनकमितेकैवमहती बुदियस्य सपुमाननिर्विकल्पउच्यते। नानानामिति। अखिजां
नानातां मन्त्रासु विन्मात्रकोटरेषु ह्यस्मिन्मात्रस्य कोटरे गते स्थिते। यनसंवेधेन विनिर्मुक्तसंवित्रवानत्रैव स्तिरस्ममाहि नोम
वासयमिति। श्लोकद्वयं वासां आत्मा स्वयमेव यदा संकल्पनामिकां शक्तिं अनिलस्यं दशक्तिमिति। आत्मनैव नकारणं नरे

कनकयतिरेकेण केयरं केन नाव्यते॥ कनकैकमहाबुद्धिनिर्विकल्पः सन्नयते। नानातासखिजां मन्त्रासु विन्मात्र
कोटरे सवेधेन विनिर्मुक्तसंवित्रवैस्तिरोमवा स्वयमात्मात्मने चाशु शक्तिं संकल्पनामिकां पदाकरोति स्फुरिता सदा
क्तिमिवानिलः। तदाष्टयगिवासां संकलनामयां। पनोनवनिविश्वत्मा नावमन्त्राहति स्वयं॥

एस्फुरितां कारयेत्स्वीकरोति। तदाष्टयगिवासां आत्मनो द्यादेवा तासमानं संकल्पकल्पकलाजतयं विश्वात्मसर्वं
वैप्रपंचात्मकं स्वीकृतिस्वाकारमेवास्वयं वधन्मनोनभवति॥॥

१०८

संकल्पेति प्रनः कारणद्विहं अत्रो गिहं अत्रो विस्तीर्णजगत्तनं कल्पमये मेव दर्शयतां। न सत्यं न च ज्ञानेन पाच्यमानं न च मिथ्यैव बह
यचिन्ना किं न हि सप्रजालमिवानिर्वचनीयवै नोच्छितां पदार्थेति। द्वाभ्यां पदार्थजाते वस्तु समूहे स - स्मिन्मित्रपितृं चित्कारतया सन्नि

संकल्पमयमेवेदं जगत्तनो गिहं दर्शयतां। न सत्यं न च मिथ्यैव सप्रजालमिवोच्छितां॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् शिञ्जि प्रवृत्त
व्यवहरन् स्वपन्। नाष्टु विद्यते सर्वसत्तामित्येव भावया। पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् शिञ्जि प्रवृत्तममलेन तस। त्रसु प्रवृत्तिताकारं त
स्मादयत्र विद्यते। पदार्थजाते स वृत्तिं संविन्मार्तया स्थिते। संविदे वेदमखिजे जगत्तयास्तिकत्वा। समवाहाखिलाका
रे लोकाप्यपवसंविदः। संवेद्यमपि नास्ते वबंधमोहावतः कथं शंस॥

मात्रतया संविन्मात्रे प्रथमा एतया स्थितं सति संविदे वहि न गवति विषयसत्त्वोपशमेशरणमिति श्रुत्वा। इह मखिजे जग
त्त संविदे वेति निबधीयाते। अत्राद्या कल्पना तेदकल्पना नास्ति अखिजाकारेण पकस्य पवसंविदः संतवादेताः॥

वा० नि०
१०७

मोक्षोऽयमेव सल्लवधरतिप्रसन्नचित्तानिरयसकलं विकलमिहानः॥ मौनीवशीविगतमानमहो महात्मा कुर्वन्स्वकार्यमनहंरुतिरेवतिष्ठ
महाकर्ममिहानोक्ता महात्यागी नवानघासर्वशंकापरित्यागाधैर्पमालं व्यज्ञाश्वतं॥ राम उवाच॥ किमुच्यते महाकर्ममि
हानोक्ता किमुच्यते किमुच्यते महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ वसिष्ठ उवाच॥ पतद्भनेत्रयं रामपुराचंद्रादमौलिनामंगी
शायउसेप्रोक्तं येनासौ विद्वत्स्थितः सुमेरुतरे शृंगेष्टुर्विशिकलाधरः॥ अतिष्ठदृष्टिं संकाशे समग्रपरिवारवात्सल्यं तमश्चक्षुः
हातेनास्त्रविज्ञानवांस्ततः॥ तंगीशः प्रणते रामवक्षोऽलिहमापतिः॥ नगी उवाच॥ संसारखनो नाथ तरंगतरलामिमं॥ अ
वलोक्य विमुक्त्या मितवृत्तिं निवर्जितः कमत्रनिश्चयं कत्रपुरीरुतमुत्तिरमः॥ अस्मिन्नगज्जीर्णहेतिशामिविगतद्वार
म्॥ ईश्वर उवाच॥ सर्वशंकापरित्यक्तधैर्यमालं व्यज्ञाश्वतं महाकर्ममिहानोक्ता महात्यागी नवानघा॥ तंगी उवा
च॥ किमुच्यते महाकर्ममिहानोक्ता किमुच्यते किमुच्यते महात्यागी सम्यक्प्रययमेप्रजो॥ ईश्वर उवाच॥ रागद्वेषो
सुरवेष्टः स्वधर्मधर्मैः फलाफलेभ्यः कशेत्तनपश्येत्तन्महाकर्ममिहानोक्तामौनवान्निरहं नावो निमनो न क्रमन्त्यरः॥ यक
सेतिगतोद्देगं महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ वसिष्ठ उवाच॥ निश्चिंतवर्तते कार्ये महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥
नंदरहितः समयस्वव्याधिया नशोचति न चोदेति महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥

अन्यस्ति विनाशोऽसौ इत्यस्तमयेष लंसममेवमनो यस्य महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ किं— इतिथान किंचिरनिकांक्ष
ति। सुरुते प्ररुत सर्वमिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ नवैर्लमप्रहैः। तुकेन संदृष्ट्या तयो महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥
नो जरा मरणमापन्नराजं हरिप्रमेव॥ रम्यमित्येव यो वेत्ति महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ कदललवणतिक्रममष्टमष्टमुत्रमं।
अधमं याति साम्येन महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ मरसं नीरसं वैवसुरातं विरतं तथा। यः पश्यति समं सौम्यो महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥
यतो हारेखुं प्रकारेव शुभे वायुशुभे तथा। समता सुष्ठिरायस्य महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ इदं नो ज्ञमनो ज्ञं वै बुद्ध्या महा
नो। त्वेवं त्वाविकल्पितांगतानिलापं यो नुक्ते महाकर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ आपदे संपदे मोहमानंदं परमं परो यो नुक्ते सम्यक्
॥ कर्ममिहानोक्तासम्यक्प्रययमेप्रजो॥ मधिमौसुखं डः खंडं तथा मरणं जन्मनी। धिया यो नेति संत्यक्तं महात्यागी सम्यक्प्रययमेप्रजो॥ सर्वेष्टास
कलाशंकाः सर्वेष्टाः सर्वनिश्चयः॥ धिया येन परित्यक्ता महात्यागी सम्यक्प्रययमेप्रजो॥ येन धर्ममिधर्मं च मनो मन न मोहितं
। सर्वमलं परित्यक्तं महात्यागी सम्यक्प्रययमेप्रजो॥ पावती दृश्य कलनी सकलेयं विलोकते। सा येन सुष्टं संमत्ता महात्या
गी सम्यक्प्रययमेप्रजो॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्येवं देवेन नंगी शायपुरा नद्या एतां दृष्टिं मवष्टमतिष्ठ रामगततारुः। निसो
दिने धिमलरूपमनंतमाद्यं ब्रह्मस्ति जेत रकलने हि किंचित्। इत्येव जावय निरंजनविनष्टं तैमुधै नो निर्वर्णमे
दिसकसामलशात्रवृत्तिः॥

वा० नि० अंतर्मुखः अरुसंधाननिष्ठो वरिष्ठं शरीरं कार्यजातकुर्वन्निखेदेनायासिनिशकृतां हंरुतिनां च उपैषि॥ इति चामिद्विवर
 ११० एनिवर्णप्रकरणे नंगीशोपाख्यानामवतारिणः सर्गः ॥ ॥ इति स माधिनविनापिमहाकर्तृत्वादिनेवधिविश्राति

आनामयं ब्रह्मसमस्तकल्पकार्यैकवीजं परमात्मरूपं रहवन्महानसर्वज्ञावं स्वमन्त्रिना नीवयद्गकिंविन्। अ
 न्यत्कवि किं विदिदेकदा विभ्रमं नवमेव सरथासु। इत्येव साधो दृढमिच्छयौ नस्ति तागताशंकविनासमाप्त
 अत्र मुखमस्मत्ततंतं समस्तं कुर्वन्निखेदिलकार्यजातं न विदमायासिकदाविदेवनिशततो हंरुतिना
 मुपैषि॥ इति श्रीनिवर्णप्रकरणे नंगीशोपाख्याने नामवतारिणः सर्गः समाप्तः ॥ राम उवाच ॥ नगवशां सर्वत
 वज्ञचित्ते हंकारनामनिगलिते वागलद्रूपे लिंगं सत्त्वस्य किं नवेत् ॥

राक्समपितत्वं गुह्यक्रितो वीरं शकन एवेति। इह रूपात्मने नाख्यायने नगवन्निनि। अहंकारनामनिवि
 त्रे गलिगलद्रूपे वासनि सत्त्वस्य प्राणिनः किं लिंगं विदुः नवेत् ॥

सिद्धती कर्त्तुं। इहानी सुविचारेण बोद्धम

११०

वलादिनिशोकषडंवाकां। अहंकारमये चित्रे गलतिश्चिथिजीनवतिहाकृते वागलति सति वला मरेषां पत्रविशेषात्तं ज्ञाता
 अपि अपिलो न मोहो हारपोषः पयंसि च सरोरुहमिव सितं विमलमाशयनिलपंति। न स्पृशति। मुहतापः मे आदयः शोभा
 हेतवो वक्त्रं कदापि न मुंचंति। वासना रूपायं यथो विच्छिन्नं वशैर्नैस्त्वयं निवृत्तं कोपादयोपि क्षिप्यते इन्द्रियाणि उ

वसिष्ठ उवाच ॥ वलादिपि हि संजातानि पञ्चाशयंसितं लोभमोहादयो दोषाः पञ्चासी वसरोरुहं। मुदिताद्याश्चि
 यावक्त्रं न मुंचंति कदाचन गलत्यहंकारमये चित्रे वलति दुःकृतो वासनायं ययः छिन्ना ववृत्तं तुल्यं शनैः। कोपस्त्रा
 नवमायाति मोहो माद्यं हि गच्छति। कामः क्रमं गच्छति वलनः कृपिपलायते। नो धर्मं नीदिया एफैः खेदः स्फुरति नो
 अकैः न दुःस्वात्पुहं त्रिनवलं नि सुखानि च। सर्वं समता देति ददिते प्रदायिनी। सुखदुःखादयस्त्वैतदेष
 त्रेयदिवा मुखे दृश्यते एव नुष्ठ तान्नु लंपति ते मनः ॥

नैते हि संति नवहिस्फुरंतिः खेदो ह्येतत्तथा दृष्टवन्नु
 रतिदुःखानि नो परं हंति। नवद्विजो सुखानि नवलं निपारवत्पहेतवो न सवंति। इति सत्त्वप्रदायिना सर्वं सत्त्वविषया समता
 उदेति। सुखदुःखादयो मुखे दृश्यमाना अपि तत्रादिकारे रमिनीयमाना अपि तुल्यत्वात् कल्पितान् मनो न लिपति ॥

चित्रशतिश्लोकद्वयं वाक्यं किंवित्रे गलिते सति साधुगीर्वाणनां देवानां गणस्यापि स्पृहणीयतां अजिष्यनीयतां गच्छति । त
स्य च वपुरुषश्च त्रैकात्म्ये कास्मिन् अत्र प्रतिरोधि समाधेधेरप्रतिबंधकं निरुजं निर्विकारं जडिति हेतु रहितं स्वच्छं निर्मलं
सत्तत्त्वमनेन प्रकारेण सेव्यं भवति । नावेति । संसृतिविन्मः जावाजावावरुस्तोपि जावात्मा मुत्सवि विपसात्र

चित्रो गलिति गीर्वाण गणस्य स्पृहणीयता ॥ साधु गच्छत्क हेतुस्य समताशीतं चंद्रिका उपशान्तश्च काश्च सेव्यमप्र
तिरोधिवानि न तं चोद्धितं स्वच्छं न वत्सल्यमलं वपुः । जावा जावावरुगम्मेपि विवित्रो धर्मि महानपि । नानंदायन खेदा
यमतो संसृतिविन्मः ॥ ॥ बुधालोकनसाध्ये स्मिन् वस्तु न सति ता यदिति प्रवर्तते न यो मोहा नं धिगस्त न राधमम् ।

वरुस्तोपि नंग युक्तोपि विवित्रोपि महानपि सतां वज्रानि नोदायन खेदाय हर्षविषाद हेतु न विनवतीत्यर्थः । बुद्धोति । बुद्ध्या
यदा लोके कथं विचारः तन्मानसाध्ये स्मिन् मोहालक्षणे स्मृतिता यदिवस्तु नियो मोहा न वत्तते तं धिगस्त ॥

विश्रान्तिमिति उचितां विश्रान्तिं तद्विनिष्ठा मासं विरसंग निमित्रानां दुःखरत्नानां आकारं जननसागरमुत्रितीर्षोऽपि साके
नोगकैरिति । वैराग्यसर्वको हं हं जगत्कथकेन प्रकारेणोत्पन्ने परः परमात्मा चकः कीदृशः स्यादिति विचारान्मिकाम
विश्रान्तिमासमुचितां विरसंगदुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्रितीर्षोऽपि साके । को हं कथं जगदिहं च परसकः स्यात्किं नोगकै
रिति मक्ति परमोक्तपायः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ जगवानादिपुरुष इह कुतः नमिन्नपतिः । इहोक्तं वंशप्रभवो यथा
मुक्तं स्यात्तथा शृणु । इहोक्तं नमिन्नपालयन् । कदाचिदेकाग्रगतो मनसा समवित्रयन् जगमरणासंज्ञो नमु
खदुःखलमस्ति ते ॥ ॥ अस्य दृश्यप्रपंचस्य को हेतुः स्यादिति स्वयं जगतो न विवेकासौकारेण चित्रय
न्नापि ॥ ॥ अथैकदा एह हं सौत्रस्य लोकगतं मुनिं । इति तं स्वसंज्ञं न गवं तं प्रजापतिं ॥ ॥ इहोक्तं वंश ॥ ॥
मां योजयति धीर्धनं न गवकं रुणानिधे । न गवमसा दएवायं न वन्न प्रष्टुमंजसा । कुतः स्वगेयिमायातः
स्वरूपं चास्य कीदृशं । कियदेतज्जगत्कस्य कदाकेनेति कथ्यतां ॥

निःपरमो मोहे पायः इहोक्तं इति । एतज्जगत्कियत्किपरिमाणं कस्य संकिं इति स्वरस्य उत जीवानां कदाक
स्मिन्काले प्रादुर्भूतके न वा करणेन जातमिति कथ्यतां ॥

वा० नि०
११२

अहमिति धनास्तीति धनेनी रंयथा तथा आस्तीति सारितान्॥ मान इति पृथुवस्तु कविदपिनो दृश्यते॥ इदं तयानम
तीनामनः पृष्टे हि याती तं तमः पृष्टं येषामिन्द्रियाणां चरुगरीनां ता न्मन्ती ते अविनाशं तदेव वस्तु तिस्रं पतदस्तु आ
मेनिकथ्यते॥ इयमिति तस्मिन्नेव आत्मनेव महा दशैर्महति दर्पणेनाः स्वभावेति॥ नाः स्वभावसमुत्पन्नाः तेजसः

अहं कथं च विषमादस्मात्सं सति विनमात् विमुच्येयं यनास्तीति ज्ञात्वा हि वदितुं गमः॥॥ मनु रुवाच॥॥ अहो दु
चिरकालेन विवेके मुविकशिनि॥ विनमात् अपिरिच्छेत्ता सारं प्रत्यक्षं या कृतः॥ यदि दृश्यते किंचित न तस्मिन्
नृप किंच न यथा गंधर्वनागरं यथा वारिमरुस्थले॥ मनः पृष्टं हि याती तं यत्र नो दृश्यते क्वचित्॥ अविनाशं तदस्ती
ह तस्मात्मेति कथ्यते इयं तु सर्वदृशा द्यारा जन्मार्गपरं पश्यात् तस्मिन्नेव महा दशैर्महति विवमुपागता॥ नाख
नावसमुत्पन्ना ब्रह्मस्य स्फुरणशक्तयः॥ काश्चिद्ब्रह्मा एतां यात्रिकश्चिच्छब्दं ति नूतनां॥ न वंधोस्ति न मोक्षोस्ति
ब्रह्मेवास्ति निरामये नैकमस्ति न च द्वित्वं संविच्छादयति तावते॥

स्वभावात् तन्माः॥ तेजसः स्फुरणस्वभावत्वात्॥ ब्रह्माः ब्रह्म संवर्धिन्यः स्फुरणशक्तयः विज्ञेयराक्तयः काश्चि
द्ब्रह्मा एतां याति॥ ब्रह्मा एतया विवर्तते काश्चिन्स्फुरणशक्तयो नूतनां प्राणिनोपता गच्छंति॥

११२

एकमिति एकं वारि अनेकैस्तरंगमनंगैर्यथा स्फुरति॥ एवं विदेकवपरिताः स्फुरति॥ एवं विदेकवपरितः स्फुरति पतदृश्यं किंचि
देव नास्ति॥ अतः कारणं बंधमोक्षकलने॥ इदं प्रविमुच्य अत्र नयः संसारजयरहितः अत्र नयसारः अत्र नयः ब्रह्म तत्सारं वदन्वा
स्वस्वो न वा संकल्पेति॥ तस्मात्स्विन्ना चरुपाः याः संकल्पोत्पन्नो यानः मयः आपस्तरंग द्वामेव जीवती याति॥ न इति॥ ते जीवाः श्व
पकं यथा स्फुरति वारितरंगमंगैरेवं परिस्फुरति वेन व किंचिदेतदं न च बंधमोक्षकलने प्रविमुच्य इदं स्वस्वो न व सवयो सयसा
रपव॥॥ मनु रुवाच॥॥ संकल्पोत्पन्नो यानास्तत्स्विन्ना च संविदः॥ आपस्तरंग द्वामेव याति नृमिपजीवतां ते जीवाः संसारी
ह संनारे पृथ्वीमुत्तिष्ठते॥ सुखदुःखदृशा मोहो मनस्येवास्ति नात्मनि॥ अदृश्यो दृश्यते राकुर्गृहीतेन यथेदं॥ तथा तु न व मा
त्रात्मा दृश्येनात्मा वलोकते॥ न ज्ञास्ते न विगुरुणा दृश्यते परमेस्वरः॥ दृश्यते स्वात्मनेवात्मा स्वयासंब्रह्मयाधियायधि
गाः पथि दृश्यते रागद्वेषविमुक्तयायथाधियातथेते वेददृष्ट्याश्चेंद्रियारयः॥

मुष्टिने संसरे नि पुरः दुःखदृशा मोहश्च मनस्येवास्ति आत्मनि तु नास्ति॥ अदृश्यः इष्टमशकोपिराकुर्गृहीतेन इदं नोपाधि
नापथा दृश्यते तथा अत्र न व मात्ररूपो यात्मा दृश्येन देहाद्युपाधिनावलोक्योऽत्रोऽस्मिन्नेव रूपेणैव स्वयासंब्रह्मया
निष्ठयाधियात्मा परमेस्वरो दृश्यते॥

क. नि. पनेष्टिति। सताविडपापनेपुहेहं द्रियादिपुत्रादरोन कार्यः श्रवधीरणं अवज्ञापने नैव कार्षपिते हेहादपः परार्थमात्रविषय
 ११३ दार्थमात्रमिति। बुद्धिविषयः संतो यथास्ति ततिष्ठाने किं विस्मात्ररूपः न किं विस्मात्रविन्मात्रलक्षणं यद्विन्मात्रं तद्रूपः।
 यथेति। नावनमर्यसंवेधिते ज्ञेविमलतोयानां वहिरं नश्च सर्वत्रयथानिष्ठति जयेवात्मा सर्ववस्तुपुवहिरं नश्च सर्वत्रयथानि

एतेषु नादरुकायस्मिता नैवावधीरणम्। परार्थमात्रविषयस्तिष्ठेते ये यथास्ति तं। परार्थज्ञाने हेहादिधिया संत यद्दरुतः श्र
 जीनलात्रकरणित्यमात्ममयो सवादे होहमिति या बुद्धिस्सा संसारनिबंधिनी। न कदा विदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः न
 किं विस्मात्रमिविन्मात्र विस्मात्ररूपो स्मिगगनाद एः। इति या शब्दता बुद्धिः सान संसारबंधनी। यथा विमलतोयानां वहिर
 नश्चानवं। ते जस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुपु। सन्निवेशं शब्दे विन्मात्रं यथा हेमोः गहादिना। आत्मनस्तदत
 रूपा नथैव जगहादिना ॥

यनिनथेवात्मा सर्ववस्तुपुवहिरं नश्च सर्वत्रयतिष्ठति। संनिदेशेति यथा हेमः सन्निवेशं शब्दे विन्मात्रं संनिवेशः संधानं श्र
 ११३ शपकदेवाः। तेषां वै विन्मात्राना रूपं ते वच्छंगहादिना केयुरादिरूपं एतानां वेन वस्तुत्रयं यथैव आत्मनो माया सहायस
 सहायस्य सन्निवेशं शब्दे विन्मात्रं पवनतद्रूपाचेतनात्मिका जगहादिना जो कजेकिक प्रपं वसावः ॥

विनाशेति। नूतनरंगिणः नूतानि प्राणिन पव तरंगायामात्राः जगज्ज्ञा जये वने रंगिणो नयः विमलवाडवाक्रा जविनघोने
 कंबवउवाभिप्रिना वासकल्यकालमहा एव प्रलयकालमेव महा एवांतिनयः समुद्रस्वजगज्ज्ञा जविप्रलयकाले जीये नदस्य नित्ये
 ति यथापि गनेषु पिकल्यकोरिधि विरीनी मवित्र पूरुस्मापि सर्वसिंह उरि के लवारिधेः कालस्येव समुद्रस्य यः पाता संहारा माहागसाद

विनाशवउवाक्रा जकल्यकालमहा एव जगज्ज्ञा न रंगिणोति न तनरंगिकम् ॥ ३८ ॥ तस्या व्यथद एस्मि यः पाता कालवारिधेः तमा
 व्यानं महागत्संराजत्रा वयसर्वे ॥ ३९ ॥ अनात्मया तना मस्मि हेहा हो द्रप जालके। मन्वा द्रप महा गृहे गृह स्तिष्ठयथा सुखा ॥ ४० ॥
 ऊचकोयन संसुप्तं विस्मृत न नी मुनी पथारो रिति पुत्रार्थं तथात्मा धर्मं जन ॥ ४१ ॥

यिमहा प्रजवा मात्मानं सर्वशेन वापः अनात्म
 नीनि। अनात्मनि हेहा हो द्रप जालके आत्ममात्मानि मानं तत्रा सर्वज्ञानमुपा रूरोः संवत्सरो यथा सुखं निष्ठा कुचे नि। यथा हिका
 चिज्जननी जनवित्री नरी ऊचको वर संसुप्त ऊचयो रत्रे प्रसुप्तं मुनिं विस्मृत न तत्र समुत्था पुत्रार्थं योः शयने चापश्य तीहन कृपात मु
 नः मुत इति न दथे रिति। तथा संत संनिहित मयात्मानं विस्मृत्वा वं जनस्तदर्थं रोदिने सिद्धते ॥

वा० नि०

११४

अनेति अनेजनः अजरामरमात्मानं अविधावपुर्वतो देहनाशो मविवाहो ह मनाथो हे न हो स्त्रीति च परिशेदितयेति वारि
जतयथापरिस्पंदवक्त्ररंगको नवदुदररूपेण नानाकरविलोकने तथा विदुषं व्रजसंकल्पवशतः परिजृम्भितं पदितविव
हरिरूपेण विदुषमननानाकारं विलोकने संकल्पकलेकमुक्तं विव्रमात्मैतिसंस्था व्युपशान्तसंकल्पः संस्पंदेपि विज्ञेये

अजरामरमात्मानवबुधापरिहितिहाहो ह मनाथो हे न हो स्त्रीति व पूर्वयो ॥४२॥ यथा वारिस्पृशानानाकारं विलोकने तथा
संकल्पवशतश्चिद्रूपपरिहृतिं ॥४३॥ संस्थाप्य संकल्पकलेकमुक्तं विव्रमात्मकपशान्तवांकास्पंदेप्यविस्पंदवैश्वरात्मासु
स्थः सुखी रागमिदं प्रशायि ॥४४॥ मयुरुवाच ॥ सर्गात्मनि विनुस्पंदे श्रीउने बालवन्मयमासं हारात्मकशत्राथ सहमात्मा
निनिष्ठति ॥४५॥

पि अस्पंदवैश्वरहितद्वयस्त्वोर्निकारदेश्वरात्मा सुखी रागमिदं प्रशायि पापं सगेति विनुव्यधिकः आत्मा सर्गात्मनि
ः स्पंदे बालवन्मयमेव संहारात्मकशत्रासंहरण स्वभावया शत्रासर्वसंहारान्मयेव निष्ठति ॥

११४

स्वयमिति अस्मात्मानः स्वयमेव तथा तादृशी सकृदुत्ति यथा शत्रावध्यते यथा वस्तुमुच्यते तथा नूतानां तिरथस्वयमेवोदे
तिबंधमोहोऽनुश्रुतं ने अस्यात्मनः स्वभावसिद्धे रत्यर्थं च प्रतिश्लोकद्वयं वाचा च द्रव्यं क्रितं प्रापो रत्रादी नोचं द्रव्यं
कथं वक्रिष्य तथा यश्चरन्ना निवतात्पारिष्यो धात्रे जो द्या एण मविधो ह्यजायथा अनित्रा अपि नित्रनया कल्पिताः रत्रा लोय

स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्यावध्यते यथा स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्यनुच्यते यथा वंशकृद्विक्रितं सायोरलाही नायथा विधि
यथा पत्रादिहृत्पाणं निद्रिणं यथा कणः नथे रं ब्रह्मणि स्फारे जगदंध्यादिकल्पितं ॥५॥ स्वप्रदम तज्ञानो न दे
वान् दिवस्ति नम् ॥ रामः ॥

त्रालियथा निद्रिणं यवाहाणं कणाः शीकरः नथे रं जगदंध्यादिजगदुद्धिर्नतुद्धिरिमादिकं सर्वस्फारे ब्रह्मणिक
ल्पितं सन्तदेव प्रजात्मकमेव अविद्यावशात् अविस्ति तं अनज्ञानोऽः सह प्रवर्तते ॥

वा० नि०
१५

अहो इति इयं विज्ञा माया विश्वविमोहिनी अहो पश्य स्माकार एतन्नात्मा पुष्पासंविशेत्तमपि सर्वव्यवेषु व्यासमपि आ
त्मानं स्वरूपं न पश्यति नावबुध्यते विहाकाशेति ब्रह्मकवचं ब्रह्मैव परिहृणन्निस्त्रावने वकवचं रजकं यस्य स एव सुखी
जीवन्मुक्तः अहमिति अहमर्थो हिंकारः स द्वियुक्तेनानावरूपिण निरुपाधिकत्वेन पश्येन्ननावेनाशयेन सर्वजगत्कर्मनि
राजं वेति रात्रयचिद्रूपं शून्यं चिरकाशमिति नावयेत् इहामिति इदं रम्यमिति मंदनावनेनेदुःखसंतने वा जंतस्मिन्

आहो बुविज्ञा मायेयं तात विश्वविमोहिनी सवंगि प्रोक्तमथात्मा यदात्मानं न पश्यति ॥ ४९ ॥ विहाकाशमयं सर्वजगदित्येव
यदा यस्मिन् इति पञ्चांगोत्रः स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ ५० ॥ अहमर्थविमुक्तेन नित्येन नावरूपिणा सर्वशून्यं निराजं चिद्रूप
मिति नावयेत् इदं रम्यमिदं नेति बीजं तेदुःखसन्तने तस्मिन् साम्यानि निनादयेत् इव स्यावसरं कुतः ॥ ५१ ॥ राजन्तावना
स्तेषां रम्यारम्यविनागिता पोरुषानि शयेनाशुस्वेनेवात्र विजीयाताम् ॥ ५२ ॥ अनावनेन नावने विद्युपवमकाननम् ॥ ५३ ॥
रसमेत्यतानवे विशेषक एव तिष्ठेत् ॥ ५४ ॥

जे साम्यानि नादयेत् इव स्य कुतो वसरः राजन्ति निरम्यारम्यविनागिता अनावना ॥ ५५ ॥
रूपेण स्त्रीणां स्वेन पोरुषानि शयेन च तरे बवित्युतां छिद्यतां अनावनेनेति नावनेनेदनावनेनेति विवंधने कर्मकाननं
च अनावनो रूपेण न शस्त्रेण विध्यपतेरतानवे वासनात्रानवे समेत्य विशेषक एव तिष्ठेत् इति संबोधनं ॥

नारेनेति भरिनुवनानोगः परिहृणन्नाभावना हरितनुवनविस्तारो नत्वा विनागवहिष्ठुतो नेदबुद्धिरहितो गलितकजना
ना सोऽस्मा सो निवृत्तिनज्ञानविलासः ॥ विवेकविलासवान् अविगतपरमानंदस्य हो निरामयः शमेन शमः सितउलूखो स्वछेति
यजिष्ठानोगः परिहृणन्नाभावना हरितनुवनविस्तारो नत्वा विनागवहिष्ठुतो नेदबुद्धिरहितो गलितकजना
गहिनिः प्रज्ञाविवर्द्धनयोगस्य प्रथमान्तमिकेत्यर्थः सर्वउत्तुने वैत्कत्र विचारणेति विचारणादितीया अ संग नावना रतीया

नरितनुवनानोगो नत्वा विनागवहिष्ठुतो गलितकजना ना सो विवेकविलासवान् अविगतपरमानंदस्य हश्चिराय निरा
मपञ्चमसमश्चितस्त्वानोगो नवानयचिद्रूपः ॥ ५० ॥ मउरुवाव ॥ शास्त्रसंज्ञनसंपर्कप्रज्ञा माहो विवर्द्धयेत् प्रथमा
नृमिकैवोक्तपोगस्य नवपोगिनः विचारणादितीया स्यात् रतीया सक्तः नावना विलापिनी चउथा स्यादसना विलयान्मि
का शुद्धसंविन्मयानरूपानवतिपंचमी ॥ अर्द्धसुप्तप्रबुद्धमोजीवन्मुक्तो न तिष्ठति

असंगनावनारतीया इयमेव मन
मः तनुवसंपादकत्वाननुमानमेति द्वैतमुक्ता चउथयि वासना विलयात्मकत्वानविनासिनीत्वमेतौ ॥ सर्वउवासा
विलयाविन्नस्य सत्तापत्ता सत्तापन्निरिक्तकाशुदेति शुद्धो निवसितः संविन्मयश्चानंदः नृपापचमी ॥ अत्र अस्यां नृमि
काया अर्द्धसुप्तप्रबुद्धा नः अर्द्धसुप्ता अर्द्धप्रबुद्धा यतादश अवहारो जीवन्मुक्तो तिष्ठेत् ॥ ॥

वा० नि० असंवेदनेति अस्वयं वाक्यं षष्ठी तसंवेदनरूपा अनेहै कथनाकारा सुषुप्तसदृश स्थितिः पञ्चाचसान्मिका जाग्रद्विभया
 ११६ तीनत्वात् अयं विस्था केव जं मुक्तिरेवा इयमसंवेदनरूपैव परार्थना वनीति इव मुक्ता ॥ अस्वयं वाक्यं या समता सर्वत्र प
 रिहर्णा नाय विमो म्या स्वच्छता सा समी न्मिका निर्वर्ण रूपिणी उयती ता परा अवस्था परिप्रोढा सा समी जा वती न विष
 असंवेदनरूपा षष्ठी नवति न्मिका ॥ आनंदैकविधना कारा सुषुप्तसदृश स्थितिः ॥ अयं विस्था पञ्चाचमुक्तिरेव हि केवल
 म् ॥ समता स्वच्छता सो म्या समी न्मिका न वेन ॥ उयती ता उया वस्था परा निर्वर्ण रूपिणी ॥ समी सा परिप्रोढा विषयसा
 न जीवताम् ॥ एव विस्था त्रयं तत्र जाग्रदिति व संस्थितं ॥ चतुर्थसि प्रदत्तत्वा स्वप्ना न्यत्र वै जगत् आनंदैकधनी जा वा
 सुषुप्ता रूपा उपेवमी ॥ असंवेदनरूपा षष्ठी नवति न्मिका ॥ उयती ता परा वस्था समी न्मिका न वेन ॥ मनो बवे निर
 ग्राह्य प्रकाश पदार्थ मितिका ॥ यः विदेह मुक्तैक विषयेत्यर्थः ॥ इयं स्व रूपत निष्ठ ता रूपा स्वच्छता कुर्याति इव मु
 क्त ॥ इवेति ॥ श्लोकत्रयं वाक्यं उक्ता समसु एव विस्था त्रयं जाग्रदिति संस्थितं ॥ चतुर्थसि प्रदत्तत्वा यस्मात् तत्र मग्नत्वं
 मानेव त्रिते ॥ पंचमी तानंदैकधनी जा वा सुषुप्ता रूपा ॥ असंवेदनरूपा षष्ठी उयती ता परा निधामनो बवे निरग्राह्य प्रका
 श सहात्मिका उत्र मा समी न्मिका उयती ता परा वस्था च ॥

११६

अनरिति विप्रस्य त्रः प्रत्याहति वशात् अतर्निशे धादेशे तं न विना वितं सेवेन ॥ न हितया महा समतया हेतुना मुक्त एवास्मि ॥ अ
 मंदेहः परिति नो ग सुखं दुःखा शैः भोगे पुर्व विषये सुखं दुःखा शैः नैर परामृष्ट एधीः ॥ सन्नरः आत्माराम स्तिष्ठेति यन्न
 न्युत्सु राहतां व्यवहारी नि एव मंतिष्ठेति प्रकाश मति युक्तेभ्यः पुमान् सो व्यवहारी न वदु गृह्योक्त वदु पतिवनिवदु
 अत्र प्रत्याहति वशात् अतर्निशे धादेशे तं न विना वितं मुक्त एवास्मि मंदेहो महा समतया तथा ॥ यज्ञे ग सुखं दुःखा शैः नैर परामृष्ट एधी
 ॥ आत्मारामो नर स्तिष्ठेति मुक्त तमुदा हतं व्यवहार्युपि शास्त्रो वा गृह्योक्त वा यतिः ॥ सन्नरो रो नारी रो वान ववेव
 मतिः पुमान् न प्रियेन वजीवा च श्री मि ना हं सन्नाप्य सन्न हं ॥ अहं न किं विदिति मत्वा जीवो न शोचति ॥ अलेपको हं म
 जरो नी रागः शान्त वासनः निरंशो स्मि विहा काश मिति मेवा न शोचति ॥ पतिवनिवदु सन्नरो रो वान वदु सर्वथा पि मु
 क्त एवेत्यर्थः ॥ नेति ॥ अहं न प्रियेन वजीवा मि प्राणानां त्यागो धारणं च देहादि धर्म एव न एतरी न्मधुर्म इत्यर्थः ॥ अयमहं मत्त
 असन्नापि नास्ति व्यवहार योर विषयत्वात् ॥ अहं न किं विचि त विश्व विभूता चिद्रूप इति मत्वा जीवन्मपि न शोचति
 ॥ अलेपक इति ॥ अलेपको जीवो नी रागः शान्त वासनो निरंशश्चाहं विहा काश सन्ममत्तान शोचति ॥ रामः ॥

वा० नि०
११३

निर्यतिनिचिंरपस्यानंतविलासस्य तस्य मे महिमातिर्यग्दमधस्ताव्या पकोवर्तत इति ज्ञात्वा कश्चिपतेवदेति। यो ये विदुः
वासनं प्राणागमं गेसेय तोषु ज्यते। असावर्थसुखवति सुखं करोति। यच्च वस्तु सुखाय जायते तदेवाशु नारा नो विनाश इति
विनाश इति नो डः स्वायस्मान्। अविनेति। इच्छ सुखः स्वयोरविनाशवनिष्टत्वं प्रसिद्धं अतस्ते सहेध प्रवर्तते निवर्तते चायस्य
अहं मया विरहित शुद्धो बुद्धो जरा मरुः। अत्र मम समाना मरुति मत्तान शोचति। रणये धमुरे ना नौ नर नाग मरेषु वा यत्र रस्मि
तदेवेति मत्तान पन शोचति मत्तान् पन शोचति। निर्यगर्थमिधस्तान्मे व्यापको महिमावितः। तस्मान्न विनासस्य ज्ञातेति
कश्च ज्ञयं॥ वद वसन मर्थे यस्मै व्यते सुखयस्ये॥ यस्सुखायुतं देवाशु वस्तु डः स्वायनाशतः। अविनाशविनिष्टत्वं प्रसि
द्धं सुखः स्वयो॥ तनुवासन मर्थे यस्मै व्यते वा विवासनं नासौ सुखस्य तं नासौ नाश काले तडः स्वदः हीण वासनया बुधा
कर्मयक्रियते नद्य। तद्वध्वीज वश्यो नादुरं प्रविमुचति॥

यं सनुवासनं विगतयासनं वासे व्यते। असावर्थः सुखाय महेतत वति। काले न नाशः। इत्यहोपिन भवति। हीणेति यक १३
महीण वासनया बुधाक्रियते न कर्मवध्वीज वत। नयः सुख इत्यदिरूपमं ऊरं प्रमुचति॥

देहेति देहं द्रियारिना करणधेन कं वै कारण एकजा पेन कर्मकल्पतो अत्र कारण समूहे कश्चैक कत्रि नोक्ता वा उपपद्यते भा
वनामिति। सर्वनावेत्या सर्वपदार्थे न्याः सकाशात् तद्विषयानावनी समुत्पत्त्य प्रत्याहृत्य समुच्छितः। सम्यक्वत्या योद्य तः पुमा
शराशां कावच्छीतजः। एतन्निनासाते जसा जास्कर इव नाति। रुयमाणेतद्देश न्मलेः देह एवाशाली दृष्टविशेषः। तस्य संबधि

देहं द्रियारिना कर्मकरणो धेन कल्पते। एकः कत्रि नोक्ता वकै वास्ते पपद्यते। नावना सर्वनावेत्यः समुत्पत्त्य समु
च्छितः। शरां कश्चित् जमृले जातिना सेवनास्करः। रुयमाणे रुपा कर्मवल श्री देह शात्मले॥ ज्ञानातिज समुद्भूताः
प्रोडीयकापि मठति सचेव हिकला ज्ञानोर नम्या से न नरपति। एषा ज्ञान कला तत्र स्मरु ज्ञाता हि नेदिने वदिमिव
जादेव सुहृत्तक मवी जवन्॥

क्रियमाणक्रिया वा कर्मरूपश्रीः पुण्य पुण्य कर्मरूपा खलमदिज्ञानानिलस्य समुद्भूत तज्ज्ञान महावायुना विहित सती प्रो
डीयकापि गच्छति। सर्वति जंतो संबधिनी सचेव कला विद्या अन्न न्यासे न पुनः परिशीलना जावेन नरपति हि हिंसाः प्रसिद्धो
प्रसिद्धो प्रसिद्धो यमयि इत्यर्थः ज्ञानं उमुत्तम कर्मः शांति वन अंत वदेन एवा हिंसा हो ववारणे॥

वा० नि०
१८

एकस्मिन्सुजलाधिपुचतोयमिव अखिलवस्तुविश्वरूप एवात्मा स्फुरति अतः कारणद्विविलंजगत्संज्ञा तं संक
जनतरिजापंप्रशात्रसंकल्पनयिष्टकलापंसत्रांशमात्रमेकवस्तुविद्धि यावदिति श्लोकद्वयं वाक्यं आत्मनः पुरुषस्य याव
त्थावंतं कालं विषयतो गा शा व्रते तावदेव जीवाख्या जीवना वासा आशा व्यविवेकेन संयन्ना ननु स्वमः ॥ यदा च

एकस्फुरत्यखिलवस्तुविश्वरूपी आत्मा सस्फुजलधिधिवतोयमा संशात्रसंकलनतरिकलापमेकैत्रात्रात्मात्रम
खिलं जगदंगविद्धि ॥ २७ ॥ मनु उवाच ॥ यावद्विषयतो गा शा जीवाख्या तावदात्मनः ॥ अविनेकेन सा पत्रा
यमाशापानुस्वेतः ॥ विवेकं वशतो याता ह्यमाशा यदा तदा ॥ आत्मा जीवत्वमुक्त्यप्यत्र सा मेम्यनाम
यः ॥ ऊर्ध्वविष्वक्स्वधस्ताच्च पुनरूर्ध्वं प्रजगति ॥ मांससारवदृशस्य चित्तरक्षाधरी नव ॥

सा आशा विशोकवशतः संयं याता तदा आनामयः सन्नात्मा जीवत्वमुक्त्यप्यत्र सा मेमि ॥ ऊर्ध्वदिति ऊर्ध्वहिस्त्वलो
कोत्त्रधः अधोलोकं प्रजनयन्तावपुनरूर्ध्वं प्रितव कर्मचरा नयो संसारवदृशसंसारवदृशसंसाररूपस्य धरी यत्र
स्य चित्तरक्षा संकल्पनात्मिकं बंधनरत्नो माधरी नव आश्चार्यवदमा एताजनामान् ॥

१८

इह मिनि इहं पुत्रकलेत्रादिकमममही यमहं वास्यापि अत्राहेः संबंधानि व्यवहारः वनचमं मोहाद्ये संवतो नेशाः अधस्ता
हयो योनिपुनः पुनरगतिमेव प्राकं वंति अस्मेति अहमस्य पित्रादिः संबंध एव पुत्रादिमेव महीयः अथ महम तादृशो ह मिनि ए
कं तु मोहायै विवेकिनि बुधापरित्यक्तः त ऊर्ध्वः ऊर्ध्वं प्रयाति उत्रोत्र उकृष्टमेव्याप्ति यदिति स्वप्रकाशस्य मात्मानम

इहं ममाहमस्येति व्यवहारधनं ॥ ये मोहादेव संवतरे धस्तायात्मधराः ॥ अस्याहमे सोऽयमहमेव तु यै किं ज
मोहो बुधापरित्यक्त ऊर्ध्वं हि धी प्रयाति तो स्वप्रकाशस्य मात्मानमवलंब्यावलंबितो आश्वसंहरिता काशं ज
गतिरूपपश्यहे ॥ यदेवैवं विनिरूपं तं बुद्धमखंडितं तदेव तीर्णसंसारमेश्वरतां गतः ॥ ब्रह्मेन्द्रविष्णुवरुणा
यद्यैकं कर्तुमसुयते तदहं चिदुस्सर्वं करोमीत्येव तावयेत् ॥

वलंबितमेवावलंब्य तत्त्वतो निश्चित्य आश्वसुखेन तिष्ठा जगति च सर्वाणि संहरिता काशमात्मानमेव पश्य यदेति श्रुत
रं व्याप्ति तौरूपं यदेवाखंडितं यथा बुद्ध तदेव तीर्णसंसारः सर्वबोधापरमेश्वरतां गतः ॥ ब्रह्मेति ब्रह्मदयो ययादिकं क
र्तुमसुयताः तत्सर्वं विदुः परहं करोमीत्येव तावयेत् ॥ चिरूपस्यात्मनः न एकत्वात् ॥

वा० नि० येषु निषेधेषु रश्मिषु वैदिकेषु वायरायस्मिन्काले यद्यन्तं निगद्यते तत्सर्वं सत्यमेव हि यस्मात्कारणविद्विलासः अनंतं
 ११७ शो निरगलः विद्विति विन्मात्रं प्रयातस्य त एव तीर्णमित्योः उन्नीर्णमित्यारस्य च वेतसः न ह्यवित्रस्य परमानंदो न वेत्ता
 सावानं हः केन वाचानं रणे प्रमीयते प्रज्ञानं इत्यस्यान्यस्यानावाच्यं नापीति अधिपं वाक्यं तु वनं न गच्छति पश्यन्

येषु येषु यरायद्यदृशनेषु निगद्यते सर्वमवाङ्मयं तत्सत्यं विद्विलासो ह्यनुदुःखः विन्मात्रं प्रयातस्य तीर्णमित्यारवेतस
 : यो न वेत्तमानं हः केन वाच्यं प्रमीयते ॥ नाथ शून्यं न शून्यं च नाविद्वत्पुनरेव विन्मात्रं प्रयातस्य तीर्णमित्यारवेतस
 तत्त्वरूपमासाद्य प्रकृतिरिच्छास्यति न देशे मोहनामास्ति न चोत्तरास्ति निःशुक्लं ते विमोहस्य स्येण विधीयते प्रकृति
 र्विनानासी मोहसादे पणवसः ॥

शून्यमपि नाशून्यं नो न्यस्य वस्तु नो भावाच्च मनिर्विनीयं तु वनं न वा एतत् एतदृश
 मनिर्विनीयं रूपमासाद्य प्रकृतिरविद्या नुवनादिरूपा परिश्राम्यति नेति आदिभ्य वाक्यं मोहनामा मोहसादे पणवसः क
 श्चिन्नास्ति कालश्च मोहनामान्ति इतरास्ति एव सावा मोहनामास्ति किं बुद्धे न वा नानास्ती वा सना रूपा प्रकृति ॥१७॥
 रविद्या अहंरुतिरूपस्य विमोहस्य स्येण विधीयते एव एव प्रकृतिविवक्ष एव समोहः स्यात् ॥

प्रशंनेति प्रशंनं शंस्त्रार्थविचाररूपं वा पलेयस्यानिवृत्तं नानारसं काव्यविषयकोतकं यस्य निस्तानिः शोषाविवर्तनयो
 यस्य नादृशः समस्यस्य निष्ठः पुमांसाश्च नात्मकः सुखं निष्ठं नित्येनेति येन केन विद्वद्विषयनेन च स्ववृत्तलं कं वलकं व्यादिना आ
 वलः आद्यौकारनान्येन केन विद्वद्विषयनेन ॥ ज्ञेयवस्तु ॥ आसितो जन्वान्यवक्त्रं च न ह्येते पथ केवशायीयं सव

प्रशंनं शंस्त्रार्थविचारचापलेनिवृत्तं नानारसं काव्यकोतकं निस्तानिः शोषविकल्पविचस्मः सुखं निष्ठं नित्यं सनात्म
 कः ॥१७॥ मनुवाच ॥ ॥ येन केन विद्वद्विषयनेन च स्ववृत्तलं कं वलकं व्यादिना आ
 १७॥ वलधर्ममिमाचारादशास्त्रयंत्रणयोः किनः निगठितं जगज्जात्यात्पं जरादिव केसरी ॥१७॥

रूपमवाद्यवस्तुनिष्ठं हो ॥ अस्य चित्रसमादिव साम्राज्याथिखरद्वराजनेव लेति ॥ वलधर्ममिमाचारादशास्त्रयंत्रणयोः किनः निगठितं
 एव प्रणयः ॥ आश्रमावृषययादिया वलधर्ममिमाचारादशास्त्रयंत्रणयोः किनः निगठितं ॥ यमरूपाम्
 यावत्तयाहतायाः ऊहितो देहो जिमानरहिताः पुमान् जरा न के शरीरं सिद्धं देवजगज्जात्या निगठितं ॥

वा० नि०
१२०

पावाहमिति श्लोकद्वयं वाच्यं ॥ विषयाशादशोक्तिः अत्यंतविरक्तः पुमान्वाचा मतीतविषयः अतीतवाधिविषयः चारुदिनः
रुचमिव कामपि निरुपाधिकं शोभा मुपगतः गिरौ स्थितो महाक्रुद्धवर्गं नीरश्वप्रसन्नश्च परानंदरसाक्षरमानंदस्वानंदं नि
श्चलतः स्वात्मनि आत्मनश्च स्वरूपेण रमते सर्वे निने नारणविलिप्यते ॥ पुन्यपापम्यमितरे एजासायुर्नैगिरूपेण तदिपाकेना

वाचा मतीतविषयः प्रसन्नसदृशोक्तिः कामप्युपगतः शोभां शरीवननस्तज्जं गं नीरश्वप्रसन्नश्च गिराविव महाक्रुद्धः ॥ परानं
दरसाक्षरमते स्वात्मनात्मनि ॥ सर्वकर्मफलसागरानि सरोतो निराश्रयः ॥ न पुण्येन वा येन नेतरेण विलिप्यते ॥ स्फुरिकः प्रति
विंदेन यथा नायाति रंजनं तद्वत्कर्मफलेन भस्तथा नायाति रंजनम् ॥ विरुरनजनता रदेहेह कर्त्तनं जननेवेहा क्लृप्तौ न
जानाति मतिर्विवगता रिव ॥

पिनलिप्यते ॥ स्फुरिक इति स्फुरिको मणिः प्रतिविंदेन नीलपीतादिना इव्येण संक्रांतिना याति ॥ तथा तु
क्तेव्रत्नचिह्नपिकर्मफलेन अतः करणे रंजने नायाति ॥ विहरन्निति ॥ जनता रदेहे जनाताः नाजातीयाः जनसंघः ॥ नासां हं हे हं हे
विहरन्नेहा रंजिमाने रहितस्मजो रेहस्य वर्त्तने ॥ वेदानेः गंधपुष्पादि निरविरः ॥ प्रतिविंदेन रिव सदेह प्रतिविंदेन गताः वेदनं सज
नैः रिव रेहा क्लृप्तौ न जानाति ॥

१२०

निस्तोत्रश्रुतिनज्ञा पुमानिस्तोत्रः सविषयात्परविषयाच्च स्तोत्रानि श्रुतानि निर्विकारश्च ॥ सजसजाविवर्जितः ॥ स्वयतिरिक्तस्य ह
ज्यस्यावान् ॥ सवचारनयकमैकराविसंयुक्तः कदाचिद्वियुक्तश्च वर्त्तते ॥ तस्मादिनि ॥ तस्मात्तज्ञाश्लोको नोद्विजते ॥ सर्वज्ञता
नयप्रदानात्सचलोका नोद्विजते नयहेतोः स्वयतिरिक्तस्य वस्तुनो नावात् ॥ रागाविति स्मृतं ॥ कदाचिद्विषयतेपि वा
निस्तोत्रो निर्विकारश्च सजसजाविवर्जितः संयुक्तश्च वियुक्तश्च सवचारनयकमै ॥ तस्मात्तज्ञाश्लोको नोद्विजते ॥ सर्वज्ञता
जतेचयः ॥ रागद्वेषजयातरे स्मृतं तेपि वयुज्यते ॥ प्रमेये कस्यचिद्विषयिनो हति महाशयः ॥ प्रमेयी क्रियते वापिवाले
नाप्युं शीलयः ॥ तशीलयः ॥ तुल्यजतुवातीर्थे श्वपवस्पृगहेपि वा ॥ माकराचनवार ॥ जन्वर्त्तमाने व्यवहारे ॥ ज्ञानसंप
न्निसमये युक्तो सौविगतीश्वरः ॥ अयं अंति हि धंधाय मोक्षो ज्ञानेन तत्तयः ॥ संपन्नो यस्य सोयं तुल्यो ह्यमिनुजैः स
हा ॥ ससजनीयः संस्तुत्यो नमस्कृत्यः सद्यन्तः ॥ सनिरीहो निवाद्यश्च विषये नृतिविभवे विण ॥

प्रमेयश्रुतिः तज्ञो महाशयतात् ॥ कस्यचिद्विषयिनोः प्रमेये प्रमाणविषयेण रोहति महतामपि कदाचिद्वर्त्तमानवती
त्यर्थः ॥ अस्मै तज्ञा अङ्गत्रायत्वान् ॥ बालेनापि कदाचित्प्रमेयी क्रियते बालस्यापि कदाचिद्वर्त्तमानवतीत्यर्थः ॥ ॥

बा० नि०
१२१

नेति। ही एतया नामयानात्मविहंसतं नत्तामेव पापरमं दमासाद्यते। त्विदं परमं पदं। यज्ञतीर्थतपो ह्यैरपि मा
साधते। एवमिति प्रसंगं हं त्रुल्लोकं॥ इति श्रीवासिष्ठविद्वरणे इत्याकृपाख्याने नाम एकवतारिंशः सर्गः॥ एवं वि
चारेण इवो धर्मपितृवंगुरुपदेशसु बोधमेति दर्शितां। इहानी बुद्धिर्न ते मस्य विज्ञानस्य मनास्ति प्रायेण लौकिको
नतीर्थयज्ञैर्न तपः प्रदानैरासाद्यते तत्परमं पवित्रं। आसाद्यते ही एतया मयानां नत्तामेव पापरमं दमासाद्यते। त्विदं परमं पदं
ग॥॥ वसिष्ठ उवाच॥॥ एवमुक्त्वा मत्तगवान् मनुजान् गृह्ययौ। इत्याकृपापितां दृष्टि मवदस्य स्तिरोजावशः॥
इति निर्वाणप्रकरणे इत्याकृपाख्याने नाम एकवतारिंशः सर्गः॥॥ श्रीराम उवाच॥॥ एवं स्थिते हि हितावत्
जीवन्मुक्तस्य मन्मतेः॥ अष्टवृत्तिशयः काशो न वत्यान्मविहावरं॥

मवहार इति। निरंशनिर्धुनि व्यावृत्ता तां निरूप्य न एवमिति। एवं स्थितं जीवन्मुक्तस्य आकाशगमनादये
तिशयानमंतीति हर्षमुक्तं॥ एवं स्थिते मतिः। अस्य मन्मते जीवन्मुक्तस्य अष्टवृत्तिशयः काशो न वति॥

१२१

हस्येति। हस्यधीः कस्मिंश्चिदेव विश्वविलक्षणे कुत्र विदेव तत्वे अतिशयेन न वतिसचतावतैव नित्यतः प्रशंसात्माव
सन्नात्मा मेव तिष्ठति। नान्यदात्रास्तो। मंत्रेति। कानत्रस्याह सर्वेत्ता आकाशगमनादेः पद्यादिसाधारणत्वात् जीव
नावस्य न निःघनेः कोवा अष्टवृत्तिशय इत्यर्थः। अणिमायपीति। अणिमाघपि अष्टमेश्वर्यमपि नादशैर्मंत्रिर्मिदरेव न

वसिष्ठ उवाच॥ हस्यकस्मिंश्चिदेवाहं तव त्वतिशयेन धीः॥ नित्यतः प्रशंसात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति। मंत्रसिद्धेः स्तपः सिद्धेः
त्रिसिद्धेश्वरिणः॥ कृतमाकाशपानादिको वा त्रस्याह सर्वेत्ता॥ अणिमाघपि संप्राप्तत्वाद्दशैरेव नूरिशः॥ यन्नेन साधिता
त्वात्त्रैर्न तरेण त्मदर्शिणि॥ एष एव विशेषो मन्मतेः मूढबुद्धिनिः। सर्वत्रास्थापरित्यागस्तीरागममलं मनः॥

रिशः संश्रमे इतिरेण तात्पर्यं दर्शिनानमं प्राप्ते। कृतस्तेरेण च त्रिसिद्धेश्वर्येन साधितत्वात्। आत्मदर्शिनि च त्रिमायनपेक्षि
णप्रयत्नेनासाधितत्वात् एष एवेति साधितत्वात्। एष एवेति त्वस्य त्वस्य सर्वत्रावस्थानि आस्थापरित्यागवैतौः सर्व
त्रमनोनीरागममलं वेति। यत एष एवाप्यविशेषो मूढबुद्धिनिः साधारणो न वति॥

वा० नि०
१२२

नमेवविशेषमाह एतावतायिनि अलिङ्ग मन्त्रेर्विणीयमारिजिगरहिनस्य संशान्तं संसृतिचिरं नमनिर्द्विस्म संशान्तं संसृतिरू
पः चिरं नमोयस्य अतएव निर्वृतिरस्य निश्चिन्नं तस्य मदनकोपविषादमोहलोभापदाः कामक्रोधादिनिमित्तानां प्रापदमन
दिनयन्निपुनं निर्विकारं ननु तं रूपं इति यत एतावदेव जिङ्गविशेष इत्यर्थः यथेति यथाहिकश्चिद्विप्रः स्वमात्मी

एतावजिङ्गमलिङ्गमन्त्रेः सत्तात्र संसृतिचिरं नमनिर्द्विस्म तस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदामनुदि
नं निपुणं तनुवं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ मया सत्तमुपेक्ष्य संशानेर्विप्रोऽरीहर्ष ॥ अङ्गीकरोति शूद्रते तथा जीवत
मीश्वरः ॥

ये सत्तं जात्यादिभिः प्रशस्तं तमुपेक्षाविचार्य दुरीहया पुत्रोत्पादनं पर्यति शूद्राणां संगोदि
रूपयाऽश्चेश्वरा शूद्रत्वमङ्गीकरोति तथा च मनुः ॥ शूद्रोऽयं नमोऽप्यब्राह्मणे यास्यो गतिं जनयित्वा सु
तं तस्यो ब्राह्मणं देवहीयत इति ॥ तथा दुरीहया स्वयं कालेन विधया वा ईश्वरोपि जीवत मङ्गीकरोति अनेन
नीवात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुते ॥ १२३

नतः नीतिश्लोकद्वयं सां ईवाकां द्विविधान्येव नूतानि वराचरूपाः ॥ प्राणिनः प्रतिसंगं संगं — निः प्रादुर्भवति ॥ येन त्रया
नि नूतानि आय विरूपं दानानि स्यं रः स्फुरणं सिद्धेति यावत् ॥ आया विस्मं दानानि निष्कारणानि कर्मदिर्जनकार
णस्यानावाता आत्मनश्च निर्विकारं वै माकारणं वा ॥ ईश्वरात्समुपागत्य उक्तानि खड्गैः कर्मनिखेपुनपुनं नूतानि
गणि अनुसवेति जन्म कर्मणोऽपकार्यकारणं नावद्विशः उक्तप्रकारः प्रथमं जन्म कर्मणः सुकृतं दुःकृतं रूपस्य कारणं न
नूतानि द्विविधान्येव प्रतिसंगं स्फुरंति वै आय विस्मं दानानि निष्कारणानि वै ईश्वरात्समुपागत्य पुनर्जन्मात्प्राणितुं नूतानि
ननु सवसंगं खड्गैरेव कर्मनिःकार्यं एना बोयमीदृशो जन्म कर्मणः ॥ अकारणमुपायांति सर्वजीवाः परापरपश्चात्ते
षां स्वकर्मणि कारणं सुखदुःखयोः ॥ आत्मज्ञानात्समुत्पन्नं सकलं कर्मकारणं ॥ सकलं विवर्धस्वकारणं तस्य
रित्यज्ञा मोहस्तनिः संकल्पि वं न दत्त्वा संधि या कुरु सावधानो न वं च ग्राहकं संगमं जन्ममेव सकलं दृशः परिहर
नरं तु कर्म जन्म नो ना रूपस्य कारणमित्यर्थः ॥ पतदेव स्पृष्टवति अकारमिति ॥ अर्द्धं त्रयवाक्यं ॥ सुखदुःखयो
रित्यापलक्षणे जात्यापुषोरपि नाना रूपयोः स्वकर्मणो वकारणं आत्मज्ञानो न आत्मतत्त्वज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्प
कर्मणो कारणं ॥ सावधान इति वशाद्दोहार्थं ॥ अतो हे तो स्वसकलं दृशः शनैरस्यामकर्मणो परिहरन् ग्राह्यग्राहकं स
गमेदं दर्शनं संवधे ॥ अजन्ममेव सावधानो न वः ॥ अवहितो न वः ॥

या० नि०

१२९

अवधानप्रकारमेवेति यास्य नावात्मा ह रूपेण सा बाह्यत्वात् निमाणी मानवीयाह कात्म इष्टानि मांनिषमासवाकिं तहिञ्च
विलीना नावा नो कर्मकर्त्रादिवासनां त्यक्त्वा परिष्ठे वस्तु कर्मादिविलक्षणं तेन यो मेवाश्नस्यमिति। अस्माकं देहि

मानवयास्य नावात्मा ग्राहका व्यात्मा प्रवा नावनामखिली तत्काय छिष्टं नमये नवां अजस्यं यमे वाथेयेन तस्य द्वाणेन
शब्दमेतेन त्ररागेण तत्र रागेण मुच्यते। यत्किंचिद्रावते ते सुतु नृद्वो सिनवस्थितौ। न किंचिद्रावते ते चेतरे नम्रोऽसि नवस्थितौ
। नम्रा तदा रथनिवयादा मस्थावरं गमान्॥ तृणादे देवयथ्यतामा किंचिन्नवरेतां। अरतिः सत्यदम्रा सियकरो विनह्यति
पशुः। न कर्त्ता सिनमो क्रासितं मुक्तमतिः अशी। संतो नी तं न शो वं ने न विषां चितयंति नो वन्निमानं वरुं निरुम प्राप्ते सशनश्च
मनसि ग्रथिताः पाशा तत्मा माह मराहयः। मनसैव मनो रा म छेदनीय विज्ञानता॥

यममहोयं यमेवार्थमजस्येपततिगच्छमिति १३३

गच्छामि। तत्र रागेण चेतनति तर्हि विध्यते विरागेण। चेत्यतति। विमुच्यते पतरे वाहयति। तव तुभ्यमित्यर्थः॥

विवेके निविवेके नञ्निनी स्तं यत्न नस्तन मनसा मलितमेतः॥ छिंधी मर्थः। स्वेति। चित्रमेवास्या जीवस्य आनिवाहिकं लोकां

विवेकेनानिती शो नयला दयद्रवां जसा। मनसैव मनान्छिंधि संसारं तिसांतये कालयंति मलेनैव मज्जं जलनको विरा
। वास्यस्य मस्त्रेण विषं प्रतिविषेण च॥ जीवस्य त्राणि रूपाणि सलमू रूमपराणि तु। तत्रास्य यत्परं रूपं तज्जदे परित्यज
। पाणि पादमयो योयं देहो नो गाय वलाति। नोर्थमेतद्जीवस्य रूपं मूलमिह स्थितं। स्वसंकल्पमयाकारं यावत्संसारना विय
ना विनंतदिदि जीवस्य रूपं गमातिवाहिको॥ आद्यं तरहितं सत्यं विन्मात्रं निर्विकल्पकं। यमदिदि परं रूपं जीवस्याद्यं त
तीयको रातुयपि दृश्यं अत्र वदपदो नव। सपरित्यज्य सर्वदमा तत्रात्ममतिर्नव॥

तं वरगमनागमनयोगं सत्सं रूपमित्यर्थः। पतदिति तुरीयसूत्रमकारणशरीरापेक्षया तुभ्यं ॥

वा० नि० जाग्रदिनि जाग्रदादिषु स्थिते अवस्थितमपि जाग्रदादिरित्येव लक्षितं त्रिविधं त्रिसंस्पंदं तुर्विहीत्यर्थः अहमिति वा नि
 १२४ मानं मरुमती स वा स वा निमानं पक्का अमं स कं स मं खं वं स्थितं न त्रा द शं चैतन्यं तु यमुच्यते यो निखनिष्ठं का समन
 या शं न न या च जी व मुक्तमस्थि निरुपाया व्यवहरतौ सा ह्यवस्था औदासीन्या वस्था सा तु य क ल ना तु व विस्था च ते नै न रि ति प व तु

राम उवाच ॥ जाग्रत्प्रसुप्तपुरुषोऽस्ति तं त्रिषु लक्षितं तु यं ग्रहिविशेषेण विशेषेण विविच्य मुनिनायकः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥
 अहं जावानहं जावौ त्का सदसनी तथा ॥ यदसक्तं स मं खं स्थितं न त्रयमुच्यते ॥ या स्वच्छा समता शं ता जी व न्मु क्त य व स्थ ति
 ॥ सा ह्यवस्था य व ह नौ सा तु य क ल नो अ नौ नै न जा ग त्र व स प्र सं क ल्प ना मे स न वा त् ॥ मु पु स ना वो ना प्ये न ह ना वा ज ड ता
 स्थिताः शान्तसम्पक् प्रवृद्धानां यथा स्थितमिदं जगत् ॥ विजीवंतु यमित्याहुः प्रवृद्धानां स्थिरं स्थितं ॥

यपि हे जाग्रत्प्रसुप्तसं १२४

कल्पानामनावान् ॥ एनमुपुसनावे ॥ पिनत्रर स्थिते र ना वा त् शं ते नि ॥ शं ते नि ॥ शं ते ॥ शं ता य स म्प क् प्र वृ द्धाः तेषां यथा
 स्थितमेवेदं जगत्प्रललिविजीने सत्रयमित्याहुः ॥ अ वृ द्धानां स्थिरमेव स्थितं ॥

अहमिति विशरीरो विशर ए शी ले क स्मिन्निनि ॥ महामौ न स्य व स्थि तं ॥ महामौ नं ना मे दैन प्रयं च न उ संधा नं ॥ स मे नि ॥ स म शी लः स
 मं ब्र ह्मे व शी ल य न्तु मं द ध न् इ ति ॥ स म शी लाः शी ल स मा धा वि नि धा तुः ॥ जाग्रदिनि ॥ तु यं पू वे क्रि यां तु य वि स्था या अ न श्नि तु
 अहंकारकलात्यागै समतायाः समुद्रमो ॥ विशरीरौ कृ ने चि त्रे तु य वि स्थो प नि ष्ट ने ॥ व सि ष्ट उ वा च ॥ ॥ अथे मं शृ ण द श त क ष
 मानं मया क ना प्र वृ षे पि य था वो ध मु पै वि वि बु धो प म ॥ क स्मिं श्चि का न ना नो गे म हा मो न अ व स्थि ते ॥ द द्वा न न मि दं किं चि न्मु
 निं प प्र छ लु ष्कः ॥ प ष्ठा ड प ग नो वा ण नि नं म ग म नि डु तं ॥ मु ने म री य वा ले न वि षे म ग श हा न कृ प्र या तो म ग श नि प्र क वा च
 स तं मु निः ॥ स म शी ला व यं सा धो मु न यो व न वा सि नः ॥ ना स्मा क म स्म हं कां रो अ व हा रे षु यः ॥ रु म स वा लो डिय क म्मा लि क रे
 ता ह स खे म नः ॥ अ हं का र म यं न म्मे र नं प्र म लि तं चि रे ॥ जाग्रत्प्रसुप्तपुस्तारया दशावेष्टिन काश्च ना तु य प वा ह ति शे हं
 तत्र द शं न वि ध ते ॥ व सि ष्ट उ वा च ॥ श नि त स्य व क् श्र ता मु नि मु ष्य स्य रा घ वा लु ष्के ष मि वि जा य ज ग मा नि ग तां हि
 रां अ नो व स्मि म हा वा हो ना स्ति तु यं त रा द श नि वि क ल्प्या हि वि त्रु यं त दे वा स्ती ह ने त र ॥ ॥
 ये च रा तु य व्या ति रि क्ता द शी व स्ता नो ना स्ति क स्मि त वा न् ॥ हि य स्मा क र ण न्नि वि क ल्प्या वि द तु र्यी ॥ ॥

व.नि.

125

आत्मगीतिविं नित्यमनमुखो नृत्वा आत्ममेव प्रशान्तात्मा निर्वृतिविन्नः मकांधवधिरोपमाः ॥ चित्रमांनमुखितातनिः फलवाहेन्द्रिय
वापारः अतः स लक्ष्मीराजनिष्ठजाग्रतीति जाग्रतेव स तमेव वात्येन्द्रियव्यापारे सुषुप्तस्थे निर्विकारविन्नः कर्माणि कुरु तदेव स्पष्टयति
अतः सर्वपरित्यागी रागदेषादिकं सर्वपरित्यज्य बहिर्यथागतं यथा प्राप्तं कर्माणि कुरु चित्रे निः यन्नश्चिन्नसन्नासने एव परे दुःखसुरे च न
आत्ममेव प्रशान्तात्मा मकांधवधिरोपमाः नित्यमनमुखो नृत्वा तत्मा त्वात्र प्रसस्तीः ॥ जाग्रतेव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि रा
घवाः अतः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतं चित्रसन्नासने दुःखं चिन्नासनापरः सुखं ॥ अतश्चिन्नचिदेकात्मानयज्ञयमवेद
नात्तादृश्वारम्भमरम्भास्येयं पाप्माणावत्समं ॥ एतावनात्मयत्नेन जितानवति संसृतिः ॥ संवेदनीयं न सुखं न सुखं
नैव मध्यमं ॥ एतावनात्मयत्नेन दुःखात्तोतत्र आप्यते ॥

नवमध्यमा एतावतात्मयन्नदुःखान्नातत्र श्चाप्येतान्
 श्विदेकात्माविदेकरसः स नृश्वदेरनाद्याननुसंधानादेतोः चिन्नं रुयं नयादस्येति । एम्पर म्पवादस्वापावाणवत्समं निर्विक
 रास्थियों । एतावतात्मयत्वेन संसृतिर्जितानवति । सवेदनीयमिति । सुखदुःखमेतत्तन्मध्यममनुभवरूपमेतदिति त्रित
 यमपिन संवेदनीयं । नानुसंधानाय एतावतात्मयत्वेन अनेनोदुःखान् श्चाप्येतान् कीदृशनिवृत्तिराप्यते ॥

125

अपानेति आशानं मंडलं शरा कवत्स एहिवत्ततः अतः श्रीमद्रसापनमयः अमृतमयः सुखं स्वरूपसुखं मेति विज्ञानसर्वज्ञ
वज्रयवस्तसारतः परंपरमान्यानं अक्षपेनः कर्माणि कुर्वन्निपिनाम कुरुते न कुरुते न एव अतिमाना जायात प्रवृत्तस्तिष्ठ
तेन्मुखयोः सकामधम्मनिष्ठानेन स्वर्गेन्मुखः प्रवृत्तः निष्कामधम्मनिष्ठानेनापवर्गेन्मुखो निवृत्तः कियदिति तेन विनिर्णयं

आपीनमल्लशरणद्वन्द्वरेवश्रीमदसायनमयःसुखमेतितज्ञःविज्ञानसर्वत्रुवनत्रयवस्तुसारःकुर्वन्नाम
कुरुतोपरमक्रपेत॥॥श्रीरामउवाच॥॥मसानोयोगन्तमीनामन्याःक्रियतेकथाकीदृशानिवचिह्नानिन्मिकाप्रति
योगिनः॥॥वसिष्ठउवाच॥॥प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चनवतिद्विविधःपुमान्।स्वर्गपिणोन्मुखयोःशृण्वज्ञप्तेनयोः॥कि
यन्नजामनिर्वाणिवरं संसृतिरेवामे।इतिनीलंयकत्रयिःसप्रवृत्तउदाहृतः॥

नामकियत्तुल्यमेव नोक्तव्यं सर्वस्व नरस्याभावात्। संसनिरेवमेवरं प्रार्थनीयवस्तु नोक्तव्यानां विषयसुखाना
मानसान्। इति निर्णयः प्रवृत्तिहेतुतत्त्वानि कर्मनिष्कृतिस्तु पुमान् प्रवृत्त उदाहृतः॥

वाग्नि-
१२७

वलेति। वला विद्युगच्छिद्रकर्मग्रीवाप्रवेशवत्तलपोरुविद्योयुगम्युगम्युच्छिद्रं मध्यवर्तिनारविचरेकुर्मस्मिग्रीवयासाध
नमूनपाप्रवेशेसतियपापुरनोतिगमनोपश्चान्निवर्तनेतथेवच्छिद्रावस्थानेवानयकापिविश्वात्रिः। नथाप्रोक्तननवसागरप
रिम्युनकातरं प्रविजिजेजविस्पनकापिविश्वात्रिः। नथाहि। प्राक्तनं नमनिजगमरणहिरुःखपरपराविनिवालाहिः
स्वमेततिः मध्यवर्तिनियाननादेहोमर्नवासवमहदुःखमिति। इत्युःखनयानां चनेकेषां जन्मनां चनेषुमानुक्तं

वला विद्युगच्छिद्रकर्मग्रीवाप्रवेशवत्तलपोरुविद्योयुगम्युगम्युच्छिद्रं मध्यवर्तिनारविचरेकुर्मस्मिग्रीवयासाध
नमूनपाप्रवेशेसतियपापुरनोतिगमनोपश्चान्निवर्तनेतथेवच्छिद्रावस्थानेवानयकापिविश्वात्रिः। नथाप्रोक्तननवसागरप
रिम्युनकातरं प्रविजिजेजविस्पनकापिविश्वात्रिः। नथाहि। प्राक्तनं नमनिजगमरणहिरुःखपरपराविनिवालाहिः
स्वमेततिः मध्यवर्तिनियाननादेहोमर्नवासवमहदुःखमिति। इत्युःखनयानां चनेकेषां जन्मनां चनेषुमानुक्तं

न्युत्पपरिपाकान् विवेकी जायते। असा रेति। संसारव्यवस्था असा रतिः सा रा वन मा म ए न मा सं सारं र व्यवस्थाया अलं पयु वि
नैगतिमोः कर्मनिरपि किं फलं किमिति नैरेव पण्डितैः कर्मनिर्दिनमखिलेनीयते। क्रियातिशयेन क्रियातिशयनिर्मुक्तं
कर्मफलतारतम्यरहितं। परमुक्तं विमर्शमणं किं स्यात्। इमेवमननिश्चयवानयो मुमुहः सनिवृत्त इति स्मृतः॥

१२७

कथमिति। शोकषट्कां विरा। गौ वैराग्ये अनुवासरं प्रतिदिने वा सना सुविरागमुपयानि उराररूपा सुप्रशस्ता सुकमेनेक
मुमुक्षुहने इति सगतिपनेषु कर्मस्य न्यने परं। प्राप्ता विनिश्राम्या सुप्रमनवासुजडानो वेषा सुकथादिषु विविक्तिसनिसे
नेनोक्तं न्यर्थः। परेषां ममाति नोदाहरति नोदाहरति। नकां चिन्ममालि सशेरिनिनिषेधानां अनन्यो देगकारणि च्ये पा

कथं विरागवान् नृत्ता संसारा विनराम्यहे। एव विंवार ए परो यदा नवनि सन्मतिः। विरागमुपयान्यत्र वमिना स्वनुवासरा क्रि
या सुहाररूपा सुकमेने मोहने त्वहं। प्राप्ता सुजड वेषा सुसंतनं विविक्तिसनि। नोदाहरति ममालि पुण्य कर्मालि सेव
नो। अनन्यो देगकाराणि मुद्रकर्मालि सेवने। पापादिनेति सतमनं नव नोगमपेहते। स्नेहप्रणयगती पेशानां
विनानि वारेशका लोपपन्नानि वचना न्यनिना धने। नरा सो प्रथमामकां प्राप्ता नवनि नृमिका मनसा रं कर्मणि वाचा
मज्ञानानुपसेवते। यतः कुनश्चिहानी यज्ञानशास्त्रा एव वेद्येते॥ एव विचारवान्यः स्यात्स सारोत्र ए प्रति। स नं सि
का वारिक्तः प्रथम नृमिकां प्राप्ता इत्यनेन शेषस्तसमागवत्राघी आर्य इति स्मृतः॥

मन्यकाराणि मुद्रकर्मालि अहिंसा लि स्नेह प्रणय गती। स्नेहः प्रेमा
प्रणयो विमर्शस्तु रुजालि मनसा वाचा च मज्ञानां ज्ञानि न उपसेवते शुश्रूषते॥ इत्युमाचरन्ममतिः प्रथमां सु
नेता रूप मेकां प्राप्ता नव नीत्युनयाः। एवमिति। स सारोत्र ए प्रति। एव श्लोके प्रकारेणो विचारवास्यात्। स एव न
मिका वारिक्तः प्रथम नृमिकां प्राप्ता इत्यनेन शेषस्तसमागवत्राघी आर्य इति स्मृतः॥

वा. नि.
१२८

विचारेति श्लोकपंचकं वाचं। अतिस्मृतिमहावाधारणाध्यानकर्मणाः शुच्यदयः कर्माणि कर्तव्यानि अनुसंधेयानि वयेषा
नान्। मुख्यया प्रशस्तया चारव्या अथात्मशास्त्राण्यारव्यानेन खानां ठेपुं डितान् श्रयति। ध्यानकर्मणामिति
। पावेति इति एषः। अन्तर्हितत्वात् मध्ये ये श्रेष्ठाः पडितास्तान् श्रयतीत्यर्थः। पदार्थप्रविज्ञागाज्ञः नित्यनित्यव
विचारनाम्नामितरामागतो योगनृमिको। अतिस्मृतिमहावाधारणाध्यानकर्मणां मुख्यया चारव्यायाख्या
नान् श्रयति श्रेष्ठपंडितान्। यदार्थप्रविज्ञागज्ञः कार्यकार्यविनिर्णयितृ। ज्ञानात्यधिगतश्रमो गृहपति
यथा। महानिमान्मायास्यद्विस्तमो ह्यतिशायितां। वहिरणास्थितामेव त्वज्जगत्सहिरिवत्वं। इत्येतन्म
निशास्त्रेणु सज्जनसेवया। सरहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति॥

अतिविज्ञागज्ञः अधिगतविश्रयः शुभाध्यात्मशास्त्रः गृहपतिः गृहमिव कार्यकार्यविनिर्णयितृ ततो ज्ञानातिशयद्वि
रर्थनां स्फुरितामपि महानिमान्मास्यद्विस्तमो ह्यतिशायितां महतीनामतिशयसंपत्तिश्च हित्वैवमिव तन्मतिः।
त्यंतमतिः श्रुवेति सदा सनावासितमतिः सद्धितीयनृमिकां प्राप्तेणु सज्जनसेवया साधनेन शास्त्रेण सहस्यं तवैय
थावत्सम्पदधिगच्छति॥

१२८

असंसर्गेति श्लोकपंचकं असंसर्गातिधां न नीयाननुमानसेनिय। इवेति रोवमानमस्मनुत्वा विषये संसर्गात्वावसंसर्गा
निधासंपन्नेति नष्टवेति विरोधाः। शास्त्राण्यध्यात्मविषयाणां वाकार्ये आत्मा देवतं नरुणे यथावन्निश्चलां मतिमाधी
पतापसाश्रमेषु विज्ञानैरध्यात्मनिष्ठैः सह अध्यात्मकचक्रमैः संसारनिंदकैः पशुपशुशिलाया मेव शयाय
असंसर्गमिथ्यामन्यो नृतीयां पोगनृमिको। नतः पतनसौ कात्रः पुष्पशय्यामिवा मलान्। यथावच्छास्त्रवाकार्यमिति मा
धयनिश्चलं। तापसाश्रमविज्ञानैरध्यात्मकचक्रमैः संसारनिंदकैः स्तब्धैः राग्य कचनकमैः शिलासङ्कासनाशीनो
जरयत्पुण्यतानां वनाविनिविहारेण विज्ञो पशुमृगो निना। असंसर्गसुखसौख्येन कलनयति नीतिमान्। अन्मासात्मा
अशास्त्राणं करणसुखकर्मणां। जंतोर्यथावदेवैव वस्तुदृष्टिः प्रसीदति॥ यत्रैव वासने वासीनः स ज्ञानमायुर्जयति
हपयति। अज्ञानरागापां वनाविनिविहारेण समाधौ पुनश्चिन्नो पशुमृगो निना। असंसर्गसुखसौख्येन शशरिकसंगसु
खाहमनाय तौख्ये तेन। अविद्यमाने संगसुखयेषां तेषां आत्मा रामाण्यसौख्यां तेनेति वा। स्वरूपसुखमुच्यते तेन
चकालं जीविनकालनयति। इयं वस्तुदृष्टिः असंसर्गातिधायानृमिकाया ज्ञानकरा सेयमित्यर्थः॥

वा० नि० नैत्रैवांतरनेरनिरूपणायाहानतीयायमिति नतीया नमिकाय्यविद्वेत्ताना सामान्यश्रेष्ठमेव वद्विप्रकारम संसंगमनुवर्तते
 १२७ नैत्रैवांतरनेरनिरूपणायाहानतीयायमिति नतीया नमिकाय्यविद्वेत्ताना सामान्यश्रेष्ठमेव वद्विप्रकारम संसंगमनुवर्तते
 मासामगनामकं एतदेव प्रपचयति प्राणिनिः श्लोकत्रये वाक्यं। सुखवाडः। खवासंवेतिरीश्वरावादे प्राक्स्मिनि स्मृतेश्च
 मतीया नमिकां प्राथमुक्तं नुवर्तित्वयं। द्विप्रकारम संसंगंतस्य जेदमिमं शृणुद्विविधो यम संसंगसामान्यश्रेष्ठ एव वा ना
 हेनोक्तानकत्रचिनवधोनववाधकः। इत्यसंजनमर्थेषु सामान्यामौ नामकम्। प्राक्स्मिनि स्मृतं सर्वमीश्वराधानमे
 वावा। सुखवायदिवाडः। खैकेवकाममकर्तता। नो गामहारागाः संपदाः परमापदाः। वियोगयैव संयोगाः प्राध्याय्या
 धयोऽप्राध्यायि। कालः कवलनो धक्क सर्वजावान् विनाशयन्। तिष्ठतीति विचारो यः सामान्यो सावसंगमः॥
 खारे प्राक्स्मिनि स्मृतेश्च श्वरादेतु ईश्वराधीनमेवाऽत्रास्मिन्पजहदयोपिमम कैवका त्ति न का विदिमर्थः नो गाम
 नो गाः विषयविस्तारः महारोगपर्यन्तपरितापि वा न। संपदाः समृद्धयः परमापदाः। आर्जुनरुणादिनिमित्तं डखहेतुता १३७
 वाऽप्राध्याय्यताधियोऽप्राध्याय्यः बुद्धिकेन हेतुत्वात्। कालश्च कवलनो धक्कः संहारो धर्तः मनुसर्वजावान् विनाशय
 न्तिथ्यातीति यो विचारः। अतो सामान्यसंगमः॥

अष्टमसंगमाहः अनेनेति श्लोकवदुष्टयं वाक्यं। अनेन दुष्टैर्निष्क्रमयोगेन अस्यासयोगेन महान्मनां संयोगेन अमता इज्जिनीनां
 वियोगेन वर्द्धनेन आत्मसंविदां आत्मविवा रणप्रयोगे एव पौरुषेण प्रयत्नेन यः संततामासः समाभ्यस्यसः नद्योगक

अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महान्मनां। वियोगेनासतामंतः प्रयोगेण त्मसंविदां॥ पौरुषेण प्रयत्नेन संततामा
 सयोगतः॥ कमलकवदस्तन्यागते स्फुटतादृढं। नाहं कत्रैश्वरः कत्रैकस्मिन्वा प्राक्कनमम कृत्वा हरतरे
 नूनमिति शार्थभावना संसारां बुनिधसारेः पारेषमकारणे। यन्मौनं स नंशानंतं छेष्टं संगुच्यते॥

कमलकवदस्तस्फुटतामागते सति नाहं कत्रैश्वरः प्राक्कनं वाक्यं मेव कत्रैति शार्थभावनां शार्थानुसंहारतरे अ
 नंतहरे कृत्वा त्वापरमकारणे सर्वकारणे सारे अवाधिते संसारा बुनिधेः पारेषवचनीते परं नूनमिति मोनंशानंतं
 पदासनेतदुष्टं संगुच्यते॥

वा० नि० नरेवविशिनष्टियदिनश्लोकद्वयं वाक्यं यत्तान्नरूपमाश्रितं मंतरादिभिः देशविशेषेनावा नावत्पैः जराजरा रूपैः वक्त
 १३० निरूपयितुं विधेयं अनामनं प्रविष्टमानं स्वयं विरिक्तं नामनं प्रकाशकं यस्याश्चावने प्रविष्टमानं स्वयं निरिक्तं कारणं
 यस्य तादृशं सर्वप्रकाशकं सर्वकारणं च अनाद्यं नमने शांतं कात्रचरता दशाना स नरूपमाश्रितं छेद्यं संगुच्यते अत्र

यत्रात्र नवहिनधो नोदं न सा सुनां वरे न यदर्थेना पदार्थेन जडेन च चेतना आसितं ना सनं शात्रमनारानमना
 वने अनाद्यं नमनं कानं तं छेद्यं संगुच्यते संतोषा मोहमकरः साकायमिलपक्षकः चित्रनीलाग्रसेलीने विप्रक
 णं कं संकरः विवेकपद्मो रूढो विविक्तविकसितः फलफलतः संसारात्ततो यान्ति कामिसं ॥॥

म्यास्तीय नमिकाया हेतुमाह संतोषेति श्लोकद्वयं वाक्यं संतोषा मोहमकरः स अलक्षुद्धिः संतोषः तदा मेना मोहने
 न हर्षेण मकरः मकर इवा न स काया एवामुजानि पला वनि पत्राण्यस्य सः विभ्रमेव नीलः तस्याग्रसेलीने वि
 प्रेरवकं रं केः संकीर्णः ज्ञानं हृदये रूढो विवेकारूपेण विकसितः सन् विवेकपद्मो अस्मंगत ती यमिमां नमिका
 मेव फलं फलति ॥

१३०

रानां प्रथम नमिकाया हेतुमाह समवायमिति विशुद्धानां निकल्मषाणां सज्जनानां समवायान् पुण्यं कर्मणि चिया
 चककतालीययोगे नरेवगना प्रथमा नमिका हेति नमिनिनिना प्रथमानामि रमतो कुरिके च मोहितमात्रा पिविवेकेन
 विवेकरूपाण्युमेके नमयन्नन्यात्पारह्या चोपेनेति एषा नमिका येनां शो नो ह्यसति नमे वां विचारेण यन्ना रनुदि

समवायादिशुद्धानां संचयात् पुण्यं कर्मणि का कतालीययोगे न प्रथमो हेति नमिकाः नमिः प्रोदितमात्रा रमतो कुर
 रिके च सा विवेकेनां बुमेके नरह्या पात्या प्रयत्नतः येनां शो नो ह्यसत्ये वा विचारेणोदयं नयेना नमे वा नुरिनं यत्राहं
 कृषीवल इवाकुरं एषा हि परिमृष्टा न्नरत्या सांप्रसवे कनः ॥ द्वितीयां नमिकां यत्रा नतीयां प्राप्नुयात्ततः प्रेश
 संसंगतशेषानतीया नमिका श्रुतिवति प्रोदितान् शेष संकल्पकजनः पुमान् ॥

मं कृषीवल इवाकुरमिवा दयं नयेत् एषोति एषा नूरिका अंतः परिमृष्टा विचारेणोदयं नीता मती च म्यासां नमिकानां प्र
 सवे कनः ततस्तस्या एव नूनतस्तस्या नमिकाया हेतो द्वितीयां ततीयां च नमिकां प्राप्नुयात् प्रेशेति येषां प्रेश
 संसंगतानतीया नमिका स्ति च वृत्त्यां नमिकाया वत्रमानः पुमान् प्रोदितान् शेष संकल्पकजनो नवति ॥ रामः ॥

वा.नि.
१३१

श्रीरामः॥महस्येतिमहस्यश्चक्षुष्यप्रवृत्तस्यकार्यकर्मनिष्ठस्य।एकामिति।दितीयानृत्नीयामित्येवंचवाक्यंनृत्तिकाभासु
स्यश्चक्षुष्यप्रवृत्तस्यकार्यकर्मनिष्ठस्य।एकामिति।दितीयानृत्नीयामित्येवंचवाक्यंनृत्तिकाभासु
होषस्यप्रवृत्तस्यकार्यकर्मनिष्ठस्य।एकामिति।दितीयानृत्नीयामित्येवंचवाक्यंनृत्तिकाभासु

श्रीरामउवाच॥॥महस्यामुकुलोच्छस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच॥आप्राप्तयोगसंगास्यकथमुत्तराणंनरेत्।एकमथ
दितीयोवाच॥॥महस्यामुकुलोच्छस्यप्रवृत्तस्याधमस्यच॥आप्राप्तयोगसंगास्यकथमुत्तराणंनरेत्।एकमथ
मन्त्रिनिगतना।यावत्तन्मात्रंरश्मिर्नैर्दिताप्रथमात्रं॥अथवासाकंक्षमंगत्याकाकतालीययोगतः॥संसारस्योपरामा
दैर्गाणममुदेतिहि।वैराग्येनरश्मिर्नैर्दिताप्रथमात्रं॥अथवासाकंक्षमंगत्याकाकतालीययोगतः॥संसारस्योपरामा

संमतिरेवानतोभवति।अथवाकाकतालीययोगःसाधसंगत्यासंसारस्यपरामर्शोपदृशनादैर्गाणोदयेन १३२
मिकोदयासंसारोन्नयनीतिमास्त्वार्थसंग्रहः॥

दितीयप्रश्नोत्तरंश्लोकपदकेनाहयोगनृत्तिकाप्रथमारिच्यन्तमायोर्जंजीवनस्यशरीरिणेजीवस्यनृत्तिकासावुसारे
एनृत्तिकाप्रकषावुसारेणैववर्द्धःकृतंहीयते।नतःसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने

योगनृत्तिकाप्रकषावुसारेणैववर्द्धःकृतंहीयते।नतःसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने
सखाःनतःसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने
एवतांसतां।जनिवायोगमेवैतेसेवनेयोगदासिताः॥नत्रप्रोक्तावनामस्तंयोगनृत्तिकाप्रकषावुसारेणैववर्द्धःकृतंहीयते।नतःसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने

नतःपुराकृतसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने
गिनेजायंतेजनिवाचैनेयोगदासिताः॥नत्रप्रोक्तावनामस्तंयोगनृत्तिकाप्रकषावुसारेणैववर्द्धःकृतंहीयते।नतःसकृत्तमहिम्नासुरविमानादिपुरवर्गप्रदेशेषुरमणीसखोरमने
मपरिपतंति।अन्यस्येति॥

वा० नि०
१३२

नृमिकेति पतनस्य वेत्ति नृमिकात्रिनयं जायति स्मृतं। कुताः॥ अत्र आसौ नृमिकायां जायतीति विस्मयेनेदं बुद्धुवर्त्तनम्। उदेतीति
१३२ अत्र नृमिकात्रये योगे पुत्रानां हवामि यती केवला मुदेति। यामार्पितां दृष्ट्वा नृदुर्दी - नामपि मुमुक्षु नोदेति। आर्यतृणं शो

नृमिकात्रिनयं देवतामजाग्रति स्मृतं। जाग्रती वात्र विस्मयेनेदं बुद्धुवर्त्तनम्। उदेति योगपुत्रानामत्र केवलमार्पिता। योद
स्यामदुर्दीनामस्महेति मुमुक्षुता। कर्त्तव्यमाचरन्नाममकर्त्तव्यमनाचरन्निश्चयनिष्कृताचरो यस्मिन् आर्यति स्मृतः।
यस्माच्चारं यथावित्तं पथाशास्त्रं यथास्थितं यवहाः मुपादन्नेयः स आर्पति स्मृतः। प्रथमायां मं कुरिते नृमो विकसितं ततः
॥ द्वितीयायां ततायायां कलत्याय वै मुत्रमं। आर्यतायामनो योगी शुद्धमकल्पसे नतां। नो गान्मुक्ताचिरं कालयोगवाही प
ते पुनः॥

कथयेनाह। कर्त्तव्यामिति आर्यं प्रथमायां नमावे कुरिते नृवति। ततो द्वितीयायां विकसितं मन्तनीयायां कजातिः॥ प्र
कृतावारः प्रकृतमावशं कदेहधारणोपयुक्ती वरन् यथास्थितं। स्थितिर्मर्यादा। तस्मिन् निर्मर्यादान् दृष्ट्वा तत्कल्पप्रथ
मायामिति॥

१३२

नृमिकेति श्लोकद्वयवाकं पूर्वोक्तं नृमिकात्रिनया। न्यासात् अज्ञानेन यमागते मम्यज्ञानोदयेवमनिवित्रे पृष्ठं चोदयोपपेस
निश्चयानेवमनियुक्तचेतसः। चतुर्थी नृमिकांगता योगिनः सर्वज्ञगन्निर्विभागसमं पश्यन्ति। अदेत इति। इनाः प्राप्ताः नृ
मिकेति। चतुर्थी नृमिकास्मत्प्रत्ययान्ता नृमिकायाचित्वांशं विलापं प्रविलीयतो नृशरदन्नाशवन्। प्रविलीयते नृ

नृमिकात्रिनयन्यासादज्ञानेन यमागते। मम्यज्ञानोदये चित्रे पृष्ठं चोदयोपमे निर्विभागमनाद्यत्रे योगिने मुक्तचेतसः
॥ समं सर्वं पश्यन्ति चतुर्थी नृमिकांगतः। अदेते स्तेयमायाते देते प्रशममागते। पश्यन्ति सप्रवृत्ता कंचतुर्थी नृमि
कामिनाः नृमिकात्रिनयं नाग्रबुद्धीस्वप्नप्रत्ययने चित्रशरदन्नाशविलापं प्रविलीयते। मन्नावशेषपवास्ते पं
चमी नृमिकांगताः। जगद्विकल्पो नोदेति चित्रस्यान्नविलापतो। पंचमी नृमिकामस्य सुषुप्तपदनामिकाया
तत्रोपविशेषां सति हृत्तमन्त्रको॥

शरदन्नाशवन्। प्रविलीयते इत्यर्थः। सत्रेति पंचमी नृमिकांगतो योगी मन्नावशेषपवास्ते सन्नावरूपपवास्ते यस्माच्चार
णान्दृष्ट्वा नृमिकायाचित्वा पनाम्। जगद्विकल्पो नोदेति। पंचमीति। सुषुप्तपदनामिका पंचमी नृमिकामासाधशा
त्रेशोपविशेषां सति हृत्तमन्त्रनिष्ठति॥

का. नि. १३३ गतिनेति। पचमी नमिकांगतो योगी गतिनैतन्निमोसुरितोऽतः प्रबोधवान्। सुषुप्त्यनमवाप्तेषु नवदनी नययवास्तोऽन्तरिति। अ
 वहरिर्ब्रह्मिपरः सनपिचनमुत्तयातिष्ठन्निगाननायानिद्रालुस्विनित्यतस्य तोषतस्याप्यवम्या नमिकायां चम्या सकुर्वन्नमादित्यमे
 नस्त्यानिधोषणीमन्या नमिकापनति। पृष्टनमिकाप्राप्तस्य स्वरूपमाहायने निद्रोक्तं पवाका। यत्रयस्यापृष्टनमिकायां वत्रमा
 नोयोगी चमद्रूपो नमवहर्तवान्। सद्रूपे निवसितवान्। अहं न च हमित्यनिमाननावान्। अनहं कतिश्च न देहं दियारिप्रवर्तक
 गतिनैतन्निमोसुरितोऽतः प्रबोधवान्। सुषुप्त्यनपवास्ते पचमी नमिकांगतः। अत्रमुखनयानिष्ठन्वहरिर्ब्रह्मिपरापिसन्
 । परिशोतनयानित्यनिद्रालुस्विनित्यतः कुर्वन्नस्याममेतस्या नमिकायां विवान्। पृष्टानुयानिधामन्या क्रमात्पतनि नमि
 कां। यवनासन्नमद्रूपो नाहं कल्पनं हकतिः॥ केवजेही एमन आमेदे नैकानिगतिः॥ निग्रंथिशात्रः सहेतो जीवन्मुक्ते वि
 भावनाः अनिवृत्तोपि निर्वृत्तिश्चिद्वदी पदवस्थितः॥
 वाचः किं नहि केवलं ही एमन नवान्। देतैकानिगतिो नेदात्रे रास्यानियति व्यपदेश्या अस्तो किंच निग्रंथिः अहंकारस्य १३३
 श्रंथिरूपस्य विच्छिन्नवान्। शोतयेदेहो विभावनो विगतवासनश्च जीवन्मुक्तो योगी अनिवृत्तो गिदेहधारयन्नापि निवृत्तिः नि
 रहेकारवान्। निवसितवान्। पचित्रदी पन्व आलेख्यगतप्रदी पदवाहितः॥

अन्तरिति किंच प्रपंचरक्षा अतः शून्यो निवसितवान्। वहिः शून्यो बहिरपि वृत्ते - - सर्वपितृत्वे नुसंधानात्रया वशवरेवर्त
 मानः शून्यकुन श्रिको घटद्रवमवति। किंचैव नृनदस्या अतः शून्यः सर्वतो - - वाना - हि शून्यत्वे - हि संप्रसृता

अत्र - शून्यो वहिः शून्यो शून्यकुन द्रवावरे॥ अत्र शून्यो वहिः शून्यः शून्यकुन श्वात्वे किंचिदेवैषमपन्न सथैव
 न किंचन। पस्या नृम्याममौ स्तिवा सतमी नमिमा क्रयान्॥॥

वानात्रानथावलेखिवर्तमानः शून्यकुन वति। किंचिरिति। पृष्टनमिकांगतो योगी किंचिदेव वस्तुसंप्रशो वानः॥ सद्रूपवा
 नश्च यवापपन किंचिचन संपन्नः अयपदेशवान्। दत्तवस्या नृमे। शिवा। अ सौ योगी सतमी नमिका मक्रयान्॥

वा. नि.
१३४

विदेहेनिसोकचतुष्टयं वाक्यं। सप्तमीयोगनमिकाउविदेहमुक्तनोक्राशोतावचसामगम्याचसानवनमिषुग्रीमाचं वधिस्त
ः परं नमिकारस्यानावातासावनिहयाधिकतानित्यमव्यपदेशपापितत्रन्मनेदेनस्तेनोवादिनिःशिवादिशब्दैः कथंचिक

विदेहमुक्तानूक्रासप्तमायोगनमिका। आगम्यावचसाशोतासामीमानवनमिषु। कैश्चिन्नाशिवदकन्काकैश्चित्रले
कदाहता। कैश्चिदिकुरितिप्रोक्ता। कैश्चिन्नानमितिस्मृता॥ अर्थइत्यादिनाकैश्चिदैश्चिकालइतिस्मृता। कैश्चिन्म
रुतिपुंजावविनागइतिजाविता॥ अन्यैरप्यन्यथानानादेरात्मविकल्पितैः। नित्यमव्यपदेशपापिकथंविद्यापदि
नपते। सत्तेतानूमिकाप्रोक्तामयातवरघूदहा। आसामन्यासयोगेननडपमनु। नयते॥

जितोव्याधिनाव्यपदिश्यतौ। अत्रचसप्तमांयोगनमिकानां नामानिलक्षणां निवर्षवमुक्तवानोक्रानि। नत्रनूमिका १३४
वतां विकल्पेवतुपूर्वमउक्रवादिह नष्टानिप्रपंचिना। यद्वाचनोक्रनामादिकंतुडमन्निप्रकरणे लवणारव्यानेष्टकं

अस्माति। करिणीनामद्वयमदोवासनायुहः महाशनो धम्मविचारि। रामप्रश्नानंतरं वसिष्ठपुत्रस्य शाकरिष्यति। महाद
शनामेव शशिनी शंखवती करिणीति। संपत्समरन्मिषु संसारपदापवममारन्मयाः संसारपदोरा मतस्याः सपराज
मयइति वक्ष्यमाणवान्। रामेति। करिणीनामद्वयमदोवासनायुहः महाशनो धम्मविचारि। रामप्रश्नानंतरं वसिष्ठपुत्रस्य शाकरिष्यति। महाद

वसिष्ठउवाच॥ अस्त्वनन्महोन्मत्ताः मनुमंथरवारिणी। करिणी। विग्रहव्यामहादशनशशिनी। सावत्रिहमनेनूनम
नंतानयिधिकारिणी। तथैवासुसमग्रा। मुनूमिका मुनरोजयी। करिणीमदमत्तासायवन्नविजितोत्तमा। कोनामसुनटस्ता
वसंपत्समरन्मिषु॥ रामउवाच॥ कासौप्रमत्ताकरिणीकाश्चनारणन्मयः कथंनिहमनेचैपक्षवैषारमतेचिरं॥ व
सिष्ठउवाच॥ रामेच्छानामकरिणीमेहमेस्तिनिरूपिणी। शरीरकाननेमनाविविधोद्धासकारिणीमनेद्रियोप्रकलनार
सनाकलनविणीमनोमहनसलीनांकर्मदिनदयाधितां॥

विनिधोद्धासकरणीशीलामन्त्रवेद्रियात्पेवोग्राः कलनायखा

स्तादशीरसनाकलनाविणीरसनैवरसनानरीयानायायाकलनायलशीला। मनपवगहनंदुष्टवेसेष्ठननमनाना
कर्मदिनदयाहिनापुण्यपुण्यजहुणद्वानदयवती॥॥

वा० नि० मरुतिः अस्मात्वेच्छाकरिणाः स्युः प्रसरदुःखवासनाद्यहपवमरः पषावेच्छानागीकृपणानेवजीवसंचयान्निहंति संसा
 १३५ रेतिनरः पुमानजयपराजयौ नयोपचाउ नविनिः॥ संसारदृष्टयपवतस्यास्मरन्मयः॥ वासनतिः आशयकोशगः आशयोनः क
 रणं स एव कोशः कोशश्च हेनजजनः नदिषो यो वासनाईहामनश्चित्रं कल्यो नावनें सहेत्यादिः श्रद्धमसुदायः सोम्या इच्छाकरिणा

महोम्या वासनाच्छहः सर्वतप्पसरदुःखः इच्छानागी निहनेषाकृपणानजीवसंचयान् संसारदृष्टये गमतस्यास्मरन्मयान्
 यो यत्र पुनवनिनमेतयपराजयौ वासनेहामनश्चित्रं न कल्यो नावनें सहेत्यादि निवहो नामामसा आशयकोशगः धैर्येनोम्याव
 राक्षेण प्रसूतामवहेत्यानागी स वीत्मिका मेता मिच्छासर्वान्मनाजयेत्॥॥

नचां निवहः इत्यादी निनपुंगक विंगवावेचाम

नेत्यादिषट्कहे वकां आशयकोशगो म्याः करिणाना विनिवहैति यो जीनीयो धैर्येति अवहेलपाश्चरेषां सर्वेषां म
 स्त्राणं अवज्ञया प्रसूतां स वीत्मिकां सर्वविषयवादिषये स्तारान्मपि चो इच्छारूपाना मां धैर्येनाम्यावराक्षेण स वीत्मिना
 सर्वप्रकारेण पिज्येत्॥ धैर्येणैव कुरोनेच्छारूपानागा करिणी वरा कुर्यादित्यर्थः॥ धैर्यचाचरे परे त्रस एव चित्रासक
 र्वा॥

१३५

वांयावदिनिर्दमस्ति ते वंरूपा इयमिच्छा करिणी या वंदे न विजिं न तो तावदेवेय मग्रे कुसासारमहाविषवि सचिका जत
 नो कुस्मितः संसार एव महाता विषजन्मा विषचिका एतावानेवेति॥ इदमस्ति नियन्मनः संकल्पनमस्ते तावानेव संसार
 स्मर्वस्यापि संसारस्य न नौ मूलत्वात्वा अस्य तु मनस उपपशम एव मोक्षः॥ इत्येवं ज्ञानोपदेश संग्रहः संक्षेपः प्रसादे
 ति स्वच्छा स्वयं निष्पत्तिः॥ अतस्तथा प्रसाद करिणी इयमिच्छा मनागपि उदितै कविषस्पष्ट पृष्ट रूपं अंकुरावली च

यावदस्ति इदमिने वमिय मत्र विषमत्रा वजं जने तावदग्रा कुसंसार महाविषविषचिका एतावानेव संसार इदमस्ति नियन्म
 नः नास्य नृपशमो मोक्ष इत्येवं ज्ञान संग्रहः॥ प्रसाद करिणी स्वच्छा निरच्छा द्विमला कृतौ तैव विंडरिवा रं विश्वाप्पक
 देशवान् मनागप्युदितै वेंछा छेत्रम्यानर्थकारिणा असंवेदनशस्त्रेण विषमैवांकुरावली॥

असंवेदनशस्त्रेण संवेदनं बाध्या तु संधानेन दना बो संवेदनां तेनैव शस्त्रेण छेत्रव्या परवित्र प्रसादहेतु रूपदेशना कपरो
 पदेशपरं गुरुवाकं निरिच्छेतिः सैनक ज्येष्ठ नश्च विमला कृतौ शिष्ये आदर्शे दिव्येणैव विंडरिव विश्वाप्पति संक्रम
 ति नैव विंडरिपि प्रसादहेतुः स्वच्छ अदृश्येणैव निषिद्धि विमला कृतिश्च॥ मनागिति॥ अनर्थकारिणी॥

का. नि.
१३६

इति जीवः इत्यविमरितः संदीनतां इष्टार्थमिदं निमित्तं दैत्यं न विजहाति। न बोधकुर्याच्च असंवेदनमात्रेण नोदेति। किं
नरसंवेदनमित्यत्राह। असंवेदनं निमित्तं त्रयस्य तूष्णीव्यवस्थिते रवासंवेदनशब्दस्य एव प्रत्याहाररूपयोगो गतेनैव
हनिवार्यते इति। इदमेतदिति विज्ञानमेव कल्पनामाह। अर्थस्य वारास्य पदजावनेन तदेव कल्पनात्मा गउच्य
इति विमरितो जीवो विजहाति न हीनतां। असंवेदनमात्रेण नोदेतीति चाप्रबोधकुर्यात्। असंवेदनशब्दस्तूष्णीविक्र
व्यवहितिः प्रत्याहारसंविज्ञेयः सनेता विनिवार्यते। इदमेतदिति विज्ञानमाहुः कल्पनमुत्रमाः। अर्थस्यानावन
यत्र कल्पनात्मा गउच्यते। स्मरणं विदिसं कल्पं शिवमस्मरणं विदुः। नत्र प्रागनुभूतं च नानुभूतं च नाव्यते। अनुभू
तानानुभूतौ स्मृतिविस्मृत्यकाष्ठवत्। सर्वमेवाशुविस्मृत्यमूढतिष्ठमहामतिः॥॥
ते स्मरणमेव संकल्पं विदुः स्मरणं च शिवेशं नत्र लविदुः। नत्र च स्मरणे प्रागनुभूतं नानुभूतं च वस्तु जायते विषय
। किं नयते। अनुभूतमिति। अनुभूतं। नानुभूतं। अनुभूतविषयामनुभूतविषयावस्मृतिं विस्मृत्य विहाय काष्ठव
त्सर्वमेव विस्मृत्यनुभूतसंधाय महामतिरेव स न मूढस्तिष्ठमूढत्रिष्ट॥

ऊर्ध्ववाहुरिति। ऊर्ध्ववाहः सर्वेषां प्रबोधाय उदतमजः सन्नेषाहं परमाद्यं दिशो विरोमिषोषयामि। अनुभूतकश्चिदपि शृणो
ति। अहं माहमहिमति शेषः किं न द्विगम्यमित्यत्राह। असंकल्पश्च। असंकल्प एव परं श्रेयसोयं किमित्येतः सर्वेरेपि ममुहनि
ः न जायते। कितेति परमं साक्षात्पि। यत्र यस्मिन् देवाव्यमाने तत्प्राप्यते। तत्प्राप्यमिव तु हं जाति। तत्परं पदे तूष्णीं स्थिते नैव

ऊर्ध्ववाहुरिति शेषे पनच कश्चिदपि शृणोति तत्। असंकल्पः परं श्रेयः सकिमतर्जनायते। कित तूष्णीं स्थिते नैव
तमदे प्राप्यते परं परमं यत्र साक्षात्पि गम्यते तत्प्राप्यते। गम्यदेशे कनिष्ठस्य यथा पोथ्यस्य पादयोः। संहरे
गतसंकल्पं स्यात्संदः सकर्मसु। बहुनात्र किमुक्तेन संज्ञेयादिदमुच्यते। संकल्पने परोबंधस्तदनावो विमुक्त
ता। सर्वे जगदिदं शातमने तं ध्रुवमव्यय। पश्यन् नूतार्थविद्रूपं शांतं आस्य यथा सुखम्॥

कित प्राप्यते। अहो सोलसं परमपदस्येति शेषः। गम्येति। गम्यदेशे कनिष्ठस्य सकर्मसु रवेस्य हेतुवहारविगतसंकल्पः
। सर्वमिति सर्वमिदं जगत्। शांतादिलक्षणं नूतार्थविद्रूपं परमाद्यं धेनयं पश्यन् वशां तो यथा सख्यमाप्ता॥॥

वा. नि.
१३७

अवेदनमिति शान्ते निर्विकारं उन्नमसमासनमेव अवेदनं योगं निर्विकल्पसमाधिं विदुः अतश्च त्वयोगस्य सिद्धिर्मात्रं समवेद्यो
गः तन्निष्ठः कर्मणि कुरु। निरसो निष्कामो वा कुरु अथवा आत्मा रामतया कर्तव्यात्तावात्मा कुरु निरसो वाथ कुमारयाः अ

अवेदनं विदुः योगं शान्तमासनमुन्नमं योगस्यः कुरु कर्मणि विकर्मणि पथमा कुरु॥ अवेदनं
विदुः योगं चित्रं त्वयमकृत्रिमं॥ अतः तेन तन्मयो नृत्वा तथानिष्ठयथासिनो॥ अहं मेति स विदुः
नृदुःखतो विमुच्यसे॥ अमं विदुः निमुच्यसे यदा सिनेत राचर॥

वेदनमेष योगः अकृत्रिमं अप्रयाससिद्धं चित्रं यं च
विदुः अतश्चात्वं तेन तन्मयो नृत्वा यथासि यदूपास्ति तथा निष्ठा अहमिति तं अहं मेति च मं विदुः अतिमत्मानो नृदुःखा
तो नृदुःखतया तस्मात्तन्मयो नृत्वा यथासि यदूपास्ति तथा निष्ठा अहमिति तं अहं मेति च मं विदुः अतिमत्मानो नृदुःखा
क्रिः॥

१३७

शिवमिति प्रकृतो प्रकृतो। पमं हारया जेन महता प्रबंधे नोपयारितमात्मा हैत विज्ञानमुपमं हरनाह शिवमिति। यत्तत्त्वज्ञानं शिवं
सर्वगतं परिपूर्णं तन्निर्विकारं अजं जन्मादिनां। शुभं अशुभं संसारनिवर्तकं बोधात्मकं विशुद्धज्ञानात्मकं तदेकं ना
वनं तस्यैव ब्रह्म एव एकमहं नृत्वा वनं ब्रह्मैवेति मिति। यत्परिपूर्णं नावनं तदेव त्रीण्येवैका स्मिन्नुक्तं हेतुना कर्मणा

शिवं सर्वगतं शान्ते बोधात्मकमजं शुभं। तदेकं नावनं रामकर्मणा गतिस्मृतः॥॥ इति श्रीवाल्मीकीये
मोक्षोपाये वासिष्ठसमाख्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः॥॥ इति श्रीवाल्मीकीये

गतिस्मृतं इति विधीयमाणं न कर्मणा गतिस्मृतं पक्षेत्तया पुष्टिं गतिर्देशः॥ असंवेदनमसं कल्पनं तन्मया इति यन्नै
कर्म प्रकृतं तन्मया यमुपसंहरति सर्वसंजमे॥॥ इति संसारतरणिना शिवा सिद्धिविवरणे निष्कर्षः
प्रकरणे योगसप्तमि कोषाख्यानां चित्रं तारिः॥॥ ॥॥

बि. वि.
१५

सम.
१५